

DEMOGRÁFIA

50. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
2007

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), KOPP MÁRIA,
PONGRÁCZ TIBORNÉ, SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

SPÉDER ZSOLT főszerkesztő
ÓRI PÉTER felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő
KAMARÁS FERENC szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ZSOLT SPÉDER editor-in-chief
PÉTER ÓRI responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor
FERENC KAMARÁS editor

OLVASÓSZERKESZTŐ:

ÓRI PÉTER

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Zsolt Spéder*

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1–3.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Faragó Tamás: Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon (1910–2001). Elemzési kísérlet	173
Pongrácz Tiborné: A gyermekvállalás, gyermektelenség és a gyermek értéke közötti kapcsolat az európai régió országaiban	197
Monostori Judit: A korai nyugdíjazás jelensége és annak társadalmi meghatározottsága	220
Klinger András: A halandóság társadalmi különbségei Magyarországon a XXI. század elején	252

KÖZLEMÉNYEK

Kovács Eszter – Pikó Bettina: Válságban a család? Középiskolások párkapcsolati preferenciái	282
---	-----

FIGYELŐ

Cseh-Szombathy László, 1925–2007	297
Vukovich György, 1929–2007	299
Handlungskonzept „Nachhaltige Bevölkerungspolitik in Sachsen-Anhalt” Landesregierung Sachsen-Anhalt (Cselekvési koncepció: „Fenntartható népesedéspolitika Szász-Anhaltban” Szász-Anhalt szövetségi tartomány kormánya) (Kapitány Balázs)	301

IRODALOM

KÖNYVEK

Turai Tünde: <i>Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata</i> . Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2004. 196 p. (Daróczi Etelka)	305
Rédei Mária: <i>Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza</i> . ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007. 568 p. (Illés Sándor)	309

FOLYÓIRATCIKKEK

Lin, I-F. – McLanahan, S. S.: Parental Beliefs About Nonresident Fathers' Obligations and Rights. (A szülők véleménye a különélő apák jogairól és kötelességeiről). <i>Journal of Marriage and Family</i> , 69. May 2007. 382–398. p. (Földházi Erzsébet)	312
---	-----

McDonald, P.: Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy. (Alacsony termékenység és az állam: a politika hatékonysága.) <i>Population and Development Review</i> , 32. 2006/3. 485–510. p. (Pongrácz Tiborné)	314
Bengtsson, T. – Dribe, M: Deliberate Control in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864. (Tudatos termékenység- korlátozás a természetes termékenység korában: Dél-Svédország, 1766–1864.) <i>Demography</i> , 43. 2006/4. 727–746. p. (Óri Péter)	316
Schellekens, J. – Van Poppel, F.: Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands) 1860–1909. (Vallási különbsé- gek a hágai házas termékenységben, 1860–1909.) <i>Population Studies</i> , 60. 2006/1. 23–38. p. (Óri Péter)	318

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	320
Demography	321
European Journal of Population	322
Population	322
Population and Development Review	322
Population Research and Policy Review	323
Population Studies	324
Population Trends	325
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	325

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Tamás Faragó: Historical index to reconstruct the “human development” in Hungary (1910–2001). An essay	173
Marietta Pongrácz: Correlation between childbirth, childlessness and the evaluation of children in some European countries	197
Judit Monostori: Early retirement and its social factors	220
András Klinger: The social differences of mortality in Hungary at the beginning of the 21 st century	252

ARTICLES

Eszter Kovács – Bettina Pikó: Family in crisis? High school students’ preferences concerning conjugal union	282
---	-----

CHRONICLE

László Cseh-Szombathy, 1925–2007	297
György Vukovich, 1929–2007	299
Handlungskonzept „Nachhaltige Bevölkerungspolitik in Sachsen-Anhalt” Landesregierung Sachsen-Anhalt (An operative plan of the Regional Government of Sachsen-Anhalt: „Sustainable population policy in Sachsen-Anhalt”) (Balázs Kapitány)	301

REVIEW

BOOKS

Tünde Turai: <i>Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata.</i> (At the end of life. Social conditions of old people in Szilágyborzás.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2004. 196 p. (Etelka Daróczy)	305
Mária Rédei: <i>Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza.</i> (The world in motion. The geography of international migration.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007. 568 p. (Sándor Illés)	309

ARTICLES

Lin, I-F. – McLanahan, S. S.: Parental Beliefs About Nonresident Fathers’ Obligations and Rights. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 69. May 2007. 382–398. p. (Erzsébet Földházi)	312
McDonald, P.: Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy. <i>Population and Development Review</i> , 32. 2006/3. 485–510. p. (Marietta Pongrácz)	314

Bengtsson, T. – Dribe, M: Deliberate Controll in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864. <i>Demography</i> , 43. 2006/4. 727–746. p. (Péter Óri)	316
Schellekens, J. – Van Poppel, F.: Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands) 1860–1909. <i>Population Studies</i> , 60. 2006/1. 23–38. p. (Péter Óri)	318

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	320
Demography	321
European Journal of Population	322
Population	322
Population and Development Review	322
Population Research and Policy Review	323
Population Studies	324
Population Trends	325
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	325

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

TÖRTÉNETI MUTATÓSZÁM AZ „EMBERI FEJLŐDÉS” ÁBRÁZOLÁSÁRA MAGYARORSZÁGON (1910–2001). ELEMZÉSI KÍSÉRLET¹

FARAGÓ TAMÁS

1. A hosszú távú emberi fejlődés egy lehetséges történeti mutatója

Az 1960-as évek óta gyors ütemben terjedt – és terjed – a társadalmi fejlődés és jólét mérését célzó összetett mutatószámok használata. Romina Bandura nem rég készült összeállításában (Bandura 2005) már 135-féle létező és a kutatásokban felhasznált mutatószámot elemez, melyek kerekén 80%-át megállapítása szerint 1991 és 2005 között alakították ki. Azon mutatók száma azonban, melyeket legalább 80 országra nézve kiszámítottak, már alig haladja meg a tucatot, közülük az egy-két éves gyakorisággal közreadottaké pedig még ennél is kevesebb.² A legnagyobb ismertségnek és közkedveltségnek a felsorolt jelzőszámok és mutatók közül az ún. emberi fejlődés indexe (Human Development Index = HDI) örvend, mely népszerűségét elsősorban annak köszönheti, hogy az ENSZ Fejlesztési Alapja (United Nations Development Programme = UNDP) jelentéseiben lényegében 1990 óta országonkénti bontásban folyamatosan közzéteszi e mutató értékének alakulását. (A legutolsó, 2005. évi jelentésben már 177 ország adata szerepel.) Nem mellékes természetesen a HDI-mutató alkalmazásának elterjedésében az sem, hogy a kiszámításához szükséges segédanyagok már évek óta könnyűszerrel letölthetők az UNDP honlapjáról.³ Bár néhány más mutató is rokonszenvesnek tűnik számunkra, viszonylagos egyszerűsége, ismertsége és népszerűsége miatt a továbbiakban először a HDI céljaink számára történő alkalmazhatóságával kívánunk foglalkozni.

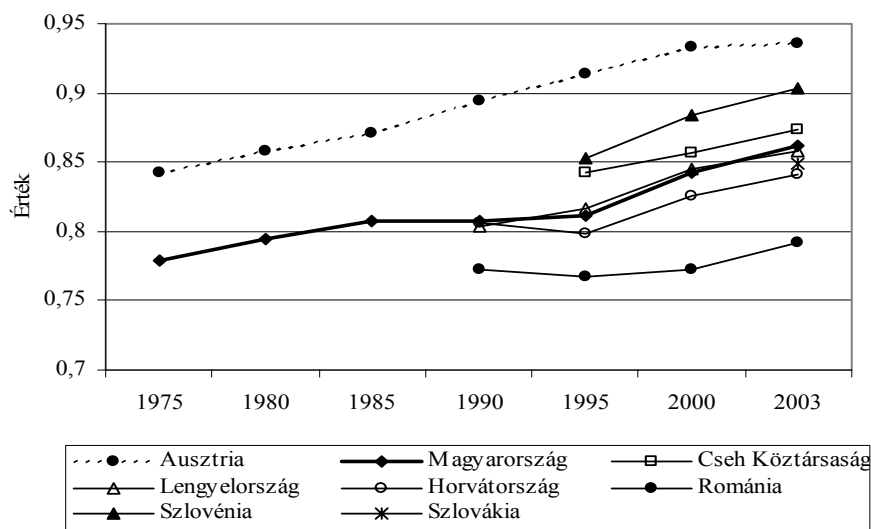
¹ Készült az MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája segítségével. Első változata a „COST action A 34: Gender and well-being” projekt modenai konferenciáján hangzott el 2006. június 26-án, magyar változatát az Andorka Rudolf Emlékkonferencián (Budapesti Corvinus Egyetem, 2006. október 9–10.) ismertették.

² A problémakör hazai irodalmára, illetve hazai fogadtatására nézve jó bevezetőt nyújtanak az alábbi írások: Bukodi 2001; Görbe – Nemcsókné 1998; Hegedüs 2001; Husz 2001; Sebestyén 2006. Az UNDP szemlélete körül folyó vitát ismerteti Szilágyi 2001.

³ Lásd a Human Development Report éves jelentéseit és elvi-módszertani segédanyagait az UNDP honlapján: <http://hdr.undp.org>.

A HDI-index alapfogolata röviden az alábbi módon írható le: megalkotói az emberi fejlődést három dimenzió – az élet hosszúsága, a tudás mértéke, valamint az életszínvonal – súlyozott átlagaként képzelik el. Az első dimenziót a születéskor várható átlagos élettartammal, a másodikat az írástudás valamint a tanulásban való részvétel mértékével, a harmadikat pedig az egy főre eső, vásárlóerővel módosított nemzeti jövedelemmel kívánják mérni. (Maga az index a három részmutató egyszerű számtani átlaga.) A mutató megbízhatósága, természetesen kifejezett tartalma körül a kezdetektől dúl a vita, ennek ismertetésére azonban most nincs módunk. Jelen pillanatban számunkra elsősorban az a kérdés fontos, hogy mennyire alkalmas a szóban forgó index a társadalmi/emberi fejlődés folyamatának időben hosszabb távon történő megrajzolására. Úgy véljük ugyanis, hogy az egy-egy társadalom jelenlegi állapotát tükröző mutatók igen jelentős mértékben függenek az adott közösség múltbeli örökségétől. Aligha kaphatunk tehát világos képet akár a regionális, akár a nemek szerinti különbségek alakulásáról, illetve a változások mögött rejtő tényezőkről, ha nem leszünk képesek az „emberi fejlődés” folyamata – illetve az azt jól-rosszul tükröző mutatók – hosszabb időtávon keresztül történő alakulásának figyelemmel kísérésére.

Nézzük meg tehát, hogyan jellemezhető a HDI-mutató alakulása tágabb környezetünkre, a Kárpát-medence és az azt övező országok társadalmaira vonatkozóan (I. ábra).

Forrás: Human Development Report 2005.

I. Az emberi fejlődés indexe (HDI) Kelet-Közép-Európában (1975–2003)
Human Development Index (HDI) in East-Central Europe (1975–2003)

Az eredmény számunkra kiábrándító. Ábránkból először is az tűnik szembe, hogy a HDI-mutató csak Ausztriára és Magyarországra vonatkozóan érhető el hosszabb távra, s ez a „hosszabb táv” jelen esetben mindössze 30 évet jelent. Az összes többi országra nézve mindössze a „rendszerváltástól” kezdődően áll rendelkezésre e mutató, sőt Szlovákia esetében az első adat 2003-ból származik. A rövidke adatsorok oka nyilván elsősorban abban rejlik, hogy 1990 előtt az úgynevezett „Keleti Blokk” statisztikai hivatalai – a magyar KSH kivételével – nem számították ki a HDI-mutatóban fontos szerepet játszó GDP értékét, hanem csak a KGST által szentesített nemzeti jövedelem adatait tették közzé. De összességében a magyar hivatalos statisztika adatai sem kényeztetik el túlságosan azt a kutatót, aki a hosszabb távú fejlődési trendek megrajzolásával szeretne kísérletezni (1. táblázat).

1. A HDI és GDI mutatók időbeli és nemenkénti értékeinek elérhetősége országos szinten a hivatalos magyar statisztikai adatokban^a
HDI and GDI variables available in the official Hungarian statistics, country level by census and sex

Év	Születéskor várható átlagos élettartam	Írástudás ^c	Nyers beiskolázási arányszám	Egy főre eső GDP
1869 ^b	E g	M g	M	E
1880 ^b	E g	M g	M	---
1890 ^b	E g	M g	M	E
1900 ^b	M g	M g	M	E
1910 ^b	M g	M g	M	E
1920	M g	M g	M	E
1930	M g	M g	M	E
1941	M g	M g	M	E
1949	M g	M g	M	E
1960	M g	M g	M	E
1970	M g	M g	M	M
1980	M g	M g	M	M
1990	M g	M g	M	M
2001	M g	M g	M	M

Jelmagyarázat:

- ^a E becsült érték
M mért érték
g az értékek nemek szerinti bontásban is elérhetőek
HDI Human Development Index
GDI Gender-related Development Index

^b Történelmi országterület.

^c A 6 év feletti népességre vonatkozóan.

Forrás: Szerző adatgyűjtése.

Az 1970 előtti időszakra vonatkozóan csak becült nemzeti jövedelemadatok állnak rendelkezésünkre (azok sem vásárlóerő paritáson), és baj van a HDI-index más elemeivel is. Az 1900 előtti időszakra vonatkozó, az egész népességet magában foglaló, nem becült, hanem mért születéskor várható átlagos élettartam-adatokkal sem rendelkezünk. Ha pedig az egyes részmutatók adataira nemek szerinti bontásban lennének kíváncsiak, akkor még rosszabb a helyzet, ugyanis a beiskolázási adatokat ismereteink szerint így egyáltalán nem tették közzé. Ezek vélhetőleg egy rövidebb időszakra vonatkozóan előbányászhatóak lennének a KSH nem nyilvános adatbázisaiból, de valószínűleg csak az 1960–70-es évektől kezdődően. Körülbelül hasonló a helyzet a regionális bontású adatokkal is: a meglévő adatsorok többsége a törvényhatóságok szintjén időben 1960-nál messzebbre nem igen vezethető vissza. Tehát, ha az emberi fejlődést reprezentáló adatokat nemek szerint és területi bontásban is fel kívánjuk vázolni, akkor a HDI alkalmazására valójában nem számíthatunk. Más utakat kell keresnünk.

Tapasztalataink szerint a történeti fejlődés részletesebb megismerése a jelenkor társadalmával foglalkozókéhoz képest fordított gondolkodást igényel. Valószínűleg nem abból kell kiindulnunk, hogy melyek azok a közgazdászok, szociológusok, politológusok által összeállított adatsorok és mutatók, amelyek a feltett kérdésre (tudniillik, hogyan ábrázolható hosszabb távon az emberi fejlődés folyamata egy adott társadalomra vonatkozóan) a véleményünk szerint a legjobb válaszokat adják, sem abból, hogy a ma népszerű mutatók időben meddig vihetők vissza. Először inkább azt kell szemrevételeznünk, hogy egyáltalán milyen adatokkal rendelkezünk, amelyek

- a) egyrészt kapcsolatba hozhatók az emberi fejlődés fenti értelmezésével,
- b) másrészt hosszabb távon, illetve nemek és területi egységek szerinti bontásban egyaránt a rendelkezésünkre állnak.

Csak a fenti két feltétel sikeres teljesítése után következhet az elérhető adatok tartalmának, használhatóságának a vizsgálata és egyeztetésük a ma divatos, gyakran alkalmazott mutatószámok elemeivel.

A publikált statisztikai adatok, valamint az irodalomban alkalmazott különböző mutatók vizsgálata és tartalmuk mérlegelése után mindössze az alábbi hét adatsort találtuk a magyarországi hivatalos statisztikai adatközlésekben, melyek hosszú távon, regionálisan és nemek szerinti bontásban is elérhetőek, és véleményünk szerint tartalmilag is alkalmasnak látszanak arra, hogy vizsgálatunk körébe vonjuk őket:

1. a születéskor várható átlagos élettartam (év),
2. a gyermekhalandóság (0–4 éves korúak százalékos aránya az elhaltak között),
3. a 0–14 éves gyermekkorúak százalékos aránya,
4. a 60 év feletti aránya,

5. a 6 évnél idősebb írni-olvasni tudók százalékos aránya,
6. a 14 évnél idősebb, középfokú oktatásban részesültek aránya,
7. a 14 évnél idősebb keresők aránya.⁴

Ha összevetjük e mutatókat a HDI rész-mutatóival, akkor az alábbi hasonlóságokat és különbségeket állapíthatjuk meg. A születéskor várható átlagos élettartam a rendelkezésünkre áll, de a gyermekhalálozás aránya (mely a HDI-ben nem szerepel) finomítja az előző adatot, ti. nem mindegy, hogy a várható élettartam milyen mértékben függ a fiatal korosztályok életésélyeinek javulásától, illetve az idősebbek életének meghosszabbodásától. Ugyanerre a kettősségre erősít rá a mindezekhez szorosan kapcsolódó (és a HDI-ből szintén hiányzó) két korcsoport-arány (0–14 és 60–X évesek), de míg az első két mutató inkább folyamatjelző, addig az utóbbi kettő inkább a mindenkori állapotokat mutatja. Az írástudás, illetve a középfokú oktatásban részesültek aránya logikailag közel áll a HDI-index vonatkozó részmutatójához, bár azzal nem teljesen azonos. A lényeg viszont az, hogy az általunk ajánlott részmutatók, miután népszámlálási adatokon nyugszanak, sokkal szélesebb körben elérhetők és időben távolabbra visszavihetők, mint a rövidebb múltra visszatekintő oktatási statisztikák beiskolázási arányai. A legproblematikusabb talán az életszínvonal kérdésének az indexbe foglalása. A mai társadalomkutatók jelentős részének az a véleménye, hogy a GDP erre még akkor sem igazán alkalmas, ha azt vásárlóerő paritással korrigálják (Dabóczi 1998; Haque 2004; Offer 2000). Ehhez hozzátehetjük, hogy e mutató ráadásul sokhelyütt csak igen rövid időszakra áll rendelkezésünkre. Hasonló a helyzet az adózási adatokkal is. Ráadásul ez utóbbiak ritkán állnak rendelkezésünkre regionálisan, nemek szerinti bontásban pedig szinte soha. Nem maradt más számunkra, mint a keresők arányának a felhasználása, mely – mivel ez is népszámlálási adat – széleskörűen és viszonylag hosszú távra vonatkozóan elérhető. Ez részben magában hordozza a GDP-mutató hátrányainak egy részét – nem tekinti keresőnek a háztartásban, otthon, a hivatalos munkaerőpiacon kívül dolgozókat – viszont legalább nem terhelik a jövedelem-eltitkolás, a környezeti károk stb. problémái. Próbálkoztunk egyébként más mutatókkal is (nem mezőgazdasági keresők aránya, egy főre eső adóteher), de ezek – amellett, hogy az utóbbiak esetében sokkal kevesebb adat állt térben és időben rendelkezésünkre – az általunk részletesen elemzett 1910 körüli idő-

⁴ Az általunk használt mutató a népszámlálások eredeti adataitól annyiban tér el, hogy a 19–20. század fordulójának környékén mesterségesen létrehozott „segítő családtag” kategóriát figyelmen kívül hagytuk, és az ide soroltakat eltartottnak vettük. Úgy gondoltuk, hogy a paraszt- vagy kézműves családok, illetve tagjaik között nem lehet annak alapján különbségeket tenni, hogy hol, milyen arányban neveztek őket öltetszerűen eltartottnak vagy segítő családtagnak. Ismereteink alapján ugyanis kizártnak tekinthető, hogy például egy parasztgazdaság üzemeltetésében nemtől, kortól, erőtől függően ne vett volna részt a háztartás minden tagja, akármit is mondtak erről a kérdezettek a népszámlálási összeíró-biztosnak.

szakban oly erős összefüggést mutattak a keresők arányával, hogy véleményünk szerint az összetett indexbe való beépítésük csak az utóbbi hatását erősítette volna fel nem kívánatos mértékűvé, ezért e két említett részmutató használatától eltekintettünk.⁵

A mutatók eredeti, „nyers” értéke a 2. táblázatban látható. Számításaink során azonban ezek többségét a HDI-ben alkalmazott logikát követve korrigáltuk annak érdekében, hogy egymáshoz jobban illeszkedő tartományban mozogjanak: az idősek, középfokú oktatásban részt vettek, valamint a keresők esetében 100-nál alacsonyabb felső határértékeket szabtuk meg,⁶ a születéskor várható átlagos élettartam esetében pedig a HDI eredeti korrekcióját alkalmaztuk.⁷ Összetett mutatószámunk, melyet történeti emberi fejlődési indexnek neveztünk el (Historical Human Development Index = HHDI) a HDI-hez hasonlóan a részmutatók egyszerű átlagából áll. Formája, értéke sok tekintetben a százalékszámításra hasonlít, maximális értéke sem valószínű, hogy valaha is meghaladja a százat (bár elvileg ez nem lehetetlen).

⁵ Az 1910. év körüli részletesen elemzett adataink szerint mindkét mutató olyan erős (0,7–0,9) körüli korrelációban állt négy-öt fenti mutatóval is, hogy célszerűbbnek láttuk használatukat mellőzni.

⁶ A korrekciók egy elképzelt, többé-kevésbé reálisnak érzett maximumot jelölnek, vagyis felerősítik egy-egy részmutató teljes indexre gyakorolt hatását. Nem tartjuk ugyanis valószínűnek, hogy belátható időn belül a társadalom minden tagja legalább középfokú oktatásban részesül, és az sem valószínű, hogy mindenki kereső lesz. (Egyébként a két feltételezés ki is oltja egymást.) Problémát egyedül a 60 év feletti arányának 30 százalékos határértéke jelenthet, mivel ezt a határt valószínűleg sokhelyütt átlépik majd. Ha viszont ennél jóval magasabb határértéket adunk meg, akkor a vizsgált társadalom öregedésének súlyát alulértékeljük, vagyis e részmutató talán a szükségesnél kevésbé befolyásolja a mérni kívánt emberi fejlődés mutatóját.

⁷ A 60 év felettiéknél 30, a 14 év feletti középfokú oktatásban résztvevők, illetve a keresők esetében 80 százalékot szabtuk meg határértékként, tehát a részmutatók kiszámítása az alábbi képletek alapján történt: 60 év feletti aránya = $x \cdot 100/30$; 14 év felett középfokú oktatásban résztvevők, illetve keresők aránya = $x \cdot 100/80$.

A születéskor várható átlagos élettartam adatát a HDI eredeti módszerét követve az alábbi képlet alapján korrigáltuk: $\frac{e_x - 25}{85 - 25}$

2. Az emberi fejlődés történeti indexében
(Historical Human Development Index = HHDI)
szereplő eredeti változók értéke törvényhatóságok és nemek szerint
(1910–1911)

The values of the original variables of which the Historical Human Development Index (HHDI) consists, by administrative units and sex, Hungary (1910–1911)

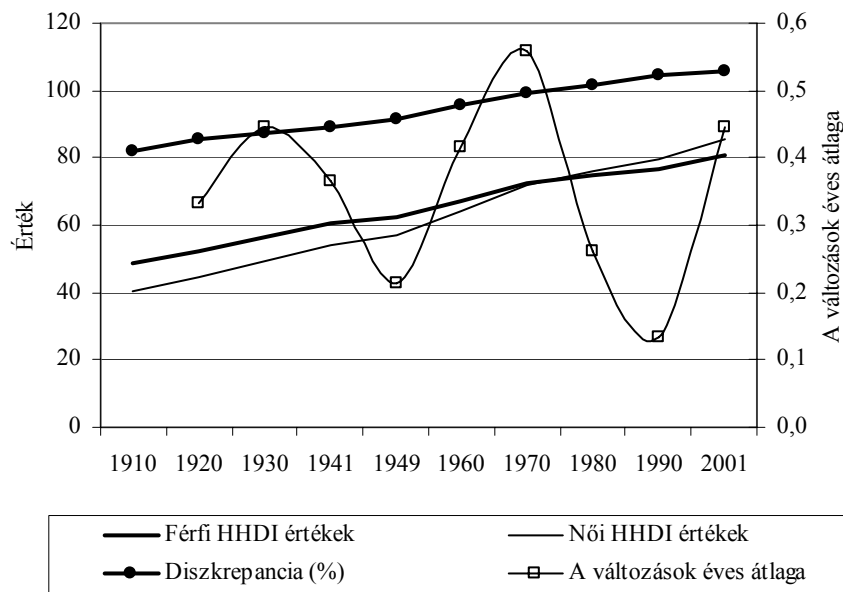
Törvényhatóságok		A gyermek-halandóság aránya	Születéskor várható átlagos élettartam	0–14 évesek aránya	60–x évesek aránya	Írástudók aránya 6 éves kor felett	Középiskolai végzettséggel rendelkezik 14 éves kor felett	Kereső 14 év felett
		százalék	év	százalék				
megyék	férfi	46,7	41,3	37,1	8,4	69,6	2,2	65,3
	nő	42,3	40,7	35,9	8,3	60,2	0,4	15,6
	összesen	44,5	...	36,5	8,4	64,2	1,3	40,1
városok	férfi	35,5	37,2	27,6	5,9	88,8	11,9	79,3
	nő	34,5	41,1	27,4	7,6	82,1	2,8	35,5
	összesen	35,0	...	27,5	6,7	85,4	7,3	57,3
összesen	férfi	45,5	39,4	36,1	8,1	71,9	3,5	66,9
	nő	41,5	40,8	35,0	8,2	61,6	0,7	18,0
	összesen	43,6	...	35,6	8,2	66,7	2,0	42,1

Forrás: Szerző számításai.

Számításaink eredményei a II. ábrán láthatók. Adataink alapján a HHDI-mutató alakulása több érdekes következtetést enged meg. 2001 körüli értéke elég közel áll az UNDP módszerével számított HDI mutatóhoz,⁸ de 1975 és 2001 közötti növekedése annál lényegesen meredekebb, vagyis a HHDI mutató 1970–1980-as évekre vonatkozó értékei alacsonyabbak, mint a HDI-é. Mutatónk történeti ívét nézve azt láthatjuk, hogy kezdő, 1910 körüli értéke összességében kevesebb, mint fele a 2001. évinek. A mutató évenkénti növekedési ütemének változása megfelel eddigi ismereteinknek (melyet az utolsó évtizedek – némileg szubjektív – személyes tapasztalatai is megerősíteni látszanak): a növekedési ütem változásában az 1930-as években egy kisebb, az 1950–70-es években egy nagyobb csúcs észlelhető, majd 1990 után egy újabb emelkedő szakasz kezdődik. Az első kettő a két hullámban megkísérelt, az élettartamot

⁸ Ha a HHDI mutató értékét 100-zal osztjuk, akkor a HDI-hez illeszthető nagyságrendű, bár attól tartalmilag több ponton eltérő adatsort kapunk.

növelő hazai szociális modernizációs kísérletek eredményeit jelzi – melyet hol a bal-, hol a jobboldali politikatörténeszek szeretnek figyelmen kívül hagyni –, a harmadikban pedig minden valószínűség szerint jelentős szerepet játszik a Magyarországon a rendszerváltozás után elindult oktatási forradalom. Reálisnak tűnik számunkra az is, hogy az 1940-es években (második világháború), majd az 1970–1980-as években (a „szocialista” kísérlet fokozatos csődbejutása) komoly visszaesések észlelhetők a mutató növekedési ütemében.

Forrás: Szerző számításai.

*II. Az emberi fejlődés történeti indexe (HHDI) Magyarországon (1910–2000)
Historical Human Development Index (HHDI) in Hungary (1910–1911), values
by sex and the mean values of the annual change*

Miután nemcsak a kárpát-medencei emberi fejlődés folyamatának nagy vonalakban való ábrázolását tekintettük feladatunknak, hanem ezen belül a férfiak és nők helyzete közötti különbségek/egyenlőtlenségek mérését is, külön kiszámítottuk a HHDI mutatót a férfi és a női népességre is. A nemek szerinti külön számítás mellett három ok miatt döntöttünk. Egyrészt nem akartuk a kutatásban gyakran alkalmazott módszert – az alapindex nemek szerinti egyenlőtlenséggel történő súlyozását – követni, mert ezáltal véleményünk szerint újabb bizonytalansággal terheltük volna az amúgy is kísérleti jellegű komplex mutatót. Másrészt a nemek szerinti fejlődési index (Gender-related Development Index =

GDI), melyet az utóbbi időben rendszeresen a HDI korrekciójára szoktak használni, az utóbbihoz hasonlóan nem igazán megfelelő arra, hogy hosszabb távú elemzések során alkalmazzuk.⁹ Még kevésbé volt módunk – főként adathiány miatt – a nők hatalomból való részesedése, társadalmi pozíciója változásának vizsgálatára, melyet a nemzetközi kutatás leggyakrabban a női hatalomképesség (Gender Empowerment Measure = GEM) mutatójával szokott mérni.¹⁰ Maradtunk amellett, hogy a HDI logikáját követő, de tartalmában a történeti és forrásadottságokhoz és lehetőségekhez igazított, elsősorban az életesélyekre, a műveltségre és a munkában való részvételre koncentráló HHDI-mutatót mindkét nemre vonatkozóan kiszámítottuk, majd a következő lépésben ezeket egymáshoz hasonlítva próbáltuk a nemek közötti egyenlőtlenségi helyzetet elemezni.

A nemek egymáshoz viszonyított helyzetére vonatkozó előzetes eredményeket szintén a II. ábra tükrözi. Eszerint a női HHDI-mutató huszadik század eleji, a férfiakéhoz képest közel 20 százalékos lemaradása az 1970-es évekre megszűnik, sőt 2001 körül a női mutató már valamivel több, mint 5 százalékkal magasabb a férfiakénál. Vagyis az egyenlőtlenség ténylegesen – főként az életesélyek és a műveltség terén – az utolsó évtizedben Magyarországon már sokkal inkább a férfiak oldalán tapasztalható, amit úgy tűnik, hogy a közelmúlttal, illetve a jelenleg foglalkozó társadalomkutatók egy része figyelmen kívül hagy. Természetesen a hatalom, a közélet, a társadalmi pozíciók tekintetében – mely szempontok mérésére indexünk nem alkalmas – nem ez a helyzet, ez azonban nem indokolja azt, hogy erről a változásról ne vegyünk tudomást.

Az itt közölt ábra lényegében csak egy kísérleti számítás eredménye, a kérdés nyilvánvalóan további tesztelést és vitát kíván. Véleményünk szerint azonban annyit már most is megállapíthatunk, hogy a kidolgozott mutató valamilyen mértékig biztosan alkalmas lehet hosszabb távú folyamatok vizsgálatára. Az sem mellékes, hogy a publikált, illetve kézirat formában elérhető statisztikai adatok alapján – esetenként némi becsléssel is kiegészítve – a fenti számítások országos szinten egészen az 1860-as évekig, regionálisan pedig körülbe-

⁹ Az 1995-ben keletkezett, jelenleg 177 országra nézve elérhető, ugyancsak az UNDP által évente közzétett index a nemek közötti egyenlőtlenséget az alábbi részmutatókból kapott egyenlőtlenségi értékek alapján számítja: születéskor várható átlagos élettartamok nemek szerinti különbsége, az írástudás és az iskolai oktatásban való részvétel különbsége, valamint a nemek szerint bontott keresetek különbsége. Utóbbi adatok elérése hosszabb távra visszamenően hazai viszonylatban reménytelen feladat. (Forrás: I. az I. lábjegyzet.)

¹⁰ Az ugyancsak 1995 óta használt GEM mutató szintén a nemek közötti egyenlőtlenséget kívánja mérni, de inkább a társadalmi-politikai szférában. Erre kidolgozott eszközei az alábbiak: méri a nők politikai döntéshozatalban történő részvételét (női parlamenti képviselők aránya), a nők részvételét a gazdaságban és a döntéshozatalban (a jogszolgáltatásban, a közigazgatásban, valamint az értelmiségi és műszaki foglalkozásokban található nők aránya), valamint a nők részesedését a gazdasági erőforrásokban (a férfiak és nők becsült keresete közötti különbség). A mutató a fentiek számtani átlaga. (Forrása: I. 1. lábjegyzet.)

lül 1880-ig visszamenően elvégezhető. Az utóbbi lehetőséget azért tartjuk különösen fontosnak, mert a történeti országterület – másképpen fogalmazva a Kárpát-medence – régiói között a 19–20. század folyamán igen erőteljes különbségek mutathatók ki a népesség és a társadalom állapotát jellemző különböző mutatók tekintetében.¹¹ Az alábbiakban ezt szeretnénk olvasóink számára röviden érzékeltetni.

2. A HHD-mutató regionális értékei 1910 körül

A következő lépésekben megpróbáljuk tesztelni azt, hogy a fenti módon kialakított mutató alkalmas-e a regionális különbségek vizsgálatára. Erre a célra megfelelőnek látszanak a történeti Magyarország adatai, mert mind ökológiai adottságaik, mind gazdasági fejlettségük tekintetében igen különböző tájakat és egyúttal meglehetősen eltérő kulturális jellemzőkkel bíró regionális társadalmakat vizsgálhatunk a segítségükkel. Sőt a vonatkozó adatsorok elemzése ma már önmagában is jelentős nemzetközi összehasonlítást eredményez, mivel az Európai Unió két tagjának (Magyarország és Szlovákia) és egy tagjelöltjének (Horvátország)¹² majdnem teljes területére, illetve további két tagállam egy-egy tartományára (Burgenland Ausztriában, illetve az 1920-ban Romániához csatolt, tágabb értelemben ma Erdélynek nevezett terület), továbbá Szerbia egy félig-meddig autonóm tartományára (a Vajdaság) vonatkoznak.

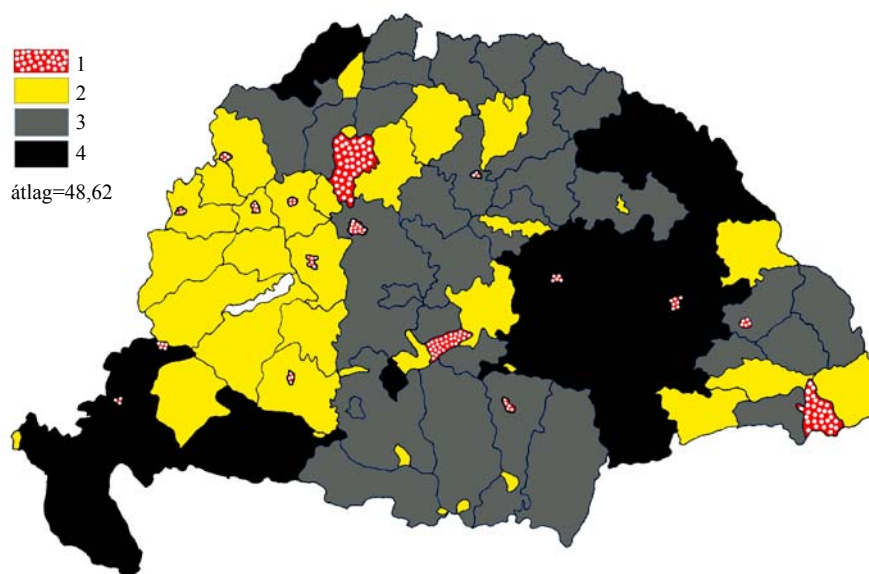
A férfiak HHDI-mutatóinak 1910. évi regionális megoszlása a Magyar Királyságban (1. térkép) röviden az alábbiakkal jellemezhető: a városok többségében a mutató értéke igen erősen meghaladja az országos átlagot (48,62).¹³ Ezen belül az élváros Budapest már 1910-ben majdnem eléri az index 1941. évi országos átlagát. A nyugati országrész – amely ma is a legfejlettebb területe a Kárpát-medencének – némileg alacsonyabb értékű, de még mindig az országos átlagot meghaladó mutatóval rendelkezik (ide tartozik a mai Burgenland

¹¹ Ennek kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy az első világháborút követő békeszerződések jelentős nemzetközi és belső közigazgatási határváltozásokkal jártak. A magyar KSH munkatársai azonban az általunk használt mutatókat az 1960-as években a mai politikai-közigazgatási határoknak megfelelően országos szinten lényegében 1900–1910-ig visszszámolták, így a regionális időbeli trendek felrajzolása lehetséges. Majdnem biztos, hogy ugyanez megtehetjük Burgenland (Ausztria) és Szlovákia esetében is. Azt azonban jelenleg nem tudjuk, hogy a volt Jugoszláviára, Ukrajnára és Romániára vonatkozóan melyek egy hasonló visszatekintő jellegű statisztikai elemzés lehetőségei.

¹² Horvátország esetében az általunk használt adatbázisból egyedül Dalmácia adatai hiányoznak (mely csak a középkorban tartozott a Magyar Királysághoz), ennek aránya azonban kevesebb, mint 20 százalékát teszi ki a Horvát Köztársaság mai területének, illetve népességének.

¹³ A térképeken ábrázolt csoportokat az adatsorok átlagának és szórásának kapcsolata alapján alakítottuk ki.

(Ausztria), a mai szlovák főváros, Bratislava/Pozsony, valamint a mai Közép-Szlovákia egy része is). A többi terület viszont – egy megye kivételével a teljes Horvátország, valamint Erdély döntően románok lakta vármegyéi – az országos átlagtól messze elmaradó, többségében 40 alatti HHDI-értékkel rendelkezik.

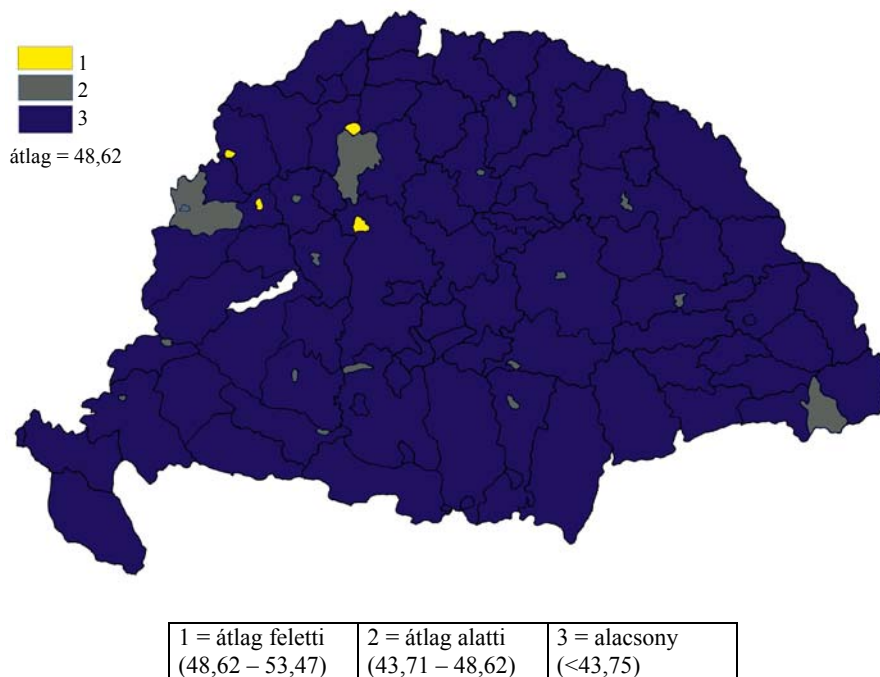
1 = magas (>56,48)	2 = átlag fölötti (48,62 – 53,47)	3 = átlag alatti (43,75 – 48,62)	4 = alacsony (<43,75)
-----------------------	--------------------------------------	-------------------------------------	--------------------------

1. térkép. A férfi HHDI-mutatók értéke a történeti Magyarország törvényhatóságaiban (1910)

Map 1 The male HHDI variable in the administrative units of Hungary (1910)

Talán még érdekesebb az, amit a női adatsorok mutatnak, ha azokat a férfiak átlagértéke alapján kialakított kategóriákba soroljuk (2. térkép). Ez esetben ugyanis kiugróan magas női HHDI-értékkel bíró városunk vagy megyénk egyáltalán nincs, és átlag feletti adatra is mindössze négy város esetében akadunk (köztük található Budapest és Bratislava/Pozsony). A női HHDI-adatok a teljes országterületen szinte egységesen a férfiak átlagától messze elmaradó, 40 alatti kategóriába esnek. Mielőtt azonban ebből a sajátos területi megoszlásból elhamarkodott következtetésekre ragadtatnánk magunkat, vegyük figyelembe, hogy az egyes területi egységek fejlettsége (és ennek következtében HHDI-mutatóik nagysága) egymástól eléggé eltérő, tehát alighanem közelebb jutunk a valóságos nemek közötti különbségekhez akkor, ha nem a férfi és női mutatók abszolút értékét, hanem azok egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk (3. térkép).

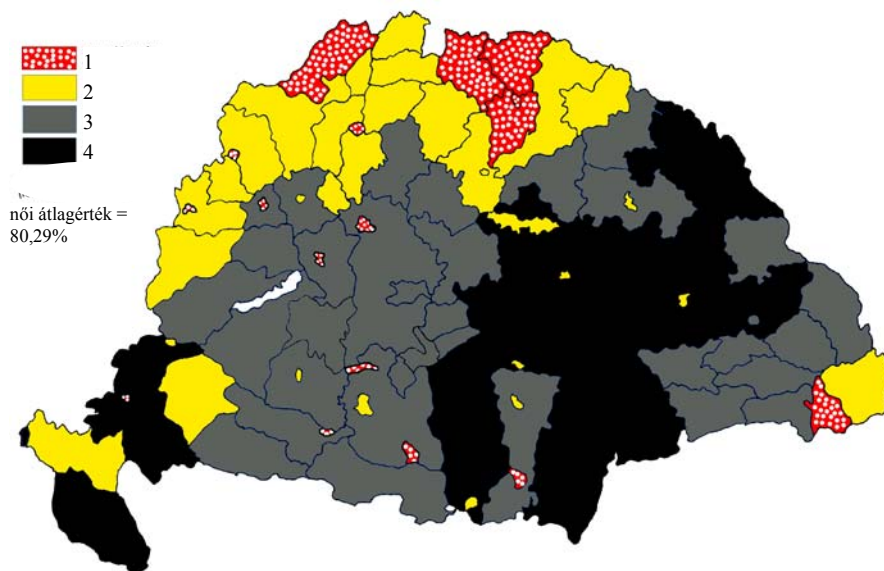
Ennek alapján pedig az alábbi, sokkal realisabbnak tűnő kép bontakozik ki. A városok többségében és az egész, nyugati-, északnyugati határ mentén elterülő régióban a női HHDI-index értéke meghaladja a férfiak értékének 80, esetenként megközelíti annak 90 százalékát. Horvátország közigazgatási egységeinek besorolása is javul valamelyest, a keleti országrész románlakta területei azonban továbbra is a legalacsonyabb kategóriába tartoznak (vagyis az ide sorolható megyék női mutatóinak értéke a férfi mutatók 75 százaléka alatt található). Csak Erdély délkeleti megyéi, illetve az itteni nagyobb városok mutatói bírnak valamivel magasabb értékekkel, viszont ezekben a görögkeleti és görög katolikus felekezetű román lakosság kisebbséget képez (arányuk összességében 40 százalék körüli, egyes területeken 20 százalék alatti), a többséget nagyrészt protestáns magyarok és szászok alkotják.

^a A férfi átlagértékek és szórás alapján kialakított kategóriákba sorolva.

2. térkép A női HHDI mutató értékei^a törvényhatóságoként a történeti Magyarországon (1910)

Map 2 The female HHDI variable in the administrative units of Hungary by the categories created on the basis of the male mean value and standard deviation (1910)

1 = férfiakhoz legközelebb (>85,21)	2 = átlag feletti (80,29 – 85,21)	3 = átlag alatti (75,37 – 80,29)	4 = férfiakhoz képest legalacsonyabb (<75,37)
-------------------------------------	-----------------------------------	----------------------------------	---

3. térkép A férfi és női HHDI értékek közötti különbségek (a női indexszám a férfi indexszám százalékában kifejezve) a történeti Magyarországon (1910)

Map 3 The values of the female HHDI variable expressed in the percentage of the male values in the administrative units of Hungary (1910)

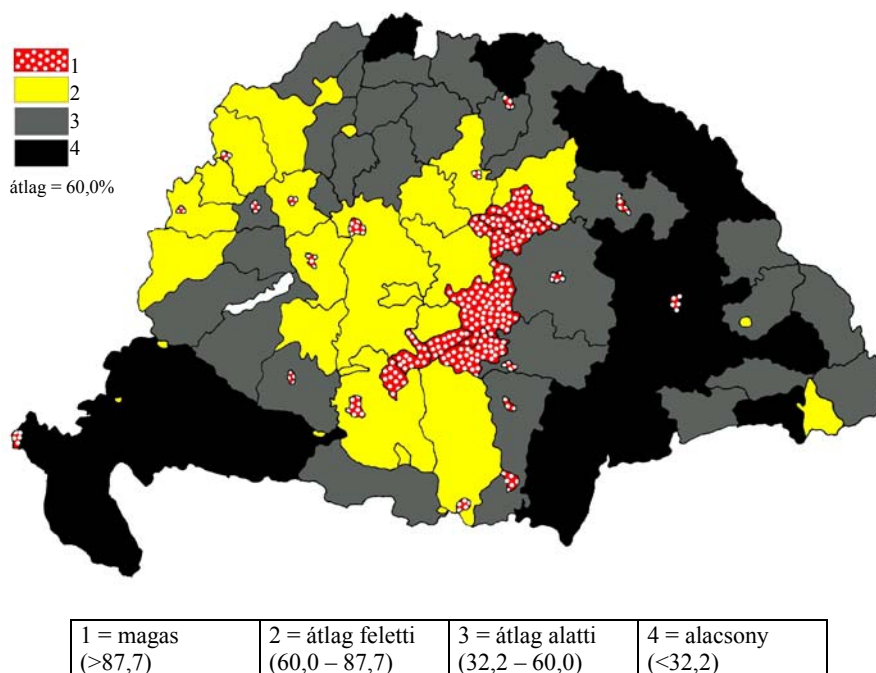
A történész számára szembetűnő és sajátos jelenség, hogy a viszonylagosan magas HHDI-értékekkel jellemezhető területek (Horvátországot kivéve) majdnem teljesen egybeesnek az úgynevezett volt királyi Magyarországgal, vagyis azokkal a területekkel, amelyek 1540 és az 1680-as évek között soha nem álltak török uralom alatt. E területek további közös jellemzője, hogy lakosaik ugyan vegyes etnikumúak (németek, magyarok, szlovákok), de több mint 90 százalékban a római katolikus, református, illetve evangélikus felekezethez, vagyis a nyugati kereszténységhez tartoznak. Ezzel szemben az alacsony HHDI-értéket mutató középső, déli és keleti országrészek népessége nemcsak hogy másfél évszázadig török uralom alatt élt, de ezen időszak alatt urbanizáltságában, etnokulturális összetételében jelentős mértékű változások következtek be. Részben ennek az eredménye például, hogy 1910 körül az alacsonyabb HHDI-mutatókkal rendelkező középső, déli és délkeleti területek lakosságának nagy-

jából 30 százaléka a keleti szertartású keresztény egyházakhoz (a görögkeletiekhez és görög katolikusokhoz) tartozik. A feltételezés az első pillanatban talán merésznek tűnik, de érdemes rajta elgondolkodni. Lehet, hogy a török hódoltság időszaka nem egyszerűen és nem pusztán a népességnövekedés megállítása, az elit és középkori városrendszerünk szétzilálása miatt jelentett Magyarország számára súlyos veszteséget. Legalább ilyen problémát okozhattak a mesterségesen újraélesztett középkori viszonyok (az alacsonyabb népsűrűség, az egyszerűbb gazdálkodás és primitívebb társadalm szerkezet), valamint a keleti fejletlenebb társadalmak hatásainak felerősödése, illetve a fejlettebb nyugati területek kulturális hatásainak csökkenése. Mindez nemcsak demográfiai és gazdasági, hanem minden bizonnyal számos hosszú távon ható, nehezen változtatható mentális, illetve kulturális következménnyel is járt.

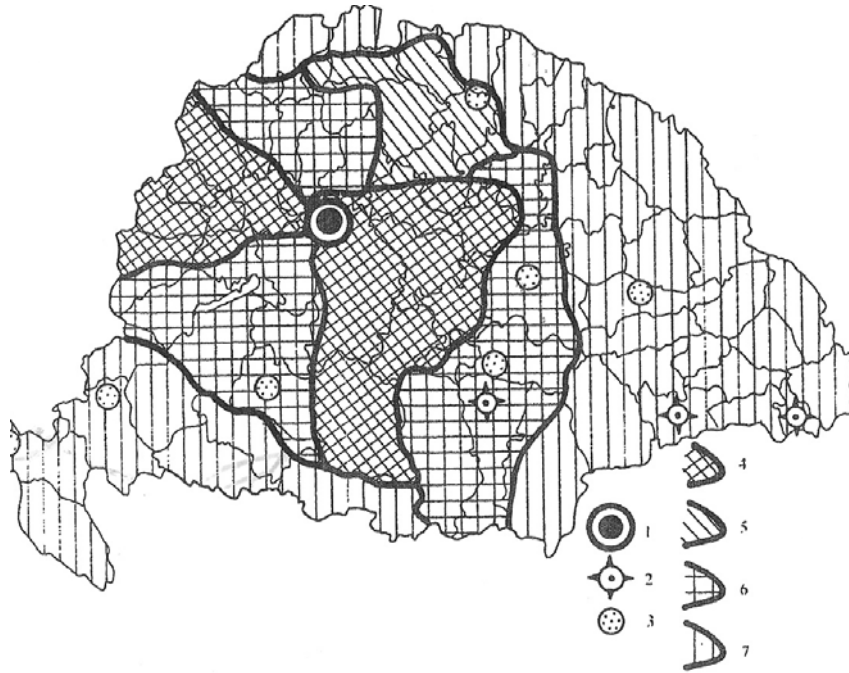
A fentebb vázlatosan ismertetett HHD komplex mutatószám alapján a demográfiai szerkezet, az iskolázottság és a foglalkoztatottság néhány fontosabb jellemzőjére épül, és bár értékét mindkét nemre vonatkozóan külön-külön kiszámítottuk, ez inkább – mint említettük – a férfiak és nők objektív helyzetét tükrözi, mintsem a társadalom nemekkel kapcsolatos értékrendszerét. Szerencsés módon azonban erre vonatkozóan is rendelkezünk egy elemzési lehetőséggel. A népmozgalmi statisztika ugyanis nemek és két nagy korcsoport (7 év alattiak és felettek) szerinti bontásban feljegyezte azt, hogy ki részesült halála előtt orvosi segítségben. Az adatokból képezhető mutatók természetesen csak részben alkalmasak az orvosi szolgáltatások igénybevételének mérésére – nyilvánvalóan a statisztikába bekerült adatok az átlagnál súlyosabb esetekre vonatkoznak, valószínűleg a napi életben jóval ritkábban hívtak orvost a beteghez – de annak a célnak viszont kiválóan megfelelnek, hogy segítségükkel a társadalom bizonyos értékítéleteire következtethessünk. Talán nem minden alap nélkül feltételezzük ugyanis, hogy a súlyos vagy életveszélyes betegségben szenvedők esetében az orvoshívások gyakorisága, illetve annak eltérései korcsoport (gyerekek és elsősorban többségükben felnőtteket jelentő 7 év felettek) és nemek szerint az egy-egy régió társadalmában rejtőző értékítéletekre is vethetnek némi fényt.

Az 1911. évi adatokat térképen ábrázolva (4. térkép) azt látjuk, hogy az orvoshívások gyakorisága a városokban a legmagasabb (az első 22 helyen csak városok találhatóak, mindegyik 90 százalék feletti értékkel), majd ezt követik az ország középső részének – a Budapest tágabb hatósugarába eső területeknek – a megyei. Horvátország, valamint Erdély románok lakta részei, és a – főként ruszinok lakta – északkeleti hegyvidék esetében az orvosi segítség igénybevétele többnyire az esetek 30 százalékánál kisebb arányban fordul elő. Érdekes, hogy ez a területi kép majdnem teljesen egybeesik Beluszky Pál több tucat mutató alapján kiszámított, az 1900–1910 közötti modernizációs szinteket vizsgáló elemzésének eredményeivel (5. térkép). Ennek alapján úgy tűnik, mintha az orvosi segítség igénybevételének mértéke nagyjából megfelelné egy-

egy terület fejlettségi szintjének, azaz mintha a gondolkodás, az értékrend modernizálódásának is egyik mutatója lenne.

4. térkép Az élet értéke 1: a halálozás előtt orvosi segítséget igénybe vevők aránya törvényhatóságoként (1911)
Map 4 The value of life 1: the proportion of those who took medical advice before their death, by administrative units (1911)

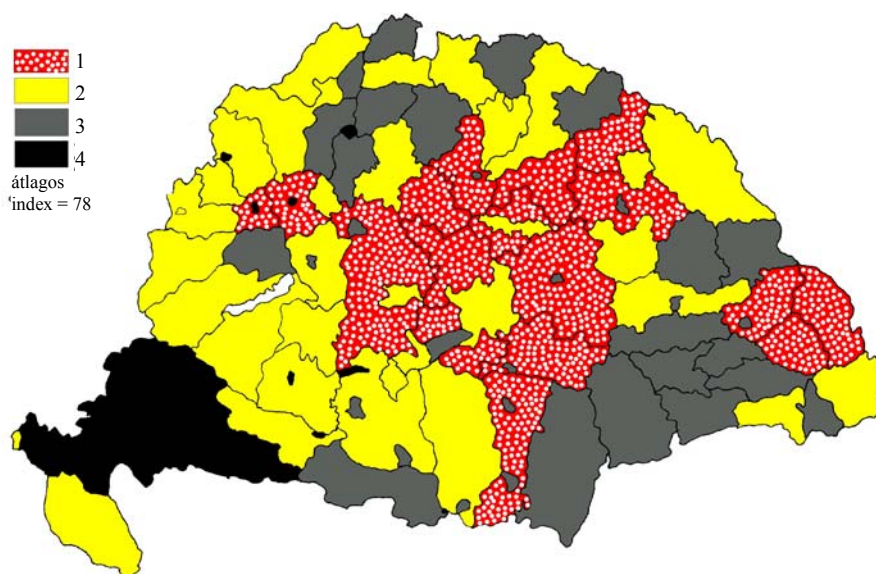
- Jelmagyarázat: 1. a modernizáció központja (Budapest)
 2. másodrangú modernizációs központok
 3. harmadrangú modernizációs központok
 4. a modernizáció központi területe
 5. a modernizáció másodlagos területe
 6. a modernizáció kezdeti fokán levő területek
 7. a modernizációban még részt nem vevő területek (hagyományos régiók)

Forrás: Beluszky 2000: 319.

5. térkép A modernizáció zónái a történeti Magyarországon 1900 körül
Map 5 The zones of modernisation in Hungary around 1900

Nézzük most az orvosi segítség igénybevételének korcsoportok és nemek szerinti különbségeit. A beteg felnőttekhez és gyermekekhez történt orvos-hívások közötti különbségek (6. térkép) ugyanis teljesen más területi megoszlás szerint helyezkednek el, mint amit a fejlettségi szinthez köthető összetett adatok mutattak az 5. térképen. A legfeltűnőbb eltérések az alábbiakban foglalhatók össze: az első világháború előtt a Kárpát-medencében létezik egy, a gyermekek életét, fontosságát határozottan alulértékelő régió (Horvátország), illetve két ennél ugyan kisebb mértékben, de mégiscsak a felnőttek iránt elfogult terület, a mai Közép-Szlovákiában, illetőleg Erdély román lakta részein. Ezekről határozottan elválik két másik, a beteg gyermekeket kifejezetten előnyben részesítő

vidék, amely nagyjából a magyarlakta Alföldet és Kisalföldet, valamint a Székelyföldet foglalja magában. Ezek az eredmények egymástól határozottan eltérő, némileg kulturálisan is meghatározott regionális értékrendek létezésére utalnak.

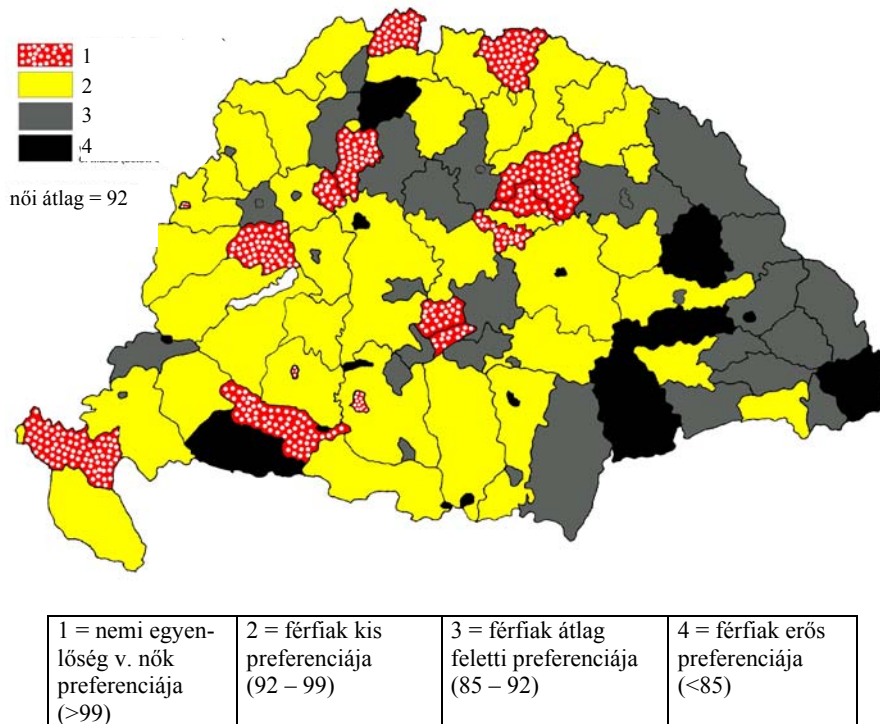

1 = gyerekek erős preferenciája (>107)	2 = átlag körüli (78 – 107)	3 = gyerekek diszpreferenciája (78 – 48)	4 = gyerekek erős diszpreferenciája (<48)
--	-----------------------------	--	---

6. térkép Az élet értéke 2: korcsoportok szerinti különbségek az orvosi segítség igénybevételében, 1911 (7 év feletti = 100)

Map 6 The value of life 2: differences by age groups in taking medical advice, 1911 (population aged 7 and over=100)

Teljesen más a helyzet viszont a nemek közötti eltérések terén (7. térkép). Bár elszórtan találtunk hat olyan megyét, ahol az orvoshoz fordulás tekintetében némi megkülönböztetés mutatkozik a férfiak javára, a hagyományos társadalom erős patriarkalizmusáról szóló hiedelmekkel ellentétben valójában határozottan egyetlen olyan régió sem rajzolódik ki adatainkból, ahol a beteg nőket elhanyagolták volna a férfiakhoz képest. Összességében is kicsi, átlagosan 8 százalékos a különbség a férfiak javára, vagyis adataink se területileg, se országos szinten nem mutatnak feltűnő férfidominanciát.

7. térkép Az élet értéke 3: a nemek közötti különbség az orvosi segítség igénybevételében, 1911 (a férfiak értéke = 100)
 Map 7 The value of life 3: differences by sex in taking medical advice, 1911 (males=100)

Ha együtt kezeljük a korcsoportok és nemek közötti különbségeket (3. táblázat), akkor viszont adataink meglepő következtetést sugallnak: a már említett gyermekeket preferáló, illetve diszpreferáló régiók mellett főként a városok azok, amelyek elsősorban a gyermekeket, másodsorban a nőket másodrendűként kezelik. Vagyis mintha nem annyira a vidék hagyományos világa, hanem a viktoriánus városi társadalom lenne az, amelyik az élet és halál kérdésében életkor és nemek szerinti megkülönböztetéseket tenne, mintha ez lenne a patriarkalizmus igazi világa, nem a hagyományosabb viszonyok között élő vidék. De tekinthetjük ezt akár a korai kapitalizmus által megbontott társadalmi szolidaritás és az új, haszonelvű értékrend kialakulása negatív hozadéknak is. Az is meglepő, hogy összességében a Kárpát-medence 100 évvel ezelőtti társadalmi bizonyos régiókban mintha inkább a gyermekeket kezelnék hátrányosabban, mint a nőket. Valószínűleg nem független az akkoriban még viszonylag magas termékenységtől és csecsemő-, illetve gyermekhalandóságtól, hogy sok-

helyütt egy felnőtt élet értékét többre becsülik, mint egy gyermek életéét – de mint láttuk, ezzel ellentétes példák is léteztek. (Az „átlagember” akkoriban nem tud és valószínűleg nem is ér rá elveken töprengeni, inkább tapasztalatai alapján, illetőleg a lokális etikai normáknak megfelelően formál véleményt és cselekszik.)

3. Korcsoportok és nemek szerinti különbségek a halálozás előtti orvosi segítség igénybevételében a történeti Magyarországon (1911)
Differences by age group and sex in taking medical advice before somebody's death in Hungary (1911)

A diszparitás típusa	A törvényhatóságok száma		
	megye	város	összesen
Nők és gyermekek negatív megkülönböztetése	---	15	15
Gyermekek negatív megkülönböztetése	23	14	37
Nők negatív megkülönböztetése	---	1	1
A megkülönböztetés szintje alacsony	38	1	39
Gyermekek pozitív megkülönböztetése	10	---	10
Nők pozitív megkülönböztetése	---	---	---
Összesen	71	31	102

Forrás: Szerző számításai.

Amikor a felvázolt HHDI-mutató, az orvoshívásban megmutatkozó „részhajlások”, valamint az önkormányzatok típusa (város, illetve megye) közötti összefüggéseket vizsgáltuk meg (4. táblázat), akkor azt láttuk, hogy az orvosi segítség igénybevételének nemenkénti gyakorisága igen erősen összefügg egymással (vagyis a gyakoriság majdnem azonos). Ezzel szemben a 7 év alattiak és felettiak vonatkozásában ez az összefüggés jóval gyengébb – az orvosi segítséget a felnőttek esetében gyakrabban igénybe vevő helyi társadalom nem biztos, hogy minden alkalommal ugyanígy cselekszik a gyermekek esetében is. Tehát a területi eloszlás térképeihez hasonló információkat mutatnak a Pearson-féle együtthatók is.

4. Az orvosi segítség igénybevételével kapcsolatos néhány egyszerű összefüggés a történeti Magyarországon (1911)
Some simple correlations relating to taking medical advice in Hungary (1911)

Az orvosi segítség igénybevételének gyakorisága

	7–X évesek	férfiak
0–6 évesek	0,6465	X
nők	X	0,9837

A nemek és korcsoportok megkülönböztetése közötti összefüggés

	A törvényhatóság típusa	HHDI-mutató nemek szerinti diszparitása	Megkülönböztetés az orvosi segítség igénybevételében	
			nemek szerint	korcsoportok szerint
A törvényhatóság típusa	X	X	X	X
HHDI-mutató nemek szerinti diszparitása	0,5368	X	X	X
Megkülönböztetés az orvosi segítség igénybevételében	nemek szerint korcsoportok szerint	-0,2918 -0,4626	0,0065 -0,3574	X 0,2230

A HHDI-mutató és az orvoshívás nemek szerinti különbségei között ezzel szemben gyakorlatilag nincs összefüggés, mint ahogy eléggé gyenge az összefüggés a nemek, illetve korcsoportok eltérő kezelése között is. Vagyis az egyes törvényhatóságokban megfigyelhető eltérő mértékű odafigyelés a különböző korcsoportokra, illetve másutt a nemekre nem igazán kapcsolódik egymáshoz, nem áll össze egy egységes szeniorális és patriarkális értékrenddé. Egyedül a törvényhatóságok típusa és HHDI-mutató, illetve a nemek és korcsoportok kezelése mutat viszonylag számottevő mértékű (negatív) összefüggést (4. táblázat). Konkrétan ez úgy fogalmazható meg, hogy minél városiasabb egy törvényhatóság, annál inkább jellemzi a nemek közötti különbségtétel, ezen belül pedig erősebb a korcsoportok és gyengébb a nemek szerinti megkülönböztetés. Fordítva pedig úgy értelmezhető, hogy minél falusiasabb egy törvényhatóság, annál kevésbé jellemzi a nemek és a korcsoportok bármiféle megkülönböztetése akkor, amikor életről vagy halálról van szó. (Az más kérdés, hogy a mindennapi viselkedésben számtalan apró jele lehet a nemek közötti különbségtételnek.)

3. Összegzés

A széleskörűen használt HDI komplex mutatószámmal nemcsak az irodalomban gyakran megkérdőjelezett GDP mutató használata miatt vannak problémák. Legalább ilyen komoly hátránynak érezzük azt, hogy szerkezete, összetétele miatt néhány igen korán fejlett statisztikai rendszert kialakító nyugat-európai és észak-amerikai társadalom kivételével nem alkalmas az emberi fejlődés folyamatának hosszabb távú felvázolására, különösen nem alkalmas arra nemenkénti és regionális bontásban. Empirikus tapasztalataink alapján kísérletképpen felvetettük egy más, könnyebben elérhető adatokat tartalmazó komplex mutatószám, a HHDI alkalmazásának lehetőségét, mely a volt Osztrák-Magyar Monarchia területére vonatkozóan gyakorlatilag a 19. század közepéig visszamenően kiszámítható, és így elég távlatot adhat a hosszabb távú változások irányának, ütemének és esetenkénti ingadozásainak megismeréséhez. Területi elemzésünk rávilágított arra, hogy a regionális különbségek kialakulása mögött nem egyszerűen fejlettségbeli eltérések, hanem kulturális különbségek és századokkal korábbi események hatásai (a 16–17. századi török háborúk és azok népességi, településtörténeti és társadalmi következményei) is feltételezhetőek. Mindezek megerősítik azt a véleményünket, hogy hibás felfogás a jelenkori folyamatokat kizárólag az utolsó egy-két évtized, illetőleg a tényleges gazdasági folyamatokat – különösen a nem teljesen piacodott társadalmak esetében – rendkívül hiányosan követő GDP-mutatók alakulásának függvényeként elképzelni. Utóbbi azért is elgondolkasztató, mert irodalmi tallózásunk alapján úgy tűnik, mintha az emberi fejlődéssel, illetve a nemek közötti egyenlőtlenséggel kapcsolatos vizsgálatok túlnyomó többsége a nem teljesen piacgazdasági körülmények között élő harmadik világbeli, illetőleg a „szocialista kísérletből” kilábalt volt Keleti Blokkhoz tartozó társadalmakra irányulna. (Vagyis pontosan azokra, amelyekre az UNDP által népszerűsített társadalomfejlődési mutatók egy része kevésbé vagy csak a közelmúltra nézve számítható ki.)

Ugyanígy a fejlettség szintjét jelezni hivatott HHDI-mutatók területi értékei, illetőleg az orvosi segítség igénybevétele alapján felvázolt regionális értékrendek között is komoly eltérések figyelhetők meg. Ezek számunkra azt jelzik, hogy a fejlettség és a kulturális értékrendek nem biztos, hogy mindig pontosan megfelelnek egymásnak, vagyis azt a közhelyes igazságot erősítik, hogy a kultúráknak, értékrendeknek van egy olyan önmozgásuk, amelyek nem mindig követik szorosan a demográfiai és gazdasági adatokból kiszámított fejlettség-mutatók változásait.

Előzetes eredményeink más téren is elgondolkasztóak. Felébresztik azt a kétséget, mintha a nemek közötti egyenlőtlenség vizsgálata során túl kevés figyelem hárulna a demográfiai mutatók (az életésélyek) alakulására, melyek – szemben a nők társadalmi, politikai pozícióival – a fejlett és átmeneti országok

többségében kisebb-nagyobb mértékben egyre inkább a férfiakénál kedvezőbb értékeket mutatnak. Ugyancsak elgondolkozató az, hogy miután a családok többségében közös gazdálkodás folyik (és a felnőtt népesség többsége párkapcsolatban él), mennyiben célszerű mutató – és egyáltalán mit fejez ki – a nemek közötti jövedelmi egyenlőtlenség házas, illetve párkapcsolatban élő személyek esetében?

Nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az itt felvetett kérdéseket, kétségeket megválaszolhassuk. Jelen tanulmányunkban csak néhány problémára próbáltuk a figyelmet felhívni – a megoldásra alkalmas módszer keresése, a szükséges adatsorok összeállítása és maguknak a válaszkísérleteknek a megfogalmazása még további, hosszan tartó erőfeszítéseket, sok-sok további kutatást igényel.

IRODALOM

- Bandura, Romina (2005): *Measuring country performance and state behavior: a survey of composite indices*. New York, UNDP. Paper prepared for the book project: The new public finance.
- Beluszky Pál (2000): Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországon). In Dövényi Zoltán (szerk.): *Alföld és nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek*. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet: 299–326.
- Booyesen, Frederik (2002): An overview and evaluation of composite indices of development. *Social Indicator Research*, 59: 115–151.
- Borderias, Cristina (2005): *Gender and well-being: interactions between works, family and public policies*. Proposal for a concerted action within the framework of COST.
- Bukodi Erzsébet (2001): Társadalmi jelzőszámok – elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*, 31. 2: 35–57.
- Az 1960. évi népszámlálás. 13. Összefoglaló adatok*. Budapest, KSH. (1964)
- Cobb, Clifford W. – Craig Rixford (1998): *Lessons learned from the history of social indicators*. In San Francisco. Redefining progress. (On-line publications.) <http://www.rprogress.org/newpubs/>
- Dabóczi Kálmán (1998): A mérhető balgaság, avagy miért nincs olaj a közgazdaságtan lámpájában? *Kovász* 2. 2: 32–57.
- Daróczi Etelka (2001): A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. *Történeti Demográfiai Évkönyv* 2: 305–325.
- Dooren, Wouter van – Maria P. Aristigueta (2005): *The rediscovery of social indicators in Europe and the USA: an international comparison*. Paper prepared for the EGPA Annual Conference, Berne, Switzerland.
- Görbe Angéla – Nemcsókné Zsóka Ágnes (1998): *A jólét mérése, avagy merre halad Magyarország*. <http://kovasz.uni-corvinus.hu>

- Haque, Shamsul M. (2004): The myths of economic growth (GNP): implications for human development. In Mudacumura, Gedeon – Shamsul Haque (eds.): *Handbook of development policy studies*. New York, Dekker: 1–24.
- Hegedűs Rita (2001): Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. *Szociológiai Szemle* 31. 2: 58–72.
- Human Development Report 2005* <http://hdr.undp.org>
- Husz Ildikó (2001): Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle* 31. 2: 72–83.
- Klasen, Stephan (2004): *Gender-related indicators of well-being*. UNU-WIDER. Discussion paper No. 2004/05
- Offer, Avner (2000): *Economic welfare measurements and human well-being*. University of Oxford. Discussion papers in economic and social history. Number 34.
- Magyar statisztikai közlemények 50. A magyar szent korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma*. Budapest, KSH, 1916.
- Magyar statisztikai közlemények 64. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. VI. Végeredmények összefoglalása*. Budapest, KSH, 1920.
- Sebestyén Tibor (2005): *Életminőség és boldogság*. 1. 5. <http://www.polgariszemle.hu>
- Magyar Statisztikai Évkönyv 2003*. Budapest, KSH, 2004.
- Szilágyi György (2001): Gazdag országok – szegény országok: szokatlan vita a nemzetközi statisztikai életben. *Statisztikai Szemle* 79. 7: 587–595.
- Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. I. Népeség – népmozgalom*. Budapest, KSH, 1992.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Egyenlőtlenség
Nők
Gyermekek

HISTORICAL INDEX TO RECONSTRUCT THE “HUMAN DEVELOPMENT” IN HUNGARY (1910–2001). AN ESSAY

Abstract

The HDI (Human Development Index) complex variable is recommended by UNDP and extensively used in social research. But the use of the variable is problematic not only because of the often-criticised use of the GDP variable. The HDI variable has a very serious shortcoming: because of its structure and composition it is not suitable for a long-term reconstruction of human development – except for some West-European and North-American societies forming very early a well developed statistical system. Thus the author, using his former experiences on the field of population history of the Carpathian basin, tries to form another (historical) complex variable (HHDI – Historical Human Development Index), which consists of data more available for the researchers. This variable can be

calculated backward for the territory of the former Austro-Hungarian Monarchy practically until the middle of the 19th century. The regional analysis based on the use of this variable can demonstrate that regional differences can be explained not only by the different levels of modernisation (“development”), but by cultural patterns and the influence of the events of former centuries. These results strengthens the author’s former opinion that the present processes must not be explained by the development of the last some decades or by the changes of the GDP variable by the help of which one cannot well reconstruct the real economic processes – especially in the case of the more or less traditional societies.

The author shows very strong differences between the regional values of the HHDI variable indicating the level of development and the system of regional values reconstructed on the basis of taking medical advice before somebody’s death. This fact shows that “human development” and cultural values are not always correlated to one another and thus it strengthens the old experience that culture and values have their own development more or less independent of demographic or economic ones.

A GYERMEKVÁLLALÁS, GYERMEKTELENSÉG ÉS A GYERMEK ÉRTÉKE KÖZÖTTI KAPCSOLAT AZ EURÓPAI RÉGIÓ ORSZÁGAIBAN

PONGRÁCZ TIBORNÉ

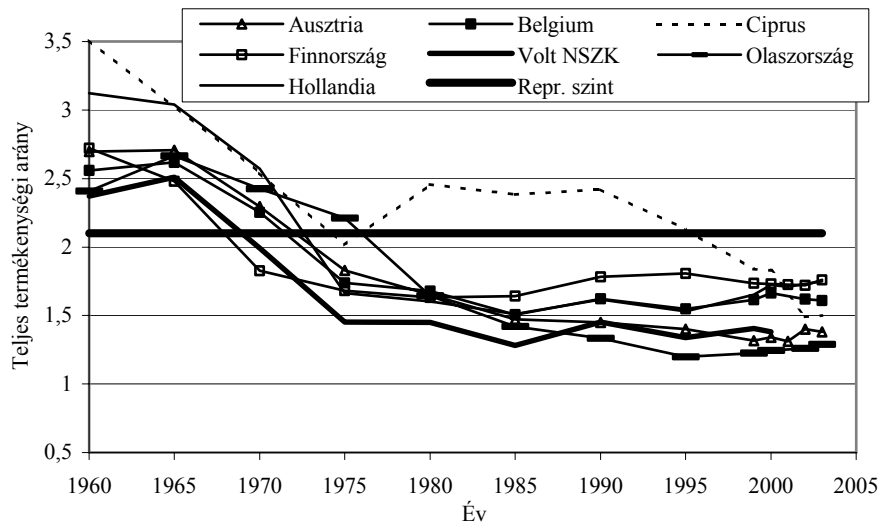
Európa demográfiai térképén az elmúlt évtizedekben jelentős változások, átrendeződések tapasztalhatók. Ez a megállapítás igaz mind a házasságkötési mozgalom, mind a termékenység, a gyermekvállalási magatartás alakulásának vonatkozásában is. Korábban magas házassági hajlandóságú országokban a házasságkötések jelentős visszaesése tapasztalható, míg számos korábban kevésbé házasságkötő európai országban a házasságkötési arányszámok csak kismértékben csökkentek, vagy éppen emelkedést mutattak. A házasságkötési magatartást tekintve tehát az európai országok rangsorában számottevő átrendeződés következett be, melyet jól illusztrál az a tény, hogy a hagyományosan alacsony házassági arányszámokat mutató Dániában ma magasabb a teljes házasságkötési arány, mint a Hajnalvonalról keletre elhelyezkedő térség bármely államában.

A termékenységi mutatók is hasonló átalakulásról, átrendeződésről tanúskodnak. Tizenöt évvel ezelőtt a közép- és a kelet-európai országok többsége a magas termékenységű európai országok csoportjába tartozott, míg a nyugat-európai országokra az átlagnál alacsonyabb termékenységi szint volt jellemző. 1990 után a közép- és kelet-európai országokban bekövetkezett születésszám-csökkenés eredményeként ezen országok termékenységi arányszámai az igen alacsony termékenységű dél-európai országok szintjére csökkentek, míg számos nyugat-európai országban ugyanezen időszak alatt a termékenység mérsékelt emelkedése volt megfigyelhető. A korábban viszonylag magas termékenységű országok tehát néhány év leforgása alatt az alacsony termékenységű országok csoportjába kerültek, míg az alacsony termékenységűek a relatív javulás következtében ma az élmezőnybe tartoznak.

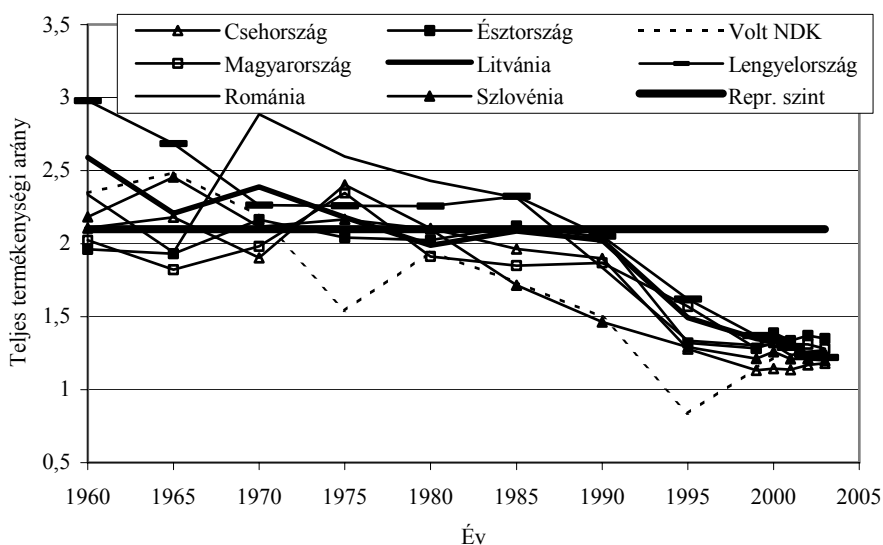
Mi játszódott le Európában, történelmi léptékkal mérve viszonylag rövid idő alatt? Mi jellemzi ezt a folyamatot? A termékenységcsökkenés hogyan hatott a gyermekvállalási tervekre, a gyermekkel kapcsolatos értékrendre? Számos kérdés, melyre a választ a „PPA II.” nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredményeire támaszkodva próbáljuk megadni. A „PPA II.” kutatást 2000 és 2003 között végezték 14 európai országban. A vizsgálatban Ausztria, Belgium, Ciprus, Csehország, Észtország, Finnország, Hollandia, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Németország, Olaszország, Románia és Szlovénia vett részt. A reprezentatív mintán végzett kérdőíves vizsgálat a demográfiai változá-

sok társadalmi megítélésének feltárása mellett foglalkozott a párkapcsolatok pluralizációjával, a nemi szerepek modernizálódásával, valamint a gyermekvállalási elképzelésekkel, illetve a család-tervek és a családpolitika kapcsolatával.

A teljes termékenységi arányszámok időbeni alakulása a vizsgálatba bevont nyugat-európai (I. ábra), illetve közép- és kelet-európai (II. ábra) országok esetében jól bizonyítja és illusztrálja a bevezetőben Európa demográfiai térképének átrendeződéséről általánosságban tett megállapításokat.

I. A teljes termékenységi arányszám alakulása a nyugat-európai országokban
The changes of Total Fertility Rate in some West-European countries

II. A teljes termékenységi arányszám alakulása a közép- és kelet-európai országokban

The changes of Total Fertility Rate in some Central and East-European countries

Az ábrából világosan látszik, hogy napjainkra a termékenység valamennyi vizsgált országban az egyszerű reprodukciós szint alá süllyedt. De míg a nyugat-európai országokban a termékenység csökkenése viszonylag korán kezdődött és már a '60-as évek végére, '70-es évek elejére az egyszerű reprodukciós szint alá csökkent, addig a kelet- és közép-európai országok többségében a TFR a 80-as évek végéig a 2,1-es érték körül mozgott. Eltérés tapasztalható a két régió között a csökkenés ütemében is. A nyugat-európai országok többségében a termékenységcsökkenés jóval mérsékeltebb volt, mint a keleti régióban, ahol a teljes termékenység mutatója tíz év alatt meredeken zuhant, és napjainkban valamennyi országban az igen alacsony szintet jelentő 1,2–1,3-es érték körül ingadozik. A termékenység csökkenésében úttörő szerepet játszó Hollandiában és Finnországban például ma magasabb az átlagos gyermekszám, mint az évtizedeken át magas termékenységű Lengyelországban, Csehországban, vagy Romániában (1. táblázat).

1. Teljes termékenységi arányszám a PPA kutatásban résztvevő országokban és az egyes TFR értékek elérésének éve

Total Fertility Rate in the countries taking part in the PPA survey and the year when they reached a certain value of TFR

Ország	TFR 2002	Az első év, amikor a TFR		
		2,1	1,5	1,3
értékre, illetve az alá csökkent				
Ausztria	1,40	1972	1985	–
Belgium	1,62	1972	–	–
Ciprus	1,49	1975	2002	–
Csehország	1,17	1966	1994	1995
Észtország	1,37	1973	1993	1996
Finnország	1,72	1969	1973	–
Hollandia	1,73	1973	1982	–
Lengyelország	1,25	1989	1998	2001
Litvánia	1,24	1976	1996	2001
Magyarország	1,30	1960	1996	1999
	1,06	1972	1990	1991
Németország-K.				
Németország-Ny.	1,35	1970	1975	1984
Olaszország	1,27	1976	1984	1993
Románia	1,26	1962	1992	1996
Szlovénia	1,21	1968	1990	1995

A kelet- és közép-európai országok 1,2 körüli mutatói messze elmaradnak az egyszerű reprodukciót biztosító szinttől, és világviszonylatban is a legalacsonyabb gyermekvállalási hajlandóságot tükrözik. A kutatásban a nyugat-európai régiót képviselő Belgiumban, Finnországban és Hollandiában ugyanakkor a termékenység viszonylag magasnak tekinthető. A TFR egyik vizsgált országban sem esett az 1,3-as szintre vagy az alá, és a termékenységi mutató 1,5-es értéke is csak kivételesen, egy-egy év esetében tapasztalható, de tartósan nem fordul elő.

A három nagy európai régió – Nyugat-Európa, Dél-Európa, Közép- és Kelet-Európa – eltérő termékenységi viszonyai részben azonos, részben eltérő okokra vezethetők vissza. Az anyák az első gyermek megszületését egész Európában egyre későbbi életkorra halasztják. A viszonylag késői gyermekvállalás Nyugat-Európában korábban is gyakori volt, de a közép- és kelet-európai országokban vagy Dél-Európában a gyermekvállalás életkora az utóbbi 10–15 évben emelkedett meg jelentősen. Emellett a gyermek nélkül maradó nők arányának emelkedése, valamint a sokgyermekes családok arányának erős süllyedése következtében a befejezett termékenység számottevően csökkent, illetve várhatóan még csökkenni fog. A termékenységcsökkenés ezen általános okai mellett régió-specifikus tényezők is szerepet játszanak. Így például a közép- és kelet-európai országokban a demográfiai helyzetben bekövetkezett változások, úgy mint a házasságkötések számának jelentős visszaesése, a gyermekvállalás

életkorának kitolódása és a valamennyi országra jellemző igen alacsony termékenység kétségtelenül összefüggésben vannak az ott lejátszódó, az érintett társadalmakat sok esetben sokkoló társadalmi, gazdasági változásokkal. Alapvetően a rendszerváltozással együtt járó bizonytalansági tényezőkre vezethető vissza, hogy a második demográfiai átmenet klasszikus jegyei – mutatis mutandis – valamennyi volt szocialista országban kimutathatók, melyek érvényre jutását elősegítették és megerősítették a családpolitika terén életbe léptetett restriktív, a gyermekvállalást inkább gátló, semmint elősegítő intézkedések.

Dél-Európában az igen alacsony termékenységi szint részben a szegényes családtámogatási rendszerre, részben a patriarchális társadalmi berendezkedésre, a családon belüli nemi szerepek igen konzervatív, a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetését csaknem kizáró felfogására és gyakorlatára vezethető vissza.

A skandináv országok és néhány nyugat-európai állam európai viszonylatban magas termékenysége több olyan társadalmi-demográfiai összefüggést kérdőjelezett meg, melyek korábban a gyermekvállalási magatartás szempontjából egyértelműnek és meghatározónak látszottak. Statisztikai adatokkal igazolt tény (volt) például a házasságban élő pároknak az élettársi kapcsolatban élőkhez viszonyított magasabb gyermekvállalási gyakorlata. Más szóval a házasságkötések visszaesése és a házasság nélküli együttélések terjedése a két párkapcsolati formában élők eltérő gyermekvállalási magatartása miatt önmagában hozzájárult a születések számának, illetve a termékenységi mutatóknak a csökkenéséhez. Az északi régió országaiban ezzel szemben a viszonylag magas termékenység az élettársi kapcsolatok magas elfogadottságával és gyakori előfordulásával, a házasságon kívüli születések magas arányával és általában a házasság intézményének megkérdőjelezésével, megingásával párhuzamosan alakult ki (Billari – Kohler 2002). Megfordult továbbá a nők gazdasági aktivitása és átlagos gyermekszáma közötti kapcsolat iránya, jellege is. Míg korábban általánosan jellemző volt a kereső tevékenységet nem folytató nők magasabb gyermekvállalási hajlandósága, addig napjainkban azt tapasztaljuk, hogy éppen a magas női foglalkoztatási rátát felmutató országokban magas a termékenység szintje is, meghaladva az 1,5-es TFR értéket (Adsera 2004; Ahn – Mira 2001).

A gyermek értéke

A gyermekvállalási magatartásban tehát az egyes európai régiók között fegyelmreméltó különbségek mutatkoznak. Kérdés, hogy tapasztalhatók-e hasonló eltérések a gyermek fontosságának, értékének megítélésében is, és ha igen, milyen irányú a gyermekkel kapcsolatos értékrend és a tényleges termékenység magatartás közötti összefüggés. A kérdést a PPA-vizsgálatban részt vevő országok adatai alapján tudjuk megválaszolni. A kérdőívben a gyerme-

kekkel kapcsolatos beállítódást hét attitűd-skála segítségével vizsgáltuk. Az olasz, az osztrák és a román kutatás e témakörökre nem tért ki, így az elemzést tizenegy ország adatai alapján tudjuk elvégezni (2. táblázat).

A nemzetközi kérdőívben egységesen szereplő hét állítás közül véleményünk szerint elsősorban kettő tekinthető a gyermekcentrikus beállítódás fokmérőjének: „nem lehet igazán boldog, akinek nincs gyermeke”, valamint „az ember tökéletesen elégedett lehet, ha jó apának, vagy anyának érzi magát”.

A két állítás elfogadottsága jelentősen eltér egymástól. Míg a szülői szerepet kielégítő életcélnak tekintők átlagos aránya viszonylag magas (70%), addig a gyermek nélküli életet boldogtalannak tartók aránya (37%) mérsékelt elfogadottságot tükröz. A tizenegy ország adatai alapján kiszámított átlagos arány mögött azonban országonként és régióként jelentős szóródás tapasztalható. A szülői szerep fontosságával való feltétlen azonosulás kiemelkedően magas a rendszerváltó országokban és Cipruson, míg az állítással átlag alatti arányban értenek egyet a kutatásban részt vevő nyugat-európai országokban (Hollandiában, Belgiumban, Finnországban és Németország nyugati területén).

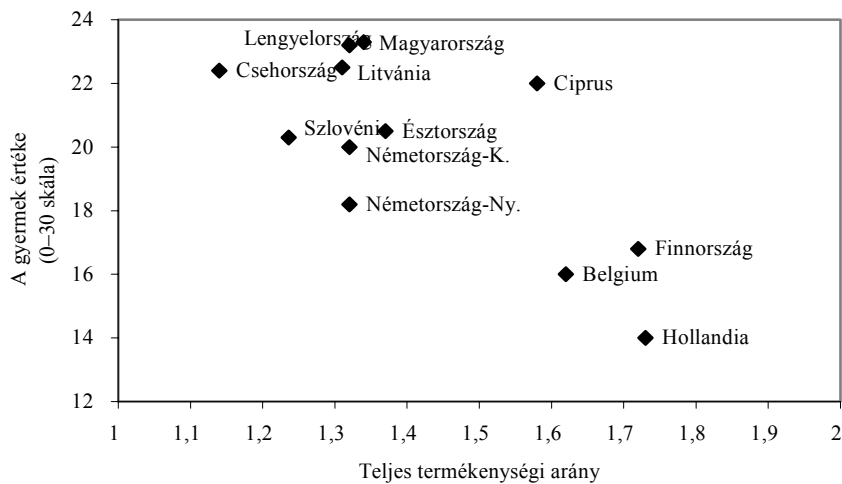
A „nem lehet igazán boldog, akinek nincs gyermeke” tartalmú állítás a gyermek-központúságot igen kiélezett, sarkított formában teszteli, hiszen nem kevesebbről van szó, minthogy az emberi boldogság számos forrása közül a gyermek lenne a legfontosabb, és ennek hiányában az élet nem lehet teljes értékű. A fenti állítással egyet értők esetében tehát joggal feltételezhető az erőteljes gyermekcentrikus beállítottság. Az adatok alapján megállapítható, hogy többségi pozitív vélemény e kérdésben csak Ciprus és Magyarország esetében tapasztalható. Ötven százalékhoz közeli egyetértés mutatkozik a közép- és kelet-európai volt szocialista országok esetében, ugyanakkor az állítás magas arányú elutasítása tapasztalható a nyugat-európai országokban. „Az ember nem lehet igazán boldog, ha nincs gyermeke” állítással a hollandok mindösszesen 5%-a, a flamandok 12%-a, és a finneknek is csak 22%-a ért egyet.

2. A gyermek értéke (az állítással egyet értők aránya), %
The value of children: proportion of those who set great value on bringing children up, by country, %

	Belgium	Ciprus	Csehország	Észtország	Finnország	Hollandia	Lengyelország	Litvánia	Magyarország	Németország K	Németország Ny	Szlovénia	Összesen
A mai modern világban csak otthon, a gyerekek között érezheti boldognak, felszabadultnak magát az ember	38,8	43,8	69,9	46,0	40,6	17,2	74,1	82,6	59,0	53,5	37,8	71,8	57,0
Gyerekek között lenni mindig nagy élvezetet jelent	62,3	89,3	80,4	88,0	59,1	49,5	93,6	89,6	88,2	67,8	61,7	85,0	75,3
Az ember tökéletesen elégedett lehet, ha jó apának, vagy jó anyának érzi magát	50,1	80,2	71,2	42,0	54,4	44,2	82,2	85,5	83,9	64,0	54,2	70,1	70,3
Az embert boldoggá teszi, ha úgy érzi, hogy a gyerekeknek szükségük van rá	35,6	66,8	78,1	84,8	27,7	36,3	77,7	90,1	95,4	73,3	62,2	79,6	62,5
Gyermeket nevelni tulajdonképpen társadalmi kötelesség	6,4	58,8	55,6	40,0	14,1	4,2	53,3	45,8	35,4	42,2	39,3	31,4	35,5
Nem lehet igazán boldog az, akinek nincs gyermeke	11,9	67,8	43,5	44,3	22,2	5,0	49,5	48,4	58,8	45,1	32,0	41,5	37,0
Legszorosabb kapcsolata saját gyermekével lehet az embernek	49,0	75,0	80,1	73,9	65,9	37,8	72,6	65,8	75,4	71,3	63,0	86,6	69,7

Országanként összevetve a gyermekcentrikus beállítottság fokát – az egyes állításokkal való egyetértés alapján – és az adott ország tényleges termékenysé-

gi magatartását reprezentáló teljes termékenységi arányszám értékeit, érdekes, sőt meglepőnek mondható összefüggést tapasztalunk (III. ábra).

III. A gyermek értéke és a TFR közötti összefüggés

Correlation between the evaluation of children (expressed on a scale of 0–30 degree) and the value of TFR by country

Az adatok alapján a gyermekcentrikus értékrend és a tényleges termékenységi magatartás között fordított összefüggés állapítható meg. A felvétel idején a legalacsonyabb termékenység Csehországra volt jellemző, ugyanakkor a gyermekeknek a megkérdezettek igen nagy fontosságot tulajdonítottak. Hasonló a helyzet Magyarországon és Lengyelországban is. A kérdésekre adott válaszok alapján a magyar és a lengyel társadalom tűnik a leginkább gyermekcentrikus beállítottságúnak, ugyanakkor az 1,3 körüli TFR-értékek alacsony gyermekvállalási hajlandóságról tanúskodnak. Az összefüggés fordított előjelű a kutatásban részt vevő nyugat-európai országok esetében is. A holland, a finn és a belga (flamand) 1,6–1,7 körüli TFR-mutatók viszonylag magas termékenységet tükröznek, de ez a gyermekvállalási magatartás nem jelenik meg a társadalom értékrendjében, a gyermek szerepe, fontossága nem látszik erősnek.

A gyermek értéke és a termékenységi arányszámok közötti negatív összefüggés okait kutatva inkább csak feltételezésekre tudunk hagyatkozni. A közép- és kelet-európai országokat illetően megállapítható, hogy a kilencvenes években bekövetkezett jelentős termékenységsökkenés (még) nem eredményezett változást a lakosság értékrendjében, a többség a gyermeket a teljes élet fontos, elengedhetetlen részének tartja. Feltételezhető ezért, hogy az említett országok-

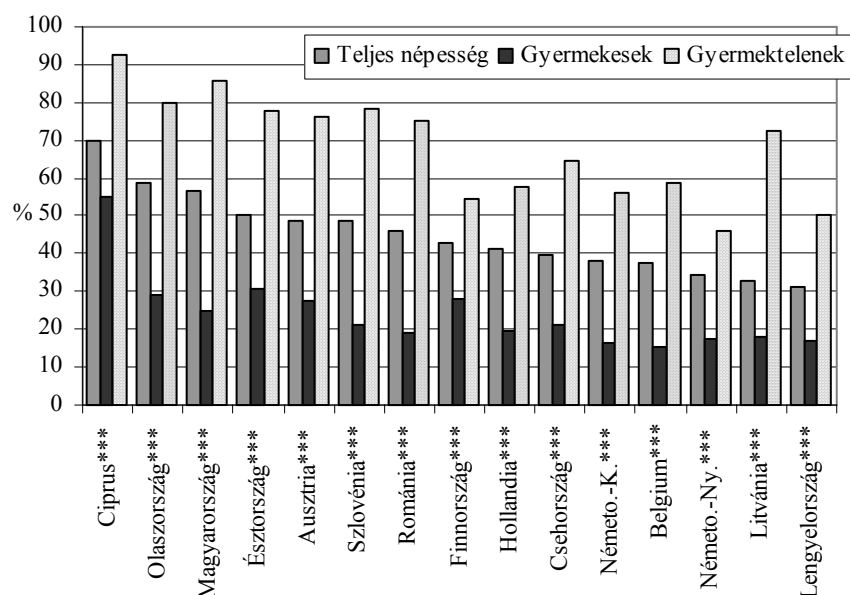
ban tapasztalható alacsony termékenység csak a halasztásnak tudható be, átmeneti jelenség és a befejezett termékenység a vártnál lényegesen kedvezőbbben alakul majd. Ez azonban csak akkor valósulhat meg, ha sikerül elhárítani a gyermekszám-tervek útjában álló akadályokat, ha az életkörülmények javulása lehetővé teszi a társadalmi értékrenddel összhangban levő gyermekvállalási elképzelések realizálását.

Nehezebben magyarázható a viszonylag magas termékenységgű nyugat-európai országokban a gyermekekkel kapcsolatos kevésbé pozitív beállítódás. A kérdésre az érintett országok demográfusai sem tudnak egyértelmű választ adni, ezért a jelenség okait kutatva jobbra csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Valószínűsíthető, hogy a harmonikusabb társadalmi fejlődést megélt nyugat-európai országokban a család, a gyermek, a gyermekvállalás a sok fontos életcél közül csak az egyik, amely nem élvez olyan prioritást, mint a volt szocialista országokban, ahol a társadalmi-gazdasági megrázkódtatások szükségszerűen felértékeltek a lakosság körében a család és a magánszféra jelentőségét. A vizsgált nyugat-európai országok viszonylag magas termékenységi mutatói és a gyermekekkel kapcsolatos preferencia-értékek együttesen arra engednek következtetni, hogy a gyermekvállalást ott az élet természetes részének tekintik, melyet összhangba kell hozni, de amely a társadalmi, gazdasági feltételek révén összhangba is hozható az egyén számára fontos egyéb célkitűzésekkel, megvalósítani kívánt életcélokkal. A preferencia-értékek terén a két régió között mutatkozó különbségek tehát a tervek, a vágyak realitásának eltérő voltára is visszavezethetők, eszerint a kelet-európai országokban a gyermekszám-tervek megvalósításának útjában álló akadályok mintegy felértékelik, fontosabbá teszik a megszületett, illetve a kívánt gyermekeket.

Családtervek

A felvétel során a termékeny korban levő 50 évesnél fiatalabb nőknek és a férfiaknak (korhatár nélkül) több kérdést tettek fel a tervezett gyermekszámra vonatkozóan. A leginkább érintett 20–40 éves népességre koncentrálna a továbbiakban három témakört emelünk ki.

Ezek a tudatos gyermektelenséggel, a kívánt gyermekszámmal, valamint a gyermekvállalás ellen ható okokkal, szempontokkal összefüggő kérdések, vélemények.

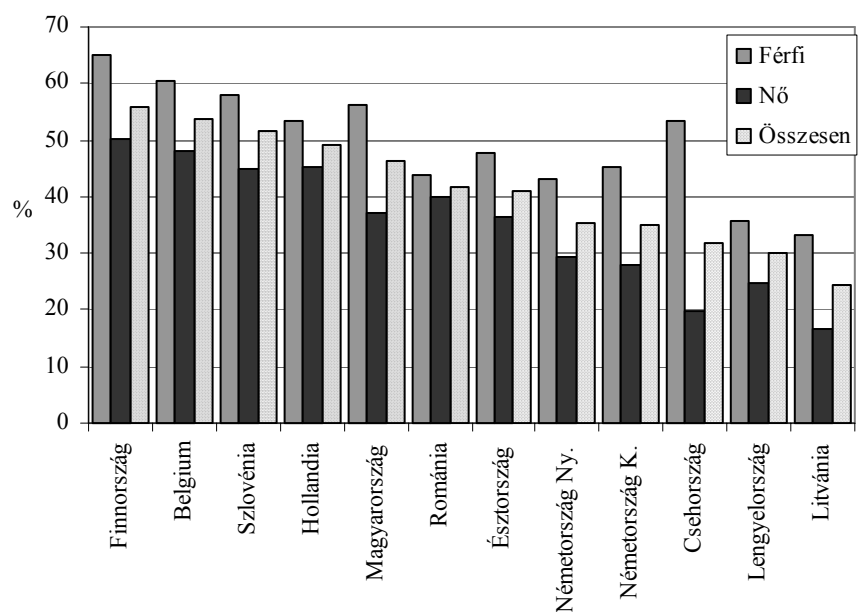

*** $p < ,001$; ** $p < ,01$; * $p < ,05$

*IV. A 20–40 éves gyermektelen illetve gyermekes megkérdezettek véleménye
gyermekvállalási szándékukról
Plans relating to child birth (question: do you want to have a child or another
child?), population aged 20–40, without/with child/children*

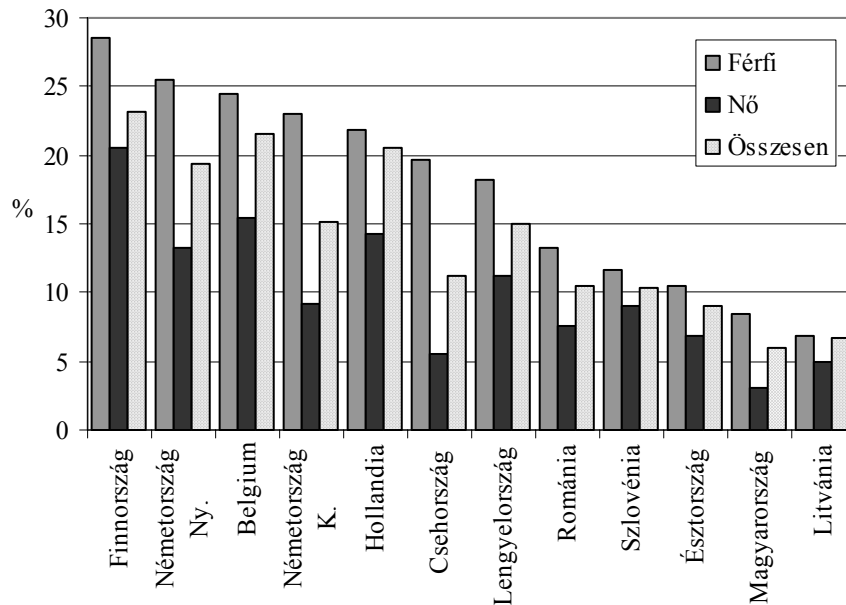
A tudatos gyermektelenség vonatkozásában az egyes országok között jelentős eltérések figyelhetők meg. A még gyermektelen és gyermeket a későbbiekben sem tervezők aránya a legalacsonyabb Cipruson és Magyarországon. A gyermeket kívánók 90% körüli aránya alapján arra következtethetünk, hogy tudatos gyermektelenségről e két ország esetében valószínűleg még nem beszélhetünk.

A gyermekvállalási szándékok reális értelmezéséhez indokolt a válaszadók gyermekszám szerinti összetételének ismerete, hiszen nem mindegy, hogy a tudatos gyermektelenséget választók arányát a gyermekteleneknek az alapsokaságban képviselt alacsony vagy magas arányához kell-e viszonyítani.

*Ausztriára, Ciprusra és Olaszországra vonatkozóan nincs tényleges gyermektelenségi adat.

V. A gyermektelenek aránya a 20–39 éves válaszadók között (%)*
Proportion of respondents without child, population aged 20–39 (%)

VI. Tudatos gyermektelenségi arányok (a gyermekvállalást elutasító 20–40 éves gyermektelen válaszadók arányában), %
Proportion of deliberate childlessness (in percentage of childless respondents aged 20–40 who refused to have a child)

Az V. ábra az egyes országok vizsgálati mintáján belül a még gyermektelen 20–40 éves férfiak és nők arányát mutatja, míg a VI. ábra arra ad választ, hogy a gyermektelen válaszadók hány százaléka szándékozik a jövőben is gyermektelen maradni. Ez utóbbi arányt tekinthetjük a tudatos gyermektelenség egyes országokra jellemző mutatójának. Látható, hogy az országok sorrendje az aktuális gyermektelenség, illetve a tervezett végleges gyermektelenség vonatkozásában eltérő képet mutat. Az eltérés különösen a volt szocialista országok esetében szembetűnő. Szlovéniában, Magyarországon és Romániában viszonylag magas a felvétel időpontjában gyermektelenek aránya, a 20–40 éves korosztály mintegy felének nincs még gyermeke, de a végleges gyermektelenséget választók aránya ezekben az országokban igen alacsony. Magyarországon a férfiaknak több mint fele, a nőknek több mint egyharmada nem vállalt még gyermeket a vizsgált korcsoportban, ami nemzetközi összehasonlításban magas aránynak tekinthető, de a tervek szerint a férfiaknak 8%-a a nőknek mindössze 3%-a maradna véglegesen gyermektelen, ami a vizsgált országok között a legalacsonyabb értéket jelenti. A lengyel társadalom

demográfiai magatartásáról kialakult kép éppen ellentétes a magyar helyzettel. Lengyelországban alacsony az aktuálisan gyermektelen népesség aránya, de a gyermekvállalási terveket figyelembe véve az ország kedvező helyzetének romlása várható, mert a tudatos gyermektelenségi arányok alapján a lengyelek a középmezőnyben helyezkednek el, és a keletnémetekkel azonos pozíciót foglalnak el.

A teljes termékenységi arány és a gyermek értéke közötti összefüggés esetében tapasztalt regionális különbségek a tervezett gyermektelenségnél nem mutathatók ki. A gyermekkel kapcsolatos értékpreferenciákat vizsgálva láttuk, hogy a magasabb teljes termékenységi arányt mutató nyugat-európai országokban a gyermek jelentősége, értéke viszonylag alacsony, míg az alacsony termékenyséigű volt szocialista országokban a gyermek a társadalom értékrendjében igen előkelő helyen szerepel. A tudatos gyermektelenség vonatkozásában az összefüggés nem ilyen világos. Egyfelől igaz, hogy a viszonylag magas termékenyséigű Hollandiában, Finnországban és Belgiumban igencsak magas, 20–23%-os a gyermekvállalást elutasító 40 évesnél fiatalabb férfiak és nők aránya, míg több alacsony termékenyséigű országban – Olaszország, Magyarország, Észtország, Szlovénia, Ausztria, Litvánia és Románia esetében – nem számottevő a tudatos gyermektelenség, magas a gyermekvállalási hajlandóság, a képzet tehát a TFR és a gyermek értéke közötti kapcsolatknál leírtakhoz hasonló. Egyes országok azonban nem illeszthetők ebbe az összefüggésrendszerbe. Mindenekelőtt Lengyelországot kell említenünk, ahol az utóbbi évek alacsony termékenysége mellett – a válaszadók terveit figyelembe véve – a jövőben a tudatos gyermektelenség arányának emelkedésével is számolnunk kell. A gyermekvállalást nem tervezők 15%-os aránya a korábban igen magas termékenyséigű, (TFR 1985-ben 2,32, 1990-ben 2,05) meghatározóan katolikus és vallásos lengyel társadalom esetében kedvezőtlen népesedési magatartásváltozásra figyelmeztet bennünket. A szándékos gyermektelenség magas aránya Németország esetében kevésbé meglepő. A tudatos gyermektelenség, a gyermek nélküli élet pozitívumai Európán belül először a német társadalomban fogalmazódtak meg, és ott vált ez a magatartás mind szélesebb körben terjedő gyakorlattá. A gyermektelenség elfogadottsága elsősorban a nyugatnémet területeken magas, a gyermektelen megkérdezettek közül minden ötödik kíván továbbra is gyermektelen maradni. A keletnémet szövetségi államokban valamivel jobb a helyzet, itt a 40 évesnél fiatalabb népességnek „csak” 15%-a utasítja el a későbbi gyermekvállalás gondolatát. A tudatos gyermektelenség megjelenése, jelenléte és terjedése az európai gondolkodás és népesedési magatartás egyik legelgondolkodtatóbb és legveszélyesebb jelensége. Veszélyesebb, mint a csökkenő családnagyság vagy az egy gyermeket nevelők arányának növekedése, mert a társadalom értékrendjének negatív változásához, az önző, hedonista életfelfogás, az individualizáció erősödéséhez vezet.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a gyermektelenség növekvő előfordulását az egyes országok lakosai inkább negatívan értékelik (3. táblázat).

*3. A gyermektelen párok növekvő arányát
kedvezőtlennek ítézők aránya, %**
*Percentage of those who regard the increasing proportion of
childless couples as negative*

Ausztria	69,6
Belgium	35,4
Csehország	67,6
Finnország	68,6
Hollandia	24,9
Lengyelország	64,7
Litvánia	84,9
Magyarország	84,9
Németország	68,0
Olaszország	58,9
Szlovénia	83,0

*Ötfokú skálán a „rossz”, „nagyon rossz” választ adók aránya.

Belgium és Hollandia kivételével a gyermektelenség határozott negatív megítélése tapasztalható. Hozzá kell tenni azonban, hogy Belgiumban és Hollandiában sem a jelenség pozitív megítélése dominál, hanem inkább az a liberális álláspont, amely szerint mindenki úgy él, ahogy akar. Erre utal a „se nem jó, se nem rossz” válaszlehetőség magas aránya (50–55%). Litvánia és Magyarország esetében tapasztalható a gyermektelenség legkedvezőtlenebb megítélése, ami összhangban van a megkérdezett fiatalok jövőre vonatkozó elképzeléseivel, gyermekvállalási terveivel.

A további gyermekvállalási tervek a gyermektelen, illetve a már gyermeket nevelő megkérdezettek vonatkozásában a következőképpen alakulnak (4. táblázat).

4. További gyermeket vállalni kívánók aránya a meglévő gyermekek száma szerint (%)
Proportion of those who want to have a further child, by the number of their children

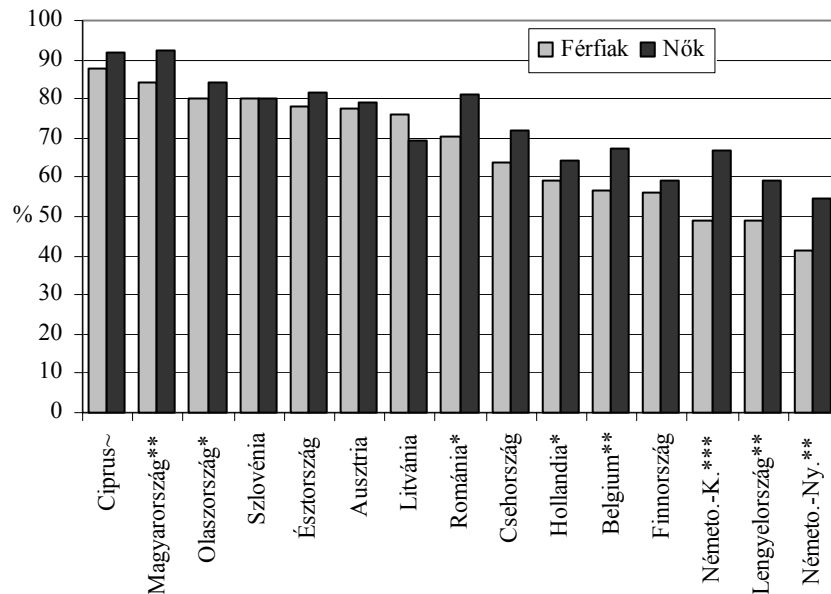
Ország	Nincs gyermeke	1	2	3+
		gyermeke van		
Ausztria	78	56	15	9
Belgium	61	35	7	6
Ciprus	91	81	54	30
Csehország	66	42	8	11
Észtország	79	50	18	11
Finnország	57	58	19	11
Hollandia	61	61	18	4
Lengyelország	53	40	8	5
Litvánia	72	34	10	2
Magyarország	87	53	16	11
Németország-K.	55	23	9	7
Németország-Ny.	46	35	10	4
Olaszország	82	53	9	3
Szlovénia	80	47	7	7

A gyermekvállalási tervek alapján leginkább gyermekorientáltak a ciprusi népesség bizonyul. Nemcsak a gyermektelenek esetében igen magas a gyermeket kívánók aránya (91%), de minden második kétgyermekes szülő akar legalább még egy gyermeket, és csaknem minden harmadik kíván négy, vagy többgyermekes nagycsaládot. Magyarország a rangsorban előkelő (második) helyen szerepel, ami a gyermektelenek gyermekvállalási terveit illeti (87%), de az egy-, két- és háromgyermekes szülők további családterveit illetően már a középmezőnybe tartozik. Az a tény ugyanakkor, hogy a vizsgálati adatok alapján minden tizedik magyar házaspár legalább négy gyermeket szeretne felnevelni, demográfiai szempontból mindenképpen pozitív jelnek tekinthető.

Finnország és Hollandia esetében megfigyelhetjük, hogy bár a gyermektelenséget elutasítók aránya egyik országban sem magas, de viszonylag magas ugyanakkor a második és a harmadik gyermeket tervezők aránya. A két ország termékenységi mutatói a társadalomban jelen levő tudatos gyermektelenség ellenére azért bizonyulnak mégis relatíve magasnak, mert a gyermeket vállaló családok esetében viszont az átlagosan vállalt gyermekszám magas, és ellentételezi a gyermeket nem vállalók által okozott termékenységi deficitet.

Lengyelországban és Németországban ezzel szemben a viszonylag magas tudatos gyermektelenség a gyermeket vállalók alacsony átlagos gyermekszámával párosul, és ez eredményezi együttesen a két országra jellemző igen alacsony TFR-értékeket.

Az országok sorrendje a gyermek vállalását tervezők férfiak, illetve nők vonatkozásában is eltérően alakul, attól függően, hogy nyers vagy tisztított – a válaszadók százalékában kiszámított – adatokat használunk.

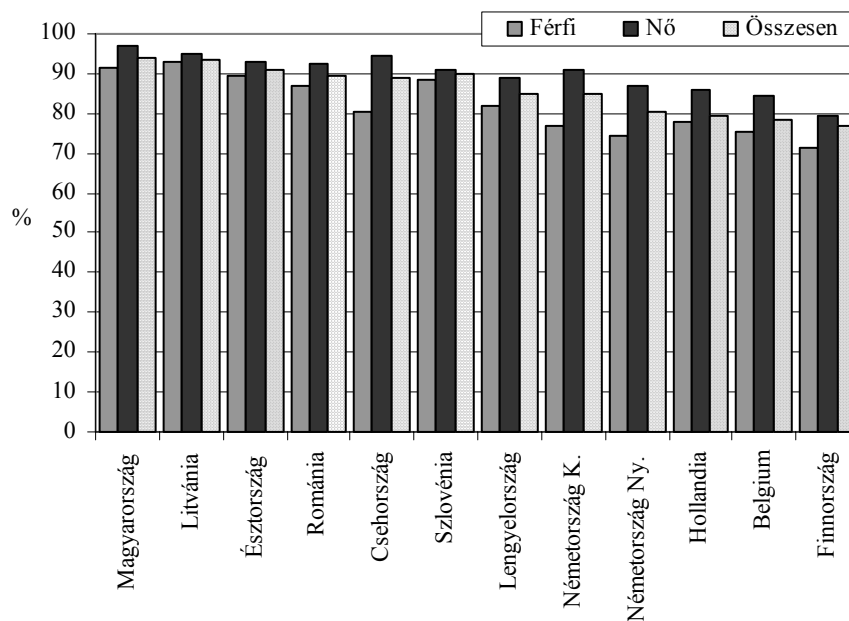

*** $p < ,001$; ** $p < ,01$; * $p < ,05$ ~ $p < ,10$

*VII. Gyermek vállalását tervező gyermektelen 20–40 év közötti népesség
nemek szerint*

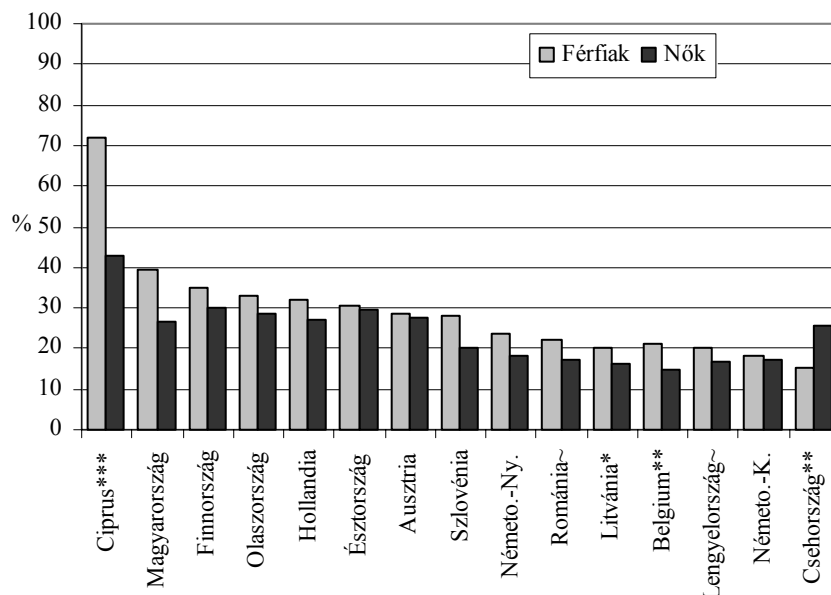
*Proportion of the childless respondents aged 20–40 planning to have a child,
by sex*

Az objektívebb helyzetet tükröző tisztított adatok arra utalnak, hogy a gyermekvállalási tervek alapján a közép- és kelet-európai régió országai többségében a népesedési helyzet nem reménytelen. Ígéretes, hogy a régióba tartozó nyolc országból (Németország keleti területeit is ide értve) a még gyermektelen nők 90% fölötti arányban tervezik a gyermekvállalást, és egyedül Lengyelországban mutatkozik valamivel alacsonyabb gyermekvállalási kedv. A gyermek utáni vágy a nőkben mindenhol erősebb, mint a férfiakban, a különbség egyes esetekben – Németországban és Csehországban – a 12–14%-ot is eléri.

VIII. Gyermek vállalását tervező gyermektelen 20–40 év közötti népesség nemek szerint (a gyermektelen válaszadók százalékában)
Proportion of the childless respondents aged 20–40 planning to have a child, by sex (in percentage of childless respondents)

A már nem gyermektelen, legalább egy gyermeket nevelő népesség körében megfordul a férfiak és nők véleménye (IX. ábra). A férfiak általában a nőket meghaladó arányban tervezik/terveznék egy újabb gyermek vállalását. Az eltérés Ciprus esetében a legmarkánsabb, de Magyarországon is mintegy 10 százalékpontnyi a különbség. Egyes kutatói vélemények szerint (De Meester et al. 2005) ez azzal magyarázható, hogy a gyermek értékelése a férfiak egy részénél tanulási folyamat eredményeként alakul ki, ezért a meglévő gyermek emeli a gyermek értékét általában, és megerősíti a további gyermekek utáni vágyat.

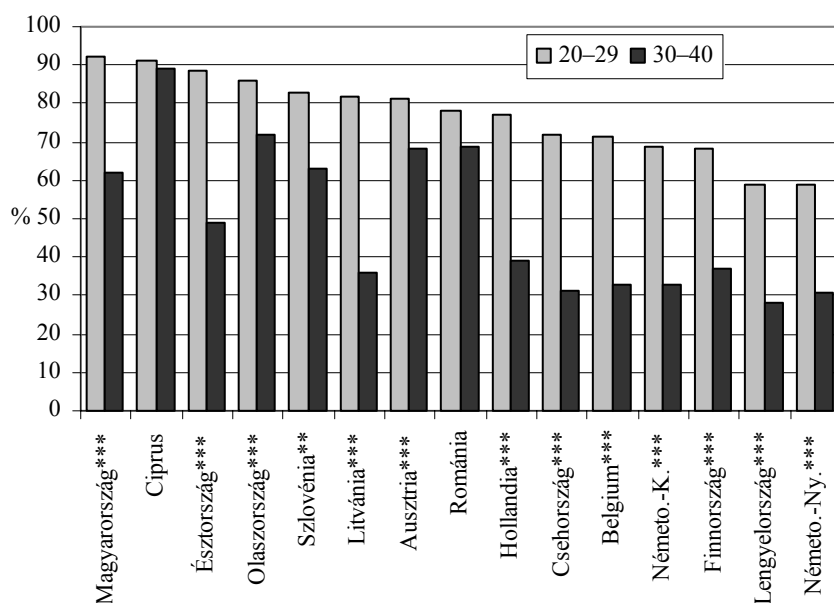

*** $p < ,001$; ** $p < ,01$; * $p < ,05$ ~ $p < ,10$

*IX. Gyermekes és további gyermeket tervező 20–40 éves népesség
nemek szerint*

Population aged 20–40 with children planning further children, by sex

A gyermektelen személyek esetében a családtervek megvalósulásának realitása nagymértékben függ az érintettek életkorától (X. ábra). Fiatalabb életkorban a terveket még elsősorban az értékrend, a gyermek utáni vágy megléte vagy hiánya befolyásolja, de idősebb korban a vágyaknak, a terveknek határt szab a valós élet: a megfelelő társ hiánya, a túl idős életkor stb. A 30 éven felülieknél nagyobb szerepet játszó objektív okok, korlátok mellett figyelembe kell venni a tudatos gyermektelenséget is, vagyis hogy e korosztály nemcsak azért kíván kisebb arányban gyermeket, mert az objektív körülmények erre kényszerítik, hanem azért is, mert egy részük a gyermekvállalást tervezetten, tudatosan elutasítja.

*** $p < ,001$; ** $p < ,01$; * $p < ,05$

X. Gyermekvállalást tervező gyermektelenek életkor szerint Childless respondents planning to have a child, by age group

A gyermekvállalási hajlandóság a magyar fiatalok körében a legmagasabb, de még az idősebbeknek is kevesebb, mint 40%-a számol csak azzal, hogy élete folyamán nem születik, nem születhet gyermeke. Cipruson a pozitív tervek – mindkét korosztály esetében csaknem azonos arányban – igen magasak. Valamennyi országban a fiatalok körében magasabb a gyermekvállalás iránti hajlandóság, míg az országok közel felénél az idősebb korcsoporthoz tartozók között 40% körül van azok aránya, akik nem kívánnak már életük folyamán gyermeket.

A gyermekvállalási magatartást befolyásoló demográfiai tényezők közül külön meg kell említeni az iskolai végzettséget és a vallást. Az iskolai végzettség elsősorban a még gyermektelenek döntéseiben játszik meghatározó szerepet, amennyiben a magasan kvalifikált egyetemi, főiskolai végzettségű férfiak és nők nagyobb arányban tervezik a jövőbeni gyermekvállalást, mint az alacsony, vagy középszintű végzettséggel rendelkező megkérdezettek. A már gyermeket nevelő szülők esetében a végzettség és a gyermekszámra vonatkozó tervek összefüggése kevésbé karakteres, de a kapcsolat jellege hasonló ahhoz, amit a gyermektelen személyeknél figyeltünk meg. A vallás elsősorban a gyer-

mekes szülők jövőbeni gyermekvállalását befolyásolja, a gyermektelenek döntéseiben a vallásosság szerepe nem, vagy alig mutatható ki. Az iskolai végzettség és a vallás befolyásoló szerepének részletesebb, országokénti elemzése a mintaelemszám korlátai miatt nem lehetséges. A felvétel időpontjában gyermektelen és a jövőben is így maradni kívánók száma és aránya az országok többségében olyan alacsony, hogy ez nem teszi lehetővé az összefüggések országokénti elemzését és a köztük lévő eltérések megbízható feltárását.

Az egyes országok tényleges termékenységi mutatóit és a PPA-felvétel adatai alapján kimutatható aktuális, illetve a jövőre nézve tervezett gyermekszámot összevetve az alábbi kép rajzolódik ki (5. táblázat).

A mintában szereplő szülők átlagos gyermekszáma Csehország és Ciprus kivételével valamennyi országban meghaladja az 1965-ös születési kohorsz befejezett termékenységét. A szülők esetében a jelenlegi gyermekszám is az egyszerű reprodukciós szint közelében mozog, mint például Cipruson, Finnországban, Magyarországon, de különösen biztató a szülők tervezett végső gyermekszáma, amely a keletnémet területek kivételével mindenhol meghaladja az egyszerű reprodukciót biztosító két gyermekes szintet. A finn, a holland, a magyar és a lengyel 2,46–2,32 közötti gyermekszám-átlagok a mai termékenységi viszonyok között kifejezetten magasnak nevezhetők.

5. A PPA országok befejezett termékenysége és a 20–40 éves megkérdezettek tényleges és tervezett gyermekszáma*

Completed fertility (1965 birth cohort) in the PPA countries and the actual and planned child number of the respondents aged 20–40

Ország	1965-ös kohorsz befejezett termékenysége	Jelenlegi gyermekszám		Jelenlegi + tervezett gyermekszám 20–40 évesek			
		20–40 éves szülők	20–40 évesek összesen	Összesen	Szülők	Germektelenek	
						20–40	20–29
Ausztria	1,64	1,91	1,11	n.a.	2,29	n.a.	n.a.
Belgium	1,86	1,90	0,93	1,64	2,11	1,18	1,45
Ciprus	2,56	2,12	1,20	2,34	2,86	1,64	1,63
Csehország	1,93	1,80	1,08	1,78	2,07	1,35	1,48
Finnország	1,91	2,00	0,91	1,80	2,46	1,24	1,51
Hollandia	1,78	1,88	0,83	1,81	2,40	1,33	1,68
Lengyelország	2,00	2,08	1,24	1,83	2,35	1,05	1,18
Litvánia	1,73	1,78	1,31	1,92	2,06	1,53	1,77
Magyarország	1,97	2,04	1,21	2,00	2,32	1,70	1,81
Németország-K.	1,57	1,63	0,78	1,41	1,81	1,04	1,35
Németország-Ny.	1,48	1,76	0,72	1,39	2,01	0,97	1,25
Olaszország	1,49	1,62	0,70	1,83	2,04	1,68	1,81
Szlovénia	1,77	1,75	0,94	1,89	2,04	1,72	1,81

Forrás: Eurostat.

Lényegesen nagyobb aggodalomra adnak okot a még gyermektelen népesség jövőbeni gyermekvállalási terveivel kapcsolatos adatok. A felvétel időpontjában a huszadik és negyvenedik életévük között levő férfiak és nők gyermekszám-tervei sokkolóan alacsonyak, a nyugatnémet területeken átlagosan még az egy gyermeket sem érik el. De a tervezett gyermekszám nem sokkal magasabb a keletnémet területeken vagy, Lengyelországban sem (1,04–1,05). A magyar, a szlovén és az olasz gyermektelenek 1,70 körüli gyermekszám-tervei tűnnek biztatóbbnak, de az országok többsége igencsak pesszimistán tekinthet a termékenység jövőbeli alakulása elé. Valamivel reményt keltőbb a legfiatalabb, 20–29 éves korosztály gyermekvállalási kedve. A magyarok, az olaszok és a szlovének esetében az 1,81-es tervezett gyermekszám nem nevezhető alacsonynak, de az 1,77-es litván adat is kedvezőnek mondható. Mindez alátámasztja azon korábbi megállapításunkat, miszerint az említett országokban a családalapítás előtt álló legfiatalabb korosztály esetében a tudatos gyermektelenség egyáltalában nem, vagy csak igen kismértékben tapasztalható. Az igen alacsony lengyel és német – különösen nyugatnémet – tervezett gyermekszámok (1,18–1,35 között) ezzel szemben éppen a gyermekvállalás gyakori tudatos elutasítására utalnak. Míg Németország nyugati területein a tudatos gyermektelenség nem új jelenség, addig a lengyel lakosság magatartásváltozása az elmúlt évtized terméke, a végbement társadalmi-gazdasági változások negatív eredménye. Csak remélhető, hogy a körülmények javulása a lengyel fiatalokat gyermekvállalási terveik újragondolására, a gyermekvállalásra fogja indítani.

Következtetések

Európa termékenységi térképén az elmúlt tíz-tizenöt évben jelentős változások, átrendeződések tapasztalhatók. Az 1990-ben bekövetkezett társadalmi, gazdasági változások hatására a korábban viszonylag magas termékenységű közép- és kelet-európai országokban a gyermekvállalási mutatók a dél-európai országok igen alacsony szintjére csökkentek, míg számos nyugat-európai országban a termékenység mérsékelt emelkedése volt megfigyelhető.

A gyermek jelentőségére, a szülők életében betöltött szerepére vonatkozó kérdésekre adott válaszok azt bizonyították, hogy a gyermekkel kapcsolatos értékrend vonatkozásában is jelentős regionális eltérések tárhatók fel. A rendszerváltó országokban és Cipruson határozott gyermekcentrikusság, míg a nyugat-európai országokban inkább semleges, közömbös álláspont volt kimutatható. Más szóval a teljes termékenységi arány és a gyermekcentrikus értékrend között fordított összefüggés volt megállapítható. A közép- és kelet-európai országok esetében a jelenség egyértelműen az értékrend és a tényleges demográfiai magatartás változásának eltérő ütemére vezethető vissza. A megkérdezett-

tek a kevesebb gyermek vállalását halasztással (postponement) és nem a kívánt gyermekszámról való végleges lemondással magyarázzák.

Ezt a következtetést támasztják alá a tudatos gyermektelenség elutasítására, illetve vállalására vonatkozó információk. A közép- és kelet-európai országok többségében alacsony a gyermeket életük folyamán nem tervező férfiak és nők aránya. Ez a megállapítás korlátozottan igaz Lengyelországra és Németország keleti területeire, ahol a 15%-os becsült tudatos gyermektelenség már korántsem nevezhető alacsonynak. Mindkét ország esetében új, korábban ilyen mértékben nem tapasztalt jelenségről van szó, amely a gyermekkel kapcsolatos értékrend változására figyelmeztet.

Várható, hogy a gyermek szerepének, jelentőségének megítélése nemcsak az említett két országban, de az egész régióban átalakul, és ez alól nem jelent, nem jelenthet kivételt Magyarország sem. Láttuk, hogy a magyar társadalomban még kimutatható a határozottan gyermekcentrikus értékrend, a tudatos gyermektelenség elutasítása, de másik oldalról jelen van a 40 évesnél fiatalabb női népesség körében a 37%-os tényleges gyermektelenség is.

Kérdés, hogy a határozott gyermekvállalási szándék ellenére a tervek realizálódnak-e, vagy a posztponálás eredményeként a tervezettnél és a jelenlegi tényleges arányoknál számottevően magasabb gyermektelenséggel kell a közeljövőben számolnunk. A gyermektelenségnek a nem szándékos gyermektelenség következtében megnövekedett száma változásokat idézhet elő a magyar társadalom értékrendjében, és ha nem is vonzóvá, de elfogadottabbá, természetesebbé teheti a gyermektelenséget, a gyermek nélküli individualizálódott létet.

IRODALOM

- Adseva, A. (2004): Changing fertility rates in developed countries. The impact of labor market institutions. *Journal of Population Economics* 17. 1–27.
- Ahn, N. – Mira, P. (2001): A note on the changing relationship between fertility and female employment rates in developed countries. *Journal of Population Economics* 15/4. 337–356.
- Fokena, T. – Esveldt, I. (2006): *Child-friendly Policies*. DIALOG Work Package 7 BIB.
- Billari, F.C. – H.-P. Kohler (2002): *Patterns of lowest-low fertility in Europe*. Working Paper 2002-040, Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research, available at: <http://www.demogr.mpg.de>.
- De Meester, E. – I. Esveldt, – C.H. Mulder – G.Beets (2005): De invloed van levensloopkenmerken en waardeoriëntaties op vrijwillige kinderloosheid. *Mens en Maatschappij*, 80/2. 119–142.
- Macura, M. (2000): Fertility decline in the transition economies 1989–1998: Economic and social factors revisited. *Economic survey in Europe 2000/1*. Geneva: United Nations, Economic Commission for Europe, 189–207.

Witte, J.C. – G.G. Wagner (1995): Declining fertility in east Germany after unification: A demographic response to socio-economic change. *Population and Development Review*, 21/2. 387–397.

Tárgyszavak:

Nemzetközi összehasonlítás

Termékenység

CORRELATION BETWEEN CHILDBIRTH, CHILDESSNESS AND THE EVALUATION OF CHILDREN IN SOME EUROPEAN COUNTRIES

Abstract

The geography of the European fertility has significantly changed for some fifteen years. In consequence of the social and political changes occurred in Central and East-Europe in 1990, the formerly relatively high fertility of this region has declined approaching to the very low level of Southern-European countries. At the same time one could witness a small growth of fertility in some West-European countries.

This paper examines the correlation between child-birth, childlessness and the evaluation of children in some European countries by the help of the results of PPA II survey carried out in 14 countries (Austria, Belgium, Cyprus, Czech Republic, Estonia, Finland, the Netherlands, Poland, Lithuania, Hungary, Germany, Italy, Romania and Slovenia) between 2000 and 2003.

The answers relating to the importance and role of children in the life of their parents showed significant regional differences in the evaluation of children. In Central and East-Europe and in Cyprus the high evaluation of children could be demonstrated, while in Western Europe a neutral, indifferent attitude could be seen. It means that a negative correlation seems to exist between fertility and the evaluation of children. In the case of Central and Eastern Europe this phenomenon can be clearly explained by the different timing of the changes in values and actual demographic behaviour. The respondents explained their lower propensity to have children by postponement and not by their final decision.

This opinion can be proved by the information about deliberate childlessness. In Central and East-Europe the proportion of those who do not plan to have any child is low. Important exceptions are Poland and East-Germany where the proportion of deliberate childlessness is higher (around 15%). This result can be the sign of the change in the values concerning childbirth and the role of children in the life of adults. This change will probably reach the other Central and East-European countries, including Hungary too. In the Hungarian society the refusal of deliberate childlessness can be still demonstrated but the high proportion of actual childlessness among females below 40 years of age (37%) may sign the change.

A KORAI NYUGDÍJAZÁS JELENSÉGE ÉS ANNAK TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

MONOSTORI JUDIT

Az európai társadalmak egyik legégetőbb kérdése, hogy az aktívak és az inaktívak, a munkaképes korúak és a nyugdíjkorhatárt átlépettek arányának változása, hogyan érinti a társadalmak fenntarthatóságát. A szűkülő számú aktív korú munkavállaló képes-e azoknak a javaknak az előteremtésére, amelyek a fiatalabb generációk felnevelését, képzését és az idősebbek megélhetését biztosítani tudják. Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés az olyan társadalmakban, ahol a foglalkoztatottság szintje alacsony, és amelyekben az idősebbek öngondoskodása, az előtakarékoság, a társadalmi berendezkedés sajátosságai miatt nem honosodott meg. A felosztó-kirovó alapon működő nyugdíjrendszerekben mindig az éppen aktuális aktív korú korosztály járulékaik nyújtják a nyugdíjak anyagi fedezetét, aminek következtében az idősek nyugdíjainak színvonala erősen függ a fiatalabbak létszámától és az aktivitás szintjétől.

A nyugdíjak finanszírozhatósága szempontjából az is fontos kérdés, hogy megnyújtható-e az aktív életszakasz az idősebb generációknál, megállítható-e a korai nyugdíjazás elterjedt gyakorlata, és vajon milyen eszközökkel érhetők el ezek a célok.

Az európai országok társadalompolitikai célkitűzései között már az 1990-es évek második felében is kiemelt stratégiai célként jelent meg az idősebb munkavállalók képességeinek megtartása, az élethossziglani tanulás elősegítése, a nyugdíjba vonulás kitolása, a munka világából való teljes kivonulást megelőző átmeneti szakasz kialakítása, amely alatt az idősebbeket speciális munkaformák tartják bent a munka világában (ld. például: *Towards a Europe for All Ages* 1999).

Hazánkban az 1990-es évek közepe óta számos olyan társadalompolitikai intézkedés született, amely ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósulását próbálta elősegíteni. A szándékok ellenére azonban nem mindegyik hatott az aktív életpálya-szakasz kitolódásának irányába, vagy nem a várt mértékben növelte az idősebb korosztályok foglalkoztatottsági szintjét.

Jelenleg az idősödő korosztályok munkaerő-piaci részvétele alacsony szintű, a korai nyugdíjazás mellett a rokkantosság, a munkanélkülivé válás és az inaktivitás egyéb formáiba való kényszerülés is széles kivezető csatornát jelent a munka világából még a nyugdíjkorhatár elérése előtt.

A rendszerváltás óta jelentősen visszaesett a nyugdíj mellett foglalkoztatottak aránya is, noha e tekintetben számottevő különbség van a korhatár alattiak és a nyugdíjkorhatárt már átléptek között. A korhatár feletti foglalkoztatottságra csak egy nagyon szűk, zömében jól képzett rétegnek van lehetősége, míg a korhatár alatt nyugdíjazott foglalkoztatottak aránya növekedett az 1990-es évek közepe óta.

Tanulmányunkban a korai nyugdíjazás társadalmi és intézményi beágyazottságával, az egyéni erőforrások szerepével, és a korai nyugdíjazással kapcsolatos beállítódásokkal foglalkozunk. Korai nyugdíjazási formának tekintjük mindazokat a nyugdíjakat és nyugdíjszerű ellátásokat, amelyeket az egyének a hivatalos nyugdíjkorhatár előtt vesznek igénybe. Ez alól csak a korhatár alatti rokkantsági nyugdíjak képeznek kivételt, amelyekkel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk.

A korai nyugdíjazás terjedésének okait kereső elméletek összefoglaló áttekintése után bemutatjuk az idősebb korosztályok munkaerő-piaci helyzetének, a korai nyugdíjazás kiterjedtségének alakulását a rendszerváltás utáni években. Ezután az 1997-es nyugdíjtörvénnyel¹ életbe lépő korhatáremelés korai nyugdíjazással kapcsolatos attitűdökre gyakorolt hatását vizsgáljuk a egy 1995-ös, 2001-es és 2004-es adatfelvétel segítségével. Majd egy 2001-ben indult panelfelvétel alapján azt mutatjuk be, hogy a 2001–2004 közötti időszakot tekintve hogyan befolyásolják az egyéni erőforrások és a nyugdíjazással kapcsolatos attitűdök a tényleges nyugdíjazást.

A korai nyugdíjba vonulás okait magyarázó elméletek

A nyugdíjba vonulás időzítésével foglalkozó elméletek egy markáns csoportja az idősebb korosztályok munkaerő-piaci kivonulásának társadalmi és intézményi beágyazottságára koncentrálnak (Phillipson 1982; Myles 1984; Guillemand 1986; Pempel – Williamson 1989). Kiindulópontjuk az, hogy amennyiben csak az egyéni erőforrások határoznák meg a munkaerőpiacról történő kiszakadást, akkor nem lehetne megérteni azt, hogy miért lépnek ki időszakonként változó arányban az idősebb korosztályok a munkaerőpiacról. A munkaerő-piaci kilépést meghatározó tényezők ebben az elméleti keretben egyrészt a munkaerőpiac „taszító” (push factors), másrészt a társadalmi védőháló „szívó” (pull factors) hatásának az eredői.

A társadalmi védőháló szerepét taglaló megközelítések lényege az, hogy a szociális ellátórendszer azzal, hogy kiknek milyen színvonalú és mennyi ideig tartó ellátást biztosít, visszahat a munkaerőpiac működésére. Mindig azok lépnek ki a legnagyobb arányban innen, akiket a társadalmi védőháló a legszoro-

¹ 1997. évi LXXXI. törvény a társadalombiztosítási nyugellátásról...

sabban véd. A nyugdíjrendszerek tipikusan ilyen szerepet játszanak, hiszen viszonylag magas helyettesítési rátával, hosszú távra nyújtanak biztos ellátást. Ezért a nyugdíjrendszereknek komoly szívó hatása van.

A munkaerőpiac taszító szerepét hangsúlyozó teóriák képviselői viszont úgy érvelnek, hogy az idősebb generációk munkaerőpiacról történő kilépését a munkanélküliség széles körben való elterjedése alapozza meg (Kohli – Rein 1991). Az idősebb generációk korai nyugdíjba vonulása tulajdonképpen megakadályozza a munkanélküliségi ráta további növekedését, mintegy levezeti a munkanélküliség feszültségét. Ebben az elméleti keretben a szociális védőhálónak inkább másodlagos szerepe van, azaz az ellátórendszer inkább reagál a munkaerő-piaci mozgásokra, mintsem gerjeszti azokat. Ez a megközelítés jól magyarázza az olyan kilépési utak elterjedtségét is, amelyek alternatívát jelentenek a korai nyugdíjazás mellett (pl. rokkantosság). Hogy miért éppen az idősebbek inaktivitása vezeti le a munkanélküliség feszültségét, arra több magyarázat is adható. Az egyik, hogy a modern társadalmakban zajló folyamatos technológiai változásokkal az idősebbek már kevésbé tudnak lépést tartani, maguk (és munkáltatóik is) kevesebbet ruháznak be tudásuk fejlesztésébe, mint a fiatalabbak. Másrészt családi helyzetük, az életkorukból adódóan szaporodó egészségügyi problémáik, bizonyos szakmákban a fizikai erejük kimerülése, alkalmasságuknak a koruk előrehaladtával történő csökkenése további akadály lehet annak, hogy felvegyék a versenyt a fiatalabbakkal.

Ezek az elméletek kétségkívül relevánsak a hazai idősödő korosztály munkaerő-piaci aktivitásának vizsgálatakor. Ugyanakkor a társadalmi védőháló szívó és a munkaerőpiac taszító hatása is végül az egyének szintjén realizálódik, akik különböző objektív adottságokkal és szubjektív beállítódásokkal rendelkeznek. Az egyéni és csoportjellemzők tehát differenciálják az idősödő korosztályok tagjainak lehetőségeit és magatartását. Az olyan tényezők, mint az iskolai végzettség vagy az egészségi állapot, alapvetően befolyásolják a nyugdíjba vonulás időpontját. A közgazdasági elméletekben nagyon erős faktor a munkapiacról származó jövedelem és a lehetséges nyugdíj összege közötti különbség, ennek az adott pillanatra és a hátralévő életszakaszra vonatkoztatott összege. Az ide vonatkozó teóriák azt valószínűsítik, hogy – amennyiben döntésről és nem kényszerről van szó – azok döntenek nagyobb eséllyel a korai nyugdíjazás mellett, akiknél a helyettesítési ráta (a nyugdíj és a nyugdíjazás előtti kereset aránya) magas, azaz kisebb jövedelemkieséssel kell számolniuk a nyugdíjazáskor. Ők pedig jellemzően az alacsonyabb keresetűek. Meghatározó lehet a korai nyugdíjazásról döntők családi helyzete is, hogy kikről és milyen módon kell gondoskodniuk a szűkebb vagy a tágabb családban. Vannak-e gyermekeik, unokák vagy esetleg szüleik, akik személyes gondoskodásukat igénylik. De hasonlóan erős szerepük lehet az egyéni beállítódásoknak is, amelyek közel azonos erőforrásokkal és lehetőségekkel rendelkező egyéneket is

eltérő utakra vihetnek. Tanulmányunkban a társadalmi és intézményi beágyazottság mellett ezeknek a faktoroknak a vizsgálatára is kísérletet teszünk.

Az elemzés adatbázisai

Az elemzés a KSH (Központi Statisztikai Hivatal) és az ONYF (Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság) idősoros adatainak felhasználása mellett az 1990-es évek közepére és a 2000-es évek első felére vonatkozó adatbázisokra építkezve mutatja be a korai nyugdíjazás főbb jellemzőit, a munkaerőpiacról való kilépés okait.

Az 1990-es évek közepére vonatkozóan a TÁRKI 1995-ös „*Reform kutatásának*” adatállományát használjuk fel, amelynek keretében több mint 10 000 háztartásról készült interjú, ezen belül megközelítőleg 1500 személyt kérdeztek a nyugdíjazással kapcsolatban. Az almintába azok kerültek, akik az akkor érvényes nyugdíjkorhatárnál legfeljebb 10 évvel voltak fiatalabbak. Ez a 49–59 év közötti férfiak és a 44–54 év közötti nők mintába kerülését jelentette. Az adatfelvétel időpontjában dolgozókat és a nem nyugdíjas inaktívakat arról kérdezték, hogy hány évesen szeretnének nyugdíjba menni, milyen típusú nyugdíjra számítanak, illetve ha a nyugdíjkorhatár előtti nyugdíjazásukat tervezik, akkor annak mi az oka, hogyan készülnek fel a nyugdíjas éveikre. A nyugdíjasoktól pedig azt tudakolták, hogy mikor léptek ki a munkaerőpiacról, milyen nyugdíjat kapnak, és mekkora volt a különbség az utolsó fizetésük és az első nyugdíjuk között.

A 2000-es évek első felére vonatkozóan a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének „*Életünk fordulópontjai*” című panelkutatását használtuk.² A vizsgálat egy olyan követéses demográfiai adatgyűjtés, amelynek első hullámára 2001–2002, második hullámára pedig 2004–2005 fordulóján került sor. A 2001–2002-es adatfelvétel több mint 16 ezer személy adatait tartalmazza, amelyek a 18 és 75 év közötti, magánháztartásban élőket reprezentálják. A második hullámban – a halálozások, válaszmegtagadások és egyéb lemorzsolódás következtében – több mint 13 ezer személyt kérdeztek. Ezen belül egy almintá tagjainak – a 45 éven felülieknek – speciális kérdéseket tettek fel a nyugdíjazással kapcsolatban. A nem nyugdíjasoknak szóló kérdések – a TÁRKI kutatásához hasonlóan – a nyugdíjazás vágyott időpontjára, a korai nyugdíjazás terve mögött álló lehetséges okokra, a nyugdíjas évekkel kapcsolatos tervek vonatkoztak; a nyugdíjasok körében pedig a nyugdíjazás időzítésére, körülményeire, a nyugdíj melletti munkavállalásra irányultak.

² A vizsgálat céljáról, tematikájáról, az adatfelvétel módszereiről ld. Spéder 2002. és Kapitány 2003.

Természetesen mindkét adatfelvételben számos további információ egészítette ki a nyugdíjazásra vonatkozó kérdőív-blokkot, ugyanakkor az „*Életünk fordulópontjai*” című kutatás ezeknek jóval szélesebb körét tartalmazza. Ez az oka annak, hogy a 2000-es évekre vonatkozó elemzésünk számos vonatkozásban sokkal bővebb, mint az, amely az 1990-es évek közepét vizsgálja.

Az „*Életünk fordulópontjai*” panel jellegéből következően annak vizsgálatát is lehetővé tette, hogy hogyan befolyásolják a tényleges nyugdíjazás időzítését az egyéni erőforrások és a kérdezettek korábbi beállítódásai, aspirációi. Elemzésünkben azok a személyek szerepelnek, akikkel mindkét évben sikeres interjú készült.

A nyugdíjazás időzítésével kapcsolatos attitűdök vizsgálatánál azok kerültek be a célcsoportunkba, akik az adott év nyugdíjkorhatáránál legfeljebb 10 évvel voltak fiatalabbak (1. tábla). A tényleges nyugdíjazás időzítését egy ennél szűkebb csoporton belül vizsgáltuk. Ezt azok alkották, akik 2001 és 2004 között a korai nyugdíjazás formáit életkorukból adódóan már igénybe vehették. Az almintá sajátosságaival a későbbiekben foglalkozunk részletesebben.

*1. A nyugdíjkorhatárnál legfeljebb 10 évvel fiatalabbak
1995-ben, 2001-ben és 2004-ben*

*Age groups whose members are at most 10 years younger than the actual
retirement age, by sex, 1995, 2001 and 2004*

Év	Férfiak életkora	Nők életkora
1995	49–59	44–54
2001	51–61	47–57
2004	51–61	49–59

Az idősödő korosztály gazdasági aktivitása, munkaerő-piaci részvétele

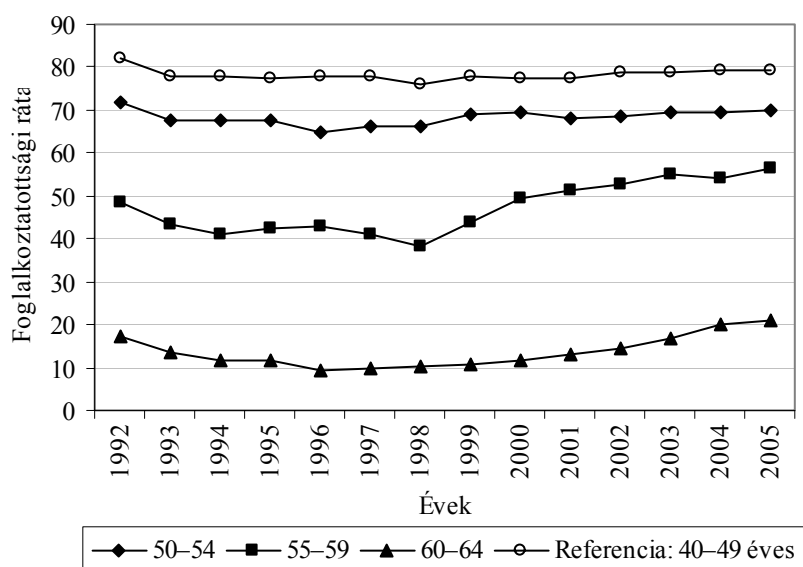
Általános nemzetközi tapasztalat, hogy az idősek nyugdíjba vonulásának időzítését legjelentősebb mértékben a nyugdíjkorhatár befolyásolja. A nyugdíjkorhatár elérésével a munkavállalók nagy része kilép a munkaerőpiacról, nyugdíjba vonul.

A nyugdíjazás időpontjára vonatkozó statisztikák azonban egyértelműen jelzik, hogy a nyugdíjazás átlagos életkora nem pontosan esik egybe a hivatalos nyugdíjkorhatárral. A legtöbb nyugat- és észak-európai országban a tényleges nyugdíjazási életkor néhány évvel a hivatalos korhatár alatt van.

Nálunk az idősebb korosztályok foglalkoztatottsági rátája még európai viszonylatban is alacsonynak számít, ami részben a fiatalabb korban meghúzott nyugdíjkorhatárral, részben a munkaképes korú lakosság egészére jellemző alacsony munkaerő-piaci részvétellel, részben pedig az idősebbek munkapiaci kínálatával, és a feléjük irányuló csekély kereslettel függ össze. A 40–49 éves korcsoporthoz képest mind a férfiak, mind pedig a nők esetében az 50 év felet-

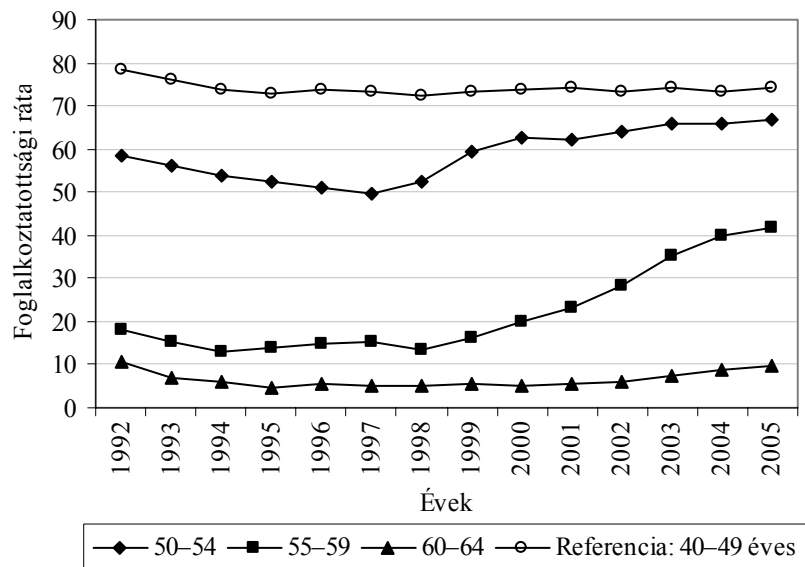
tiük foglalkoztatottsági mutatói rendre alacsonyabbak (I–II. ábra). Ez nem magyarázható pusztán olyan strukturális különbségekkel, mint például az iskolai végzettség, hiszen kutatások bizonyították, hogy ha az 50 év felettiük iskolai végzettség szerinti struktúrája ugyanolyan lenne, mint a 40–45 közöttieké, akkor hipotetikusán magasabb lehetne ugyan a foglalkoztatottság szintje, de még akkor sem érné el a 40–45 év közötti korosztályét (Cseres-Gergely – Scharle 2005).

1992 és 2005 között az idősebbek munkaerő-piaci részvétele jelentős változásokon ment keresztül. A munkaerőpiac 1990-es években lezajló beszűkülése után a foglalkoztatási mutatók emelkedni kezdtek. Az 55–59 éves férfiaknál és az 50 és 59 év közötti nőknél voltak ezek változások a legjelentősebbek. A változás fő motorja az 1998-ban életbe lépő nyugdíjtörvény volt, amely a korhatár emelésével jelentősen megnövelte ezeknek a korosztályoknak a munkaerő-piaci részvételét. Valamivel enyhébben érvényesült ez a hatás a 60 év felettiüknél, bár a nőknél a foglalkoztatottság növekedése feltehetően még nem állt meg, hiszen esetükben a korhatáremelés átmeneti szakasza vizsgálatunk időszakájában még nem zárult le.

Forrás: Társadalmi helyzetkép 2005. Szerk.: Harcsa 2007.

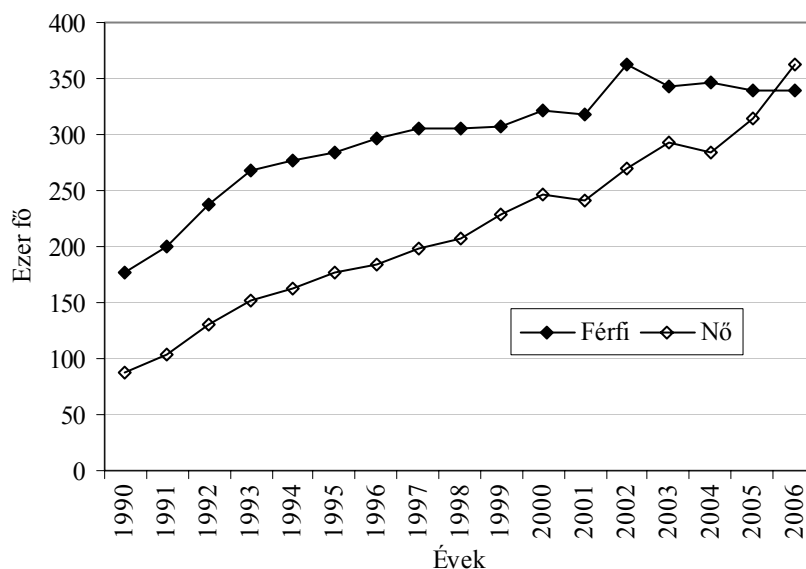
I. A foglalkoztatottsági ráta korcsoportonként, 1992–2005 – férfiak, %
Activity rate by age group, 1992–2005, males, %

Forrás: Társadalmi helyzetkép 2005. Szerk.: Harcsa 2007.

II. A foglalkoztatottsági ráta korcsoportonként, 1992–2005 – nők, %
 Activity rate by age group, 1992–2005, females, %

Az 50 év feletti korosztályok munkaerőpiaci kilépésének legjellemzőbb útja a nyugdíjrendszer felé vezet. A munka világából kivonulók többsége a rokkantsági nyugdíj és az időskori nyugdíj különböző formáit veszi igénybe. Az általunk vizsgált periódusban a munkavállalási korú nyugdíjazottak száma és aránya jelentősen növekedett (III. ábra). 1990-ben 4%-át, 1995-ben 8%-át, 2001-ben 9%-át, 2006-ban pedig 11%-át tették ki a munkavállalási korúaknak. Noha ebben a tanulmányban alapvetően az időskori nyugdíjazás jelenségével foglalkozunk, közsímert, hogy a rokkantsítás nagyon gyakran a korai nyugdíjazás egy fajtájának tekinthető. A korhatár alatti nyugdíjba vonulás különösen az 50 év felettiéknél jellemző.

Megjegyzés: A foglalkoztatott nyugdíjasok nélkül.

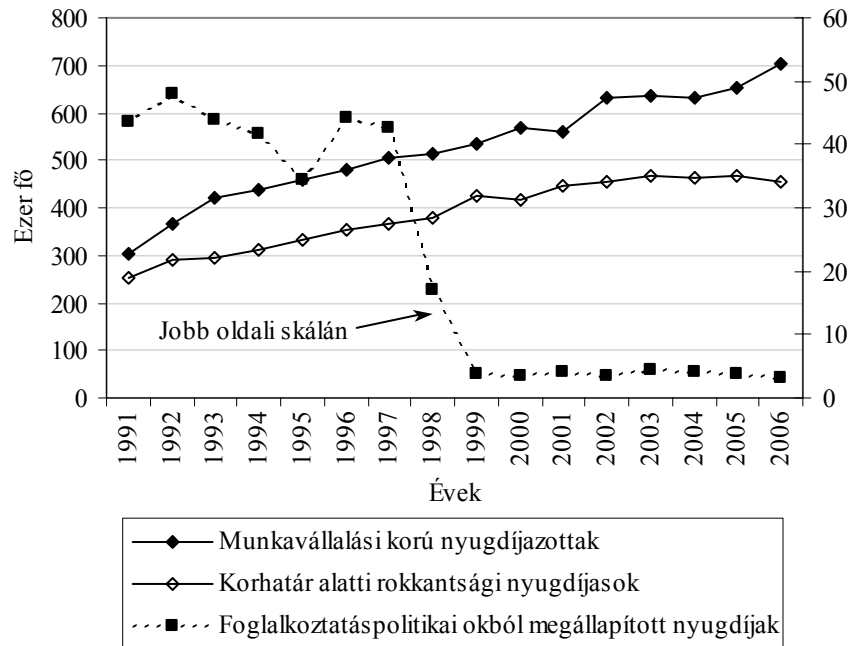
Forrás: KSH, 2006.

III. Munkavállalási korú nyugdíjasok száma, 1990–2006

Number of pensioners under the retirement age, 1990–2006, by sex

A nyugdíjkorhatár alatti nyugdíjasok számának dinamikus növekedése mögött több jelenség együttes hatása áll. Az 1990-es években a munkanélküliség fenyegető terjedése, míg a 2000-es évek elején az emelkedő nyugdíjkorhatár volt a munkaerőpiacról való korhatár előtti kivonulás elsődleges oka.

1998-ig a nyugdíjkorhatár rendkívül alacsony volt, a nők 55 évesen, a férfiak pedig 60 évesen hagyhatták el a munkaerőpiacot. A korhatár előtt kilépőknek két nagy csoportja volt: a rokkantnyugdíjasok és az ún. foglalkoztatáspolitikai okból nyugdíjazottak. Ez utóbbiak a korengedményes nyugdíjasok, az előnyugdíjasok és a bányásznyugdíjban részesülők voltak. A 2000-es években viszont a rokkantnyugdíjasok és az előrehozott nyugdíjjal élők teszik ki a munkavállalási korú nyugdíjasok zömét. Az is megállapítható, hogy a 2000-es években a korhatár alatti nyugdíjasok között nagyobb részt jelentenek a nem rokkantsági nyugdíjban részesülők, mint az 1990-es években. Az előrehozott nyugdíj lehetőségével tehát több munkavállalási korú élt, mint a korábbi, 1990-es években jellemző korai nyugdíjazási formákkal (IV. ábra).

Megjegyzés: A munkavállalási korú nyugdíjasokra vonatkozó adat a foglalkoztatott nyugdíjasok nélkül értendő. A rokkantnyugdíjban részesülők száma viszont tartalmazza a foglalkoztatottakat is. Ezen okból a két szám különbsége nem pontosan adja ki a foglalkoztatáspolitikai okból nyugdíjazottak és a korai nyugdíjasok (előrehozott nyugdíjat igénybevevők) együttes számát.

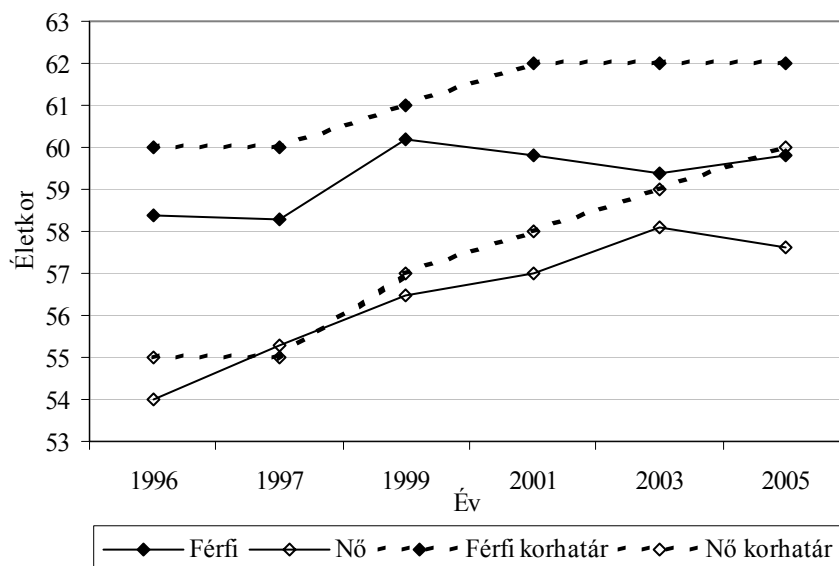
Forrás: KSH, 2006; ONYF 2006.

IV. Munkavállalási korú nyugdíjasok száma és a rokkantsági nyugdíjban részesülők száma (állomány adatok), és a foglalkoztatáspolitikai okból megállapított nyugdíjak száma a tárgyévben, 1990–2006

Annual number of pensioners under the retirement age, persons receiving disability pension and that of new pensions paid with respect to employment policy, 1990–2006

Az 1990-es évek második felétől a nők tényleges nyugdíjazási életkora szorosabban követte a hivatalos korhatárt, mint a férfiaké. 2005-ben viszont a tény-

leges nyugdíjazási életkor mind a nők, mind pedig a férfiak esetén hasonló mértékben – mintegy 2 évvel – marad el a hivatalos korhatártól (V. ábra).

Megjegyzés: A nyugdíjassá válás nem feltétlenül a munkapiacról való kivonulást jelenti, hiszen a nyugdíjak bizonyos formái mellett lehet dolgozni.

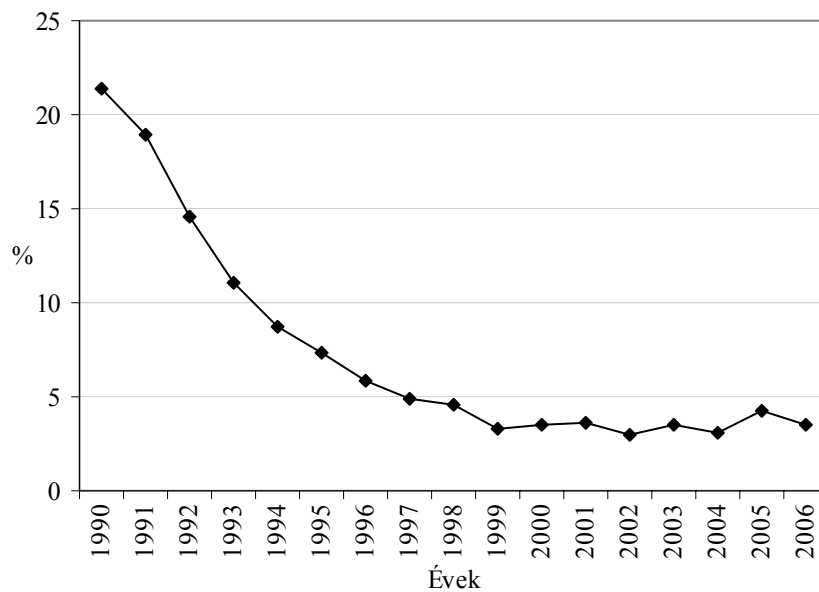
Forrás: saját számítás az ONYF adatállományából.

V. A nyugdíjkorhatár és az adott évben időskori nyugdíjassá válók átlagos életkorának alakulása 1996 és 2005 között

Official retirement age and real age at retirement by sex, 1996–2005

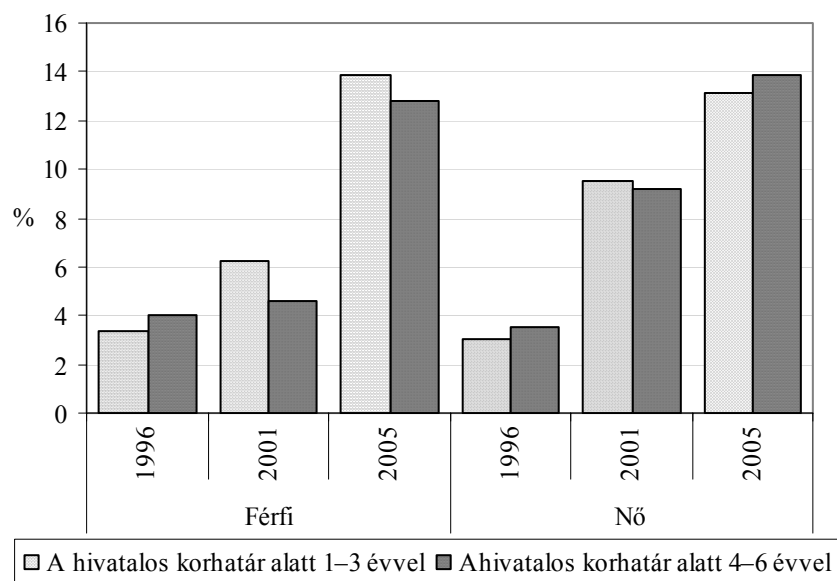
A nyugdíjkorhatár körüli korosztályok nyugdíjba vonulással kapcsolatos attitűdjeit és tényleges nyugdíjba vonulásukat is befolyásolhatják a nyugdíj igénybevétele utáni időszakban rendelkezésükre álló munkalehetőségek. A nyugdíj melletti munkavállalást a munkaerőpiac általános állapota, a nyugdíjasok munkapiaci kínálata és a feléjük irányuló kereslet, valamint a jogszabályi lehetőségek szabják meg. Mindezek eredőjeként a korhatár feletti nyugdíj melletti foglalkoztatása az általunk vizsgált időszakban jelentősen visszaesett. Míg 1990-ben a korhatár feletti nyugdíjasoknak 21%-a, 1995-ben 7%-a, addig 2004-ben mindössze 3%-a dolgozott (KSH 2006). Egyre kevesebben számíthatnak tehát arra, hogy a hivatalos nyugdíjkorhatár után még munkát vállalhatnak (VI. ábra). Ettől eltérő folyamat zajlott le a korhatár alattiaknál, ugyanis az

ő munkaerő-piaci jelenlétük 2005-ben nagyobb arányú volt, mint 1995-ben. Ezt az is magyarázhatja, hogy az 1990-es években sokkal magasabb volt azoknak az aránya, akik a munkanélküliség elől menekültek a nyugdíjas státuszba, míg a 2000-es években a nyugdíjasok szélesebb köre számára reális alternatíva a nyugdíj melletti munkavállalás. Az előrehozott nyugdíj mellett például – az általunk vizsgált periódusban – lehetett dolgozni, míg az 1990-ben bevezetett előnyugdíj vagy korengedményes nyugdíj a munkapiacra kívül állók vagy annak peremére szorulóknak ellátási formája volt (VII. ábra).

Forrás: KSH, 2006.

VI. A nyugdíjkorhatár után foglalkoztatottak aránya a nyugdíjasokon belül
Proportion of the employed pensioners over the age at retirement within the pensioners

Forrás: Mikrocenzus 1996, Cenzus 2001 és Mikrocenzus 2005 – saját számítás.

*VII. A nyugdíjkorhatár alatt foglalkoztatottak aránya a nyugdíjasokon belül
Proportion of the employed pensioners under the age at retirement within the pensioners*

Nyugdíjba vonulási szándékok

A munkaerőpiacról történő kilépés formáit és okait vizsgálva mindig felmerül az a kérdés, hogy az egyéneket körülvevő intézményi környezet és az ún. objektív erőforrások (pl. iskolai végzettség, egészségi állapot, életkor) mellett milyen szerepet játszanak a nyugdíjba vonulással kapcsolatban az egyéni beállítódások, aspirációk. Az „Életünk fordulópontjai” adatfelvétel 2001-es hulláma bizonyos szempontból ezek erős hatását mutatja. A nyugdíjkorhatárnál fiatalabb, de már nyugdíjas népességnek több mint fele (53%-a) válaszolta azt, hogy nyugdíjazása időpontjának a megválasztása alapvetően a saját döntése volt. Legkevésbé a karkedvezményes nyugdíjra érvényes ez, hiszen ennél az ellátási formánál a munkáltatónak a hivatalos korhatárig fizetnie kell a nyugdíj összegét, így itt mindenképpen közös megállapodásra van szükség. Az egyéni prefe-

renciákat lényegében figyelmen kívül hagyó munkaadói döntés mindössze az esetek 14%-ában fordult elő.

Az egyéni döntés szerepét persze az adatok ellenére nem kell túlbecsülnünk, hiszen az nagyon sokféle helyzetben születhet meg. Sokszor nehéz megmondani, hogy milyen kényszerek érlelik meg azt a döntést, amelyet utólag azután a sajátunkként élünk meg. Azt azonban mindenképpen alátámasztják a fentebb kiemelt adatok, hogy az egyén objektív adottságai mellett a nyugdíjazással és annak időzítésével kapcsolatos beállítódásai is szerepet játszhatnak a nyugdíjba vonulással kapcsolatban. A tanulmánynak ebben a fejezetében azt vizsgáljuk, hogy különböző vizsgálati időpontokban a hivatalos korhatárhoz közeledő, de még nem nyugdíjas népesség körében mennyien preferálják a korai nyugdíjazást, és hogy milyen tényezőkkel magyarázhatjuk ezt.

1. A „vágyott” nyugdíjazási életkor

A nyugdíjba lépés „vágyott” időpontja a nyugdíjkorhatár előtt állók egy jelentős részénél a hivatalos nyugdíjkorhatár előtti időpontra tehető. 1995-ben a nem nyugdíjas, de nyugdíjra jogosult, a nyugdíjkorhatárnál legfeljebb 10 évvel fiatalabb lakosságnak 40%-a nyilatkozott úgy, hogy a korhatár elérése előtt szeretné elhagyni a munkapiacot (Tóth 1996). A férfiaknál az átlagosnál magasabb, a nőknél pedig az átlagnál valamivel alacsonyabb ez az arányszám. 2001-ben és 2004-ben a nyugdíjba lépés „vágyott” időpontja még többeknél kerül a hivatalos korhatár alá. 2001-ben a megfelelő korú nem nyugdíjasok közel 80%-a, 2004-ben pedig 70%-a szeretné a nyugdíjkorhatár elérése előtt befejezni munkaerőpiaci pályafutását. A nők valamivel nagyobb arányban állítják ezt, mint a férfiak (2. tábla).

2. A nyugdíjazás „vágyott” időpontjának viszonya
a hivatalos nyugdíjkorhatárhoz,

1995, 2001, 2004 – a nyugdíjkorhatárnál legfeljebb 10 évvel fiatalabbak
The „desired” age of retirement compared to the official age at retirement,
1995, 2001, 2004 – population at most 10 years younger than the official age at
retirement

A nyugdíjba vonulás időzítése	1995			2001			2004		
	férfi	nő	össze- sen	férfi	nő	össze- sen	férfi	nő	össze- sen
A nyugdíjkor- határ előtt	43,0	38,1	40,0	75,2	81,7	79,0	65,1	74,1	70,1
A nyugdíjkor- határkor vagy később	57,0	61,9	60,0	24,8	18,3	21,0	34,9	25,9	29,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	393	638	1031	742	1086	1827	672	857	1529

* A hivatalos nyugdíjkorhatárt minden korosztályra, férfiakra és nőkre külön számítva határoztuk meg. Az egyénre vonatkozó nyugdíjkorhatár ettől eltérhet, hiszen az a munkaerőpiaci pályafutás függvényében az „általánosnál” korábbi is lehet.

** 2001-ben és 2004-ben a nyugdíjba vonulás „vágyott” időpontjára vonatkozó kérdésre a kérdeztettek metrikus és szöveges választ is adhattak. Ez utóbbiakat a következőképpen soroltuk be: 1. minél előbb = a hivatalos nyugdíjkorhatár előtt; 2. minél később = a hivatalos nyugdíjkorhatárkor vagy azután; 3. akkor, amikor előreláthatólag nyugdíjba megy = a hivatalos nyugdíjkorhatárkor vagy azután; 4. amíg egészségileg bírja = a hivatalos nyugdíjkorhatárkor vagy azután. A szöveges válaszok együttes előfordulási gyakorisága mindkét évben 1/3 körüli volt.

A korai nyugdíjazás iránti vágy ilyen mértékű növekedése mögött az is állhat, hogy – a nyugdíjkorhatárnál legfeljebb 10 évvel fiatalabb népességet vizsgálva – a kohorszba tartozó legfiatalabb korosztályok a férfiak esetében 2001-ben 2 évvel, a nőknél 3, illetve 2004-ben 5 évvel idősebbek, mint 1995-ben. Azaz a nyugdíjkorhatár emelése miatt a 2001-ben és 2004-ben kérdeztettek idősebbek voltak, mint az 1995-ben vizsgált populáció. A 2001-es és 2004-es adatok korcsoportos vizsgálata azonban nem támasztja alá ezt a feltételezést. Az idősebbek, akik az 1995-ben érvényben levő jogszabályok szerint már nyugdíjba mehettek volna, vagy nagyon közel állnának ahhoz, nem fejezték ki a fiatalabbaknál számottevően nagyobb gyakorisággal a korai nyugdíjazás iránti vágyukat.

Közelebb vihet a jelenség megértéséhez annak vizsgálata is, hogy milyen életkorban szeretnének a legtöbben kilépni a munka világából. 1995-ben a nők az 50, 52 és 53 éves kort jelölték meg leggyakrabban. 2001-ben viszont az 50.

és az 55. életév, 2004-ben pedig csak az utóbbi emelkedett ki. 2001-ben a korai nyugdíjazást preferálók közel 70%-a, 2004-ben pedig valamivel több, mint 60%-a jelölte az 55. évet, amely hosszú évtizedeken keresztül a hivatalos nyugdíjkorhatár volt. A nők annak ellenére jelölték ezt meg ilyen nagy mértékben, hogy ez az életkor a legtöbbjük esetében még az előrehozott vagy a korengedményes nyugdíj feltételeinek sem felelt meg, hiszen az általunk vizsgált korosztályok legkorábban 56–57 éves korban élhetnek ezekkel a nyugdíjazási formákkal. Feltételezhetjük tehát, hogy az 55 éves kor jelölése a korábbi évtizedek nyugdíjkorhatárának megszokásából ered, azaz átmeneti jelenségnek számít, hiszen vizsgálatunk időpontjában még nagyon közel volt a nyugdíjtörvény életbe lépése, a nőknél a folyamatos korhatár-emelés szakasza még nem is záródott le. Ez támasztja alá az is, hogy 2004-ben már csökkent a korai nyugdíjazást preferálók aránya a 2001-es állapothoz képest.

A férfiaknál 1995-ben az 55, 57 és 58 éves kor emelkedett ki, mint a leggyakrabban választott korai nyugdíjazási életkor. 2001-ben és 2004-ben pedig az 55 és a 60 éves kor. A 60 éves életkor a férfiaknál ugyanazt jelenti mint a nőknél az 55 éves, azaz hosszú ideig ez volt a hivatalos nyugdíjkorhatár, az ez iránti „nosztalgia” szerepet játszhat a megjelölésben. A különbség viszont az, hogy a férfiak előrehozott nyugdíjkorhatára 2001-ben és 2004-ben 60 év volt, azaz ők ezekben az években az egyéb feltételek fennállása esetén már nyugdíjba mehettek volna. Azt is mondhatnánk, hogy míg a nőknél a 2000-es években a korábbi nyugdíjkor említése nem reális lehetőséget jelent, addig a férfiaknál igen. A férfiak körében az 55. életév gyakori említése viszont meglepő, hiszen az általunk vizsgált korosztályokban ez 2001-ben és 2004-ben az előrehozott és a korengedményes nyugdíjkorhatárnál is alacsonyabb volt, azaz ebben az életkorban ekkor nem lehetett nyugdíjjogosultságot szerezni. 1995-ben ez a helyzet nem áll elő, hiszen akkor több jogcímen is nyugdíjjogosultságot szerezhettek a férfiak 55 évesen (VIII–IX. ábrák).

VIII–IX. A „vágott” nyugdíjazási életkor

The „desired” age at retirement according to the results of different surveys, by sex

A korai nyugdíjazás népszerűségének terjedésében az a tényező is szerepet játszhat, hogy a nyugdíjtörvény életbelépése utáni években az előrehozott nyugdíj sokak számára nem jelentett alacsonyabb nyugdíjösszeget, mint amekkorára a hivatalos korhatár elérésékor megállapított összeg lett volna. Így az idősebb generációk anyagi érdeke sem volt minden esetben az, hogy kivárják a hivatalos korhatárt. Ez a tény pedig még akkor is befolyásolhatja a fiatalabb generációk nyugdíjba vonulási szándékait, ha a nyugdíjazás feltételei időközben megváltoznak, és mire ők a megfelelő korba lépnek, már más feltételek között kell dönteniük.

Összefoglalva azt mondhatnánk, hogy a korai nyugdíjazás iránti vágy fentebb bemutatott mértékű – 1995 és 2004 közötti – terjedésében jelentős szerepet játszik az, hogy ez az időszak egy olyan átmeneti korszak volt, amikor a nyugdíjkorhatár radikális emelése még nem vált megszokottá. Talán sokan úgy érezték, hogy „rosszabbul jártak” a korábbi generációkhoz képest, és ezért minél előbb szerettek volna kilépni a munkaerőpiacról. Azt az életkort preferálták, amely a náluk idősebbek számára a hivatalos korhatár volt. Ugyanakkor a nyugdíjrendszer ismeretére vall, hogy mind a férfiak, mind a nők elég nagy számban jelöltek meg olyan életkort is, amely a korai nyugdíjazás egy-egy formájának a korhatára volt. Az idősebb korosztályok követték a törvény változásait; tisztában voltak azokkal a lehetőségekkel, amelyek a hivatalos korhatár előtti nyugdíjazást jelenthették számukra.

2. A nyugdíjkorhatár előtti kilépési szándékot meghatározó társadalmi jellemzők

A fentebb bemutatott jelenségek alapján azzal a feltételezéssel élhetünk, hogy 1995-ben az egyéni erőforrások erőteljesebben határozták meg a korai nyugdíjba vonulás „vágyát”, mint a 2000-es években. Ekkor már sokkal inkább az a jellemző, hogy a nyugdíjkorhatárhoz közeledő korosztályok – egy nagyon szűk réteget kivéve, társadalmi státuszuktól függetlenül – a megemelt nyugdíjkorhatár előtt szeretnének nyugdíjba vonulni, a „régikorhatárhoz” kívánnak igazodni.

A legalapvetőbb társadalmi ismérvek (életkor, iskolai végzettség, a lakóhely típusa, gazdasági aktivitás) hatásának jellege feltehetően nem változott, de amint azt korábbi tábláink is mutatták, a férfiak és a nők közötti attitűd-különbség nem minden évben volt hasonló.

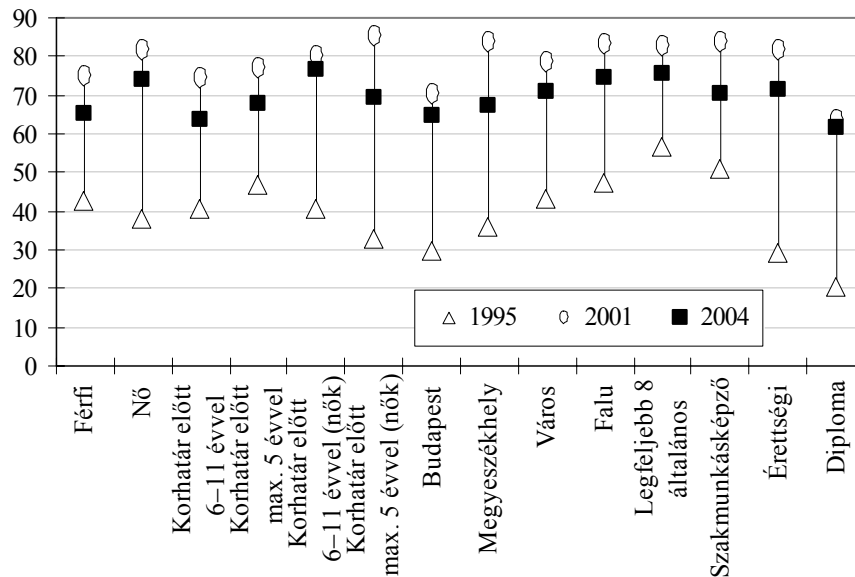
2.1. Tisztítatlan, egyváltozós hatások

A korhatár emelésének nemek szerinti különbségei a nyugdíjba vonulás időzítésére vonatkozó vágyakat is meghatározzák. Míg 1995-ben a férfiak, addig 2001-ben és 2004-ben a nők preferálták nagyobb arányban a korai nyugdíjazást. Ennek feltételezhetően az az elsődleges oka, hogy a korhatáremelés a nőket sokkal drasztikusabban érintette, mint a férfiakat. Míg a nők nyugdíjkorhatára 1995-ben 55, 2001-ben és 2004-ben pedig már 58, illetve 59 éves kor volt, addig a férfiak esetében ugyanez 1995-ben 60, 2001-ben és 2004-ben pedig 62 éves életkorra esett, azaz csupán két évvel tolódott ki. Az érintettek nyugdíjba vonulási szándékaikat nyilvánvalóan ezeknek a korhatáremelkedéseknek a hatására fogalmazták meg.

Az eddigi eredmények is rávilágítottak arra, hogy az általunk vizsgált időszak átmeneti periódusnak tekinthető, amikor a magasabb nyugdíjkorhatárra való átállás elhúzódása számos olyan jelenséget produkál, amelyek a korszak lezárulása után feltehetően már nem lesznek jellemzőek. A férfiaknál az alacsonyabb korhatárról a 62 éves nyugdíjkorhatárra való átállás folyamata már 2001-ben lezárult, hiszen ez volt az első év, amikor a nyugdíjba vonulók hivatalos korhatára 62 év volt. A nőknél ez a folyamat csak 2009-re éri el ugyanezt a stádiumot. 2001-ben már csak 58 évesen, 2004-ben csak 59 évesen, 2005-ben 60 évesen stb. mehettek nyugdíjba. Náluk ezért csak lassabb ütemben szorul vissza a korai nyugdíjba vonulás vágya. Igaz ugyan, hogy 2001-ről 2004-re közel 8 százalékponttal csökkent a korai nyugdíjazást preferálók aránya, de a férfiaknál ez valamivel erősebb volt, így 2004-ben a férfiaknak 65, a nőknek pedig 74%-a választotta volna a korhatár előtti nyugdíjazást.

Feltételeztük, hogy a lakóhely típusa meghatározza a nyugdíjba vonulási szándékot, hiszen a települési hierarchia a foglalkoztatottság szintjével, a munkahelyek számával is szoros összefüggést mutat. A három évre vonatkozó eredményeket összevetve a legerőteljesebben 1995-ben szóródtak a nyugdíjazás időzítésével kapcsolatos attitűdök. 2001-ben, amikor a korai nyugdíjat preferálók aránya megközelítette a 80%-ot, a Budapest-vidék különbségen kívül a lakóhely hatása alig volt érzékelhető. 2004-ben újra a települési hierarchia szerint változott a korai nyugdíjazást kívánók aránya, de a különbségek kisebbek voltak, mint az 1990-es évek közepén. A szelekciós tényező, – hogy a vizsgált korosztályokban a nem nyugdíjasok településtípus szerinti eloszlása nem egyforma – nem játszik szerepet a korai nyugdíjazásra vágyók arányának nagy növekedésében. Ez tehát alapvetően annak köszönhető, hogy a korai nyugdíjazást preferálók aránya minden településtípuson belül jelentősen megnövekedett.

Az iskolai végzettség általánosan jelentkező hatása csak 1995-ben érzékelhető. Az általános iskolát végzetteknek 57%-a, a szakmunkásoknak 51, az érettségizetteknek 29, a diplomásoknak pedig csak 21%-a szeretett volna a korhatár előtt nyugdíjba vonulni. 2001-ben és 2004-ben inkább a diplomásoknak a többiektől eltérő attitűdje fogható meg. Mindkét évben 10–20 százalékponttal volt magasabb körükben a korai nyugdíjazást preferálók aránya, mint az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők között. Az eredményeket ez esetben sem magyarázhatjuk a szelekciós hatással (X. ábra).

X. A korai nyugdíjazást preferálók aránya társadalmi jellemzők szerint, 1995, 2001, 2004, %

Proportion of those preferring early retirement by social characteristics, 1995, 2001, 2004, %

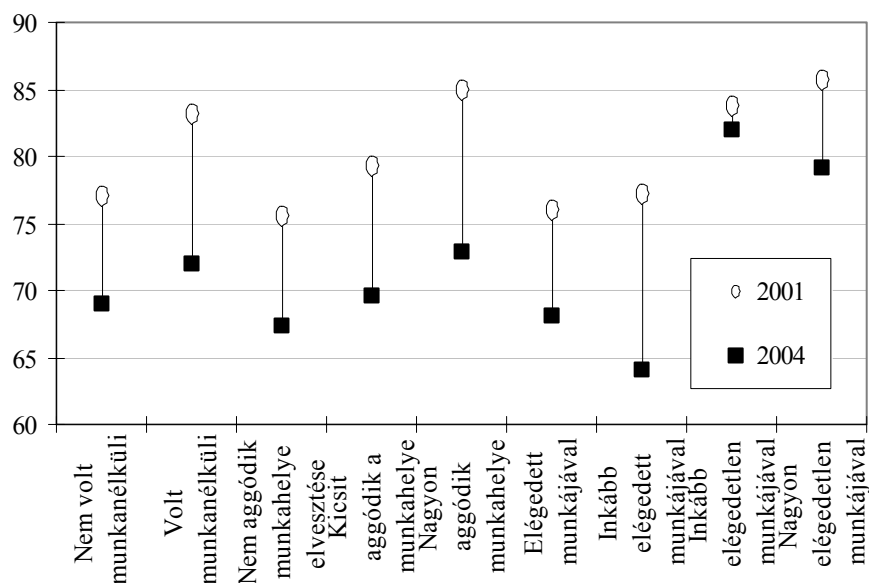
Az eddig vizsgált ismérvek többsége az egyéni életpálya során vagy az életpálya kérdéses szakaszában már nem változik. Ugyanakkor a nyugdíjazás „vágyott” időpontját olyan tényezők is meghatározzák, amelyek sokkal kevésbé stabilak, azaz a nyugdíjkorhatárhoz közeledve még változhatnak. Az alábbiakban ezeket vizsgáljuk meg, elsőként a gazdasági aktivitás, majd az életpálya során megélt munkanélküliség, a dolgozók esetében a munkával való elégedettség, a munkahely elvesztésével kapcsolatos aggodalmak szerepét elemezzük. A TÁRKI 1995-ös adatfelvétele ezekből csak a gazdasági aktivitásra vonatkozóan tartalmaz információkat, így a többi ismérvet csak az „Életünk fordulópontjai” 2001-es és 2004-es hulláma segítségével vizsgálhatjuk.

A nem nyugdíjasok gazdasági aktivitása jelentősen meghatározza a nyugdíjazás időzítésével kapcsolatos attitűdöket. Azok körében, akik még a munkaerőpiacon voltak, mindhárom évben sokkal alacsonyabb volt a korai nyugdíjazást preferálók aránya, mint azokéban, akik kiszakadtak onnan. 1995-ben volt a legnagyobb a különbség, hiszen míg a dolgozóknak 34, addig a nem dolgozóknak

nak 71%-a gondolt a korhatár előtti nyugdíjazásra. 2001-ben a dolgozók 78, a nem dolgozók 85%-a, 2004-ben pedig ugyanezen csoportoknak 70, illetve 76%-a szeretett volna idő előtt nyugdíjas lenni.

Adataink azt is jól mutatják, hogy a munkanélküliség elkerülése az addigi életpálya során, a munkával való elégedettség, a munkahelyi biztonság (azaz ha valaki nem fél munkahelye elvesztésétől) pozitívan befolyásolhatják a nyugdíjazás időzítését, azaz ezekben a csoportokban alacsonyabb a korai nyugdíjazást tervezők aránya (XI. ábra).

A vizsgált változók közül a munkával való elégedettség szerint szóródnak leginkább a nyugdíjazás időpontjára vonatkozó vágyak (legalábbis az, hogy valaki a hivatalos nyugdíjkorhatár előtt vagy azután szeretne nyugdíjba vonulni). Érdekes módon az életpálya során megélt munkanélküliség ténye vagy annak elkerülése ennél kevésbé meghatározó faktornak bizonyult. Azt is megvizsgáltuk, hogy a frissen megélt munkanélküliség élményének van-e hatása a korai nyugdíjazással kapcsolatos attitűdökre. Eredményeink azt mutatják, hogy a vizsgálat éve előtti 3 évben megélt munkanélküliség sem befolyásolta szignifikánsan a korai nyugdíjazás utáni vágyat.

XI. A korai nyugdíjazást preferálók aránya a munkaerő-piaci jellemzők szerint, 2001, 2004, %

Proportion of those preferring early retirement by the respondents' position on the labour market, 2001, 2004, %

A nyugdíjba vonulás időzítésével kapcsolatos attitűdöket az is meghatározhatja, hogy a középkorú és idősödő népességnek milyen elképzelései vannak a nyugdíjazás utáni évekről, hogy hogyan tud felkészülni a várható jövedelemkiesésre. Az egyik lehetőség az, hogy nyugdíját munkajövedelemmel egészíti ki. Feltételezhetjük, hogy azok, akik a nyugdíjba vonulás után munkavállalást terveznek, nagyobb mértékben preferálják a korai nyugdíjazást, hiszen fiatalabb korban könnyebben találhatnak munkát, esetleg jelenlegi munkájukat is könnyebben tarthatják meg a nyugdíj mellett.

A nyugdíjas évekre vonatkozó munkavállalási szándékot mind a három adatfelvétel vizsgálta. Az 1995-ös TÁRKI-kutatás azonban különbözött a 2001-ben és 2004-ben végrehajtott „*Életünk fordulópontjai*” adatfelvétel vonatkozó kérdésétől, az összehasonlítás lehetősége így erősen korlátozott.³

1995-ben a nyugdíjkorhatárnál legfeljebb 10 évvel fiatalabb, még nem nyugdíjas népességnek 27%-a készült a nyugdíjas éveire úgy, hogy a nyugdíj mellett munkavállalást tervezett. A hasonló, de máshogyan feltett kérdésre kapott válaszok alapján 2001-ben és 2004-ben ennél lényegesen magasabb volt a munkavállalási szándékot jelzők aránya (45, illetve 43%).

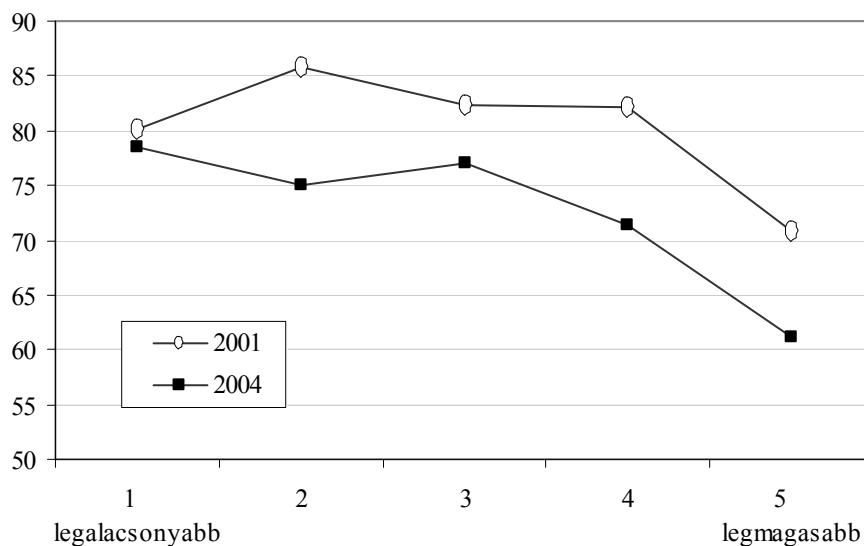
Előzetes feltevésünk nem igazolódott, hiszen a nyugdíj mellett munkavállalást tervezők körében nem volt magasabb a korai nyugdíjazást preferálók aránya, sőt 1995-ben éppen azok akartak nagyobb arányban a hivatalos korhatár előtt nyugdíjba menni, akik nem terveztek a nyugdíj mellett munkavállalást. 2001-ben és 2004-ben pedig nem volt lényeges különbség a munkavállalási szándék szerint a nyugdíjazás időzítésének tervében.

Számos közgazdasági elmélet épít arra, hogy a nyugdíjazás időzítését alapvetően a jövedelmi helyzet határozza meg. A jobb jövedelmi pozícióval rendelkezők eszerint nagyobb valószínűséggel szeretnének bennmaradni a munkaerőpiacon, hiszen számukra nagyobb a nyugdíjazásból adódó jövedelemkiesés. Hozzá kell tennünk, hogy a magasabb jövedelműek későbbi nyugdíjazását nemcsak a fenti ok miatt valószínűsíthetjük, hanem azért is, mert körükben alacsonyabb a fizikai munkát végzők aránya, akik a ledolgozott hosszú évek során sokkal inkább belefáradhatnak a munkavégzésbe. Tehát mindezek alapján

³ 1995-ben a kérdést a következőképpen tették fel: „...hogyan készül fel a nyugdíjas éveire?” A válaszlehetőségek között szerepelt, hogy „nyugdíj mellett dolgozni fog”. Három választ is lehetett adni a kérdésre. 2001-ben és 2004-ben a nyugdíjas évek első 5–10 évére vonatkozott a kérdés, amelyet így hangzott: „Tervezi-e azt, hogy nyugdíj mellett 1. teljes vagy részmunkaidőben munkát vállal alkalmazottként? 2. valamilyen vállalkozásba kezd? 3. kötetlen munkaidőben munkát vállal (pl. hazavihető, alkalmi, idenymunkát, megbízást)? 4. mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő munkát végez?” Három válaszlehetőség volt felkínálva: 1. igen, tervezi; 2. talán; 3. nem tervezi. Az összevonás során azokat soroltuk a „nem tervezi” válaszkategóriába, akik minden munkaformára ezt a választ adták. A „talán” kategóriába azok kerültek, akik legalább egy helyen ezt jelölték meg, és sehol máshol nem választották az „igen tervezi” választ. Az „igen, tervezi” kategóriába pedig azokat soroltuk, akik legalább egy helyen ezt jelölték meg.

feltételezhetjük, hogy a magasabb jövedelemmel rendelkezők körében alacsonyabb a korai nyugdíjazásra vágyók aránya.

2001-re és 2004-re vonatkozó adataink részben alátámasztják ezt a feltételezést, hiszen – noha a jövedelmi kategóriák szerinti szórás korántsem olyan nagy mértékű, mint a korábban vizsgált változók esetében – a legjobb jövedelmi helyzetben lévők mindkét évben a legkisebb arányban vonulnának ki a munka világából a reájuk vonatkozó korhatár előtt. A legalacsonyabb jövedelmi ötödben lévők körében viszont egyáltalán nem mutatható ki a korai nyugdíjazás iránti vágy nagyobb mértéke. Ez feltételezhetően azzal magyarázható, hogy nagyobb szükségük van a megkeresett jövedelemre, és ez prioritást kap a többi, mérlegelésre kerülő tényezővel szemben (XII. ábra).

XII. A korai nyugdíjazást preferálók aránya a jövedelmi ötödök szerint, 2001, 2004, %

Proportion of those preferring early retirement by income categories, 2001, 2004, %

Az emberi erőforrások egyik legfontosabbja az egészség. A magyar társadalom és különösen az általunk vizsgált korosztályok egészségi állapota az erre vonatkozó vizsgálatok és mindennapi tapasztalataink alapján is igen rossz. Vélhetően ez a nyugdíjba lépéssel kapcsolatos beállítódásokat is meghatározza, és akadályozhatja azt a kormányzati politikát, amely a munkaerő-piaci aktivitás meghosszabbítását célozza.

Eredményeink szerint mind 2001-ben, mind pedig 2004-ben magasabb a korai nyugdíjazásra vágyók aránya azoknak a körében, akiknek mindennapi életét elmondásuk szerint valamilyen betegség nehezítette. 2001-ben a betegek 84, a nem betegek 77%-a vágyott a hivatalos korhatár előtti nyugdíjazásra, míg ugyanezeknek a mutatóknak az értéke 2004-ben 78, illetve 68% volt.

2.2 Többváltozós elemzés: tisztított hatások

A fentebb vizsgált változók egy részét többváltozós modellekbe is beépítettük. Ez lehetővé tette, hogy a modellekbe bevont változók ellenőrzése után az egyes tényezők „önálló” hatását is megfigyeljük. A modellekbe csak azokat a változókat tudtuk bevonni, amelyek mindhárom vizsgálati időpontban azonos tartalommal álltak rendelkezésre. Logisztikus regressziós modelljeinkben a függő változó egy olyan dummy változó volt, amelynek 1-es értéke azt jelölte, hogy valaki a nyugdíjkorhatár elérésekor vagy azután szeretne nyugdíjba menni, míg a 2-es érték a korai nyugdíjazás preferálását jelentette.

Az 1990-es évek közepe és a 2000-es évek első fele közötti különbségeket vizsgálva – ahogyan fentebb megfogalmaztuk, kétváltozós elemzéseink eredményei ezt valószínűsítik – arra számítottunk, hogy a legalapvetőbb társadalmi tényezőket tartalmazó többváltozós modelljeinkben az elemzésbe bevont faktorok hatása 1995-ben erőteljesebb lesz, mint 2001-ben és 2004-ben.

Várakozásainknak megfelelően 1995-ben a modellt alkotó független változók együttesen lényegesen nagyobb hányadot magyaráznak a nyugdíjazás időzítésével kapcsolatos attitűd alakulásáról, mint a 2000-es években. 2001-ben és 2004-ben olyan alacsony modelljeink magyarázó ereje, hogy a nyugdíjazás időzítésével kapcsolatos beállítódásokról a bevont változók alapján nem sokat tudunk megállapítani. Különösen igaz ez a nőkre vonatkozó modellek esetében. Ez talán alátámasztja azt a korábbi feltételezésünket, hogy a nőknél az attitűdök alakulásában a korhatáremelés gyorsaságának és nagy mértékének volt a legnagyobb szerepük. A nyugdíjkorhatártól való életkori távolság és a lakóhely településtípusa egyik évben sem jelentett szignifikáns hatást. Az iskolai végzettség befolyása is jellemzőbben gyengébb volt, mint a férfiaknál, 2004-re nem is mértünk szignifikáns hatásokat (3. tábla).

3. A korai nyugdíjazás szándékát magyarázó társadalmi ismérvek –
logisztikus regresszió

Social factors explaining the purpose of early retirement – logistic regression

Társadalmi ismérvek	1995		2001		2004	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
<i>Exp(B)</i>						
<i>Életkor</i>						
A nyugdíjkor előtt 6–11 évvel	NS.	NS.	NS.	NS.	NS.	NS.
A nyugdíjkor előtt max. 5 évvel	R.	R.	R.	R.	R.	R.
<i>Iskolai végzettség</i>						
Legfeljebb 8 általános	5,094	3,242	2,692	2,111	1,805	NS.
Szakmunkásképző	2,796	3,792	2,991	2,910	1,884	NS.
Érettségi	NS	NS	2,656	2,268	1,755	NS.
Diploma	R.	R.	R.	R.	R.	R.
<i>Gazdasági aktivitás</i>						
Dolgozik	R.	R.	R.	R.	R.	R.
Nem dolgozik	4,428	3,302	NS.	NS.	NS.	NS.
<i>A lakóhely településtípusa</i>						
Budapest	R.	R.	R.	R.	R.	R.
Megyeszékhely	NS.	NS.	2,946	NS.	NS.	NS.
Város	NS.	NS.	1,823	NS.	1,793	NS.
Falu	1,778	NS.	2,036	NS.	1,776	NS.
<i>Nagelkerke R²</i>	22,1	17,0	10,4	5,4	4,8	2,0

Megjegyzés: R = referencia; NS = nem szignifikáns.

3. Az érintettek által megjelölt okok, amelyek a korai nyugdíjazás preferálása mögött állnak

A korai nyugdíjazást preferálók körében azt is vizsgáltuk, hogy ők maguk mivel indokolják választásukat. Mivel az 1995-ös adatfelvételben az erre vonatkozó kérdést másként tették fel, mint az „*Életünk fordulópontjai*” adatfelvétel két hullámában, ezért e két utóbbira fókuszálunk (2001 és 2004), és az 1995-ös eredményeket csak ott említjük, ahol adottak az összehasonlíthatóság minimális feltételei.⁴

⁴ Az 1995-ös TÁRKI *Reform* adatfelvételben a kérdés a következőképpen szólt (azoknak, akik a hivatalos korhatár előtt szeretnének nyugdíjba menni): „Miért szeretne nyugdíjba menni? 1. fél a munkanélküliségtől; 2. egészségi okok; 3. családi ok; 4. fél a nyugdíjkorhatár emelésétől; 5. fél a nyugdíj kiszámítás módjának változásától; 6. egyéb ok”. Az *Életünk fordulópontjai* felvétel mindkét hullámában a következő kérdéssel vizsgálták a korai nyugdí-

A 2001-es és 2004-es adatfelvétel alapján a lehetséges okokat első lépésben két csoportba soroltuk. Az elsőbe kerültek azok, amelyek a munka világának „taszító” oldalához kapcsolódnak, a másodikba pedig azok, amelyek a nyugdíjasslét vonzó oldalait jelenítik meg. Ezen belül további 2–2 dimenziót különböztettünk meg. A munkapiachoz kapcsolódóan az egyik a fáradtság, az egészség megromlása volt, a másik pedig a munkanélküliségtől való félelem. A nyugdíjas élet pozitív oldalaihoz kapcsolódóan az egyik dimenzió a válaszadóknak az az igénye volt, hogy többet legyenek együtt a családjukkal, több szabadidejük legyen, a másik pedig az, hogy a nyugdíj mellett dolgozni tudjanak, pénzt kereshessenek (4. tábla).

4. A korai nyugdíjazás szándéka mögött álló okok struktúrája
The structure of the causes given by the respondents explaining the purpose of early retirement

A munka világgal kapcsolatos NEGATÍV érzésvilág	A nyugdíjassléttel kapcsolatos POZITÍV érzésvilág
1. fáradtság, az egészség megromlása	3. családjával szeretne foglalkozni, több szabadidőt szeretne
2. a munkanélküliségtől való félelem	4. a nyugdíj mellett pénzt szeretne keresni, másfajta munkát szeretne végezni

A legjellemzőbb okok között az 1-es és 3-as csoportot találjuk. Mind a férfiak, mind pedig a nők körében nagyon gyakran említették a fáradtságot, az egészség megromlását. 2001-ben 43%, 2004-ben pedig 50% volt azoknak az aránya, akik hivatkoztak erre a korai nyugdíjba vonulás szándéka mögött álló egyik lehetséges okra. A nőknél mindkét évben nagyobb volt a mutató értéke. A másik nagyon gyakran említett tényező a több szabadidő, a több, a családdal töltött idő utáni vágy volt. Ez is inkább a nőkre volt jellemző. A munkanélküliségtől való félelem említése viszont már sokkal kiegyenlítettebb a két nem között. A férfiak mindkét évben nagyobb arányban említették, hogy azért menének korábban nyugdíjba, mert emellett szeretnének pénzt keresni, másfajta munkát végezni (5. tábla).

---

jazás motivációit: „Miért szeretne hamarabb nyugdíjba menni? 1. elfáradt; 2. egészsége megromlott; 3. a családjával szeretne foglalkozni; 4. nyugdíj mellett pénzt szeretne keresni; 5. nem szereti a munkahelyét, munkáját; 6. másfajta munkát szeretne végezni (pl. vállalkozás, mezőgazdasági munka); 7. így megszabadulna a munkanélküliség fenyegetésétől; 8. több szabadidőt szeretne, elege van a kööttségekből; 9. nem szorul rá, hogy dolgozzon; 10. egyéb.” 2004-ben a válaszkategóriák száma eggyel bővült: „fiatal nyugdíjasként könnyebben találna munkát”.

5. A korai nyugdíjazás szándéka mögött álló okok, 2001, 2004
Causes given by the respondents explaining the purpose of early retirement, %

Okok	Említések aránya (%)					
	2001			2004		
	férfi	nő	össze- sen	férfi	nő	össze- sen
1. fáradtság, az egészség megromlása	38,7	45,8	43,1	46,1	53,1	49,8
2. a munkanélküliségtől való félelem	17,0	16,6	16,7	16,4	20,2	13,0
3. családjával szeretne foglalkozni, több szabadidőt szeretne	32,4	48,9	42,5	46,2	54,9	50,7
4. nyugdíj mellett pénzt szeretne keresni, másfajta munkát szeretne	16,9	10,0	12,9	20,3	11,3	15,6

Az egészségi problémák szerepe a korai nyugdíjazással kapcsolatos attitűdökben már 1995-ben is jelentős volt. A korai nyugdíjazást preferálók 39%-a jelölte ezt az okot, köztük a nők az átlagosnál nagyobb gyakorisággal. Ez azért is meglepő, mert 1995-ben a nyugdíjkorhatár előtt legfeljebb 10 évvel álló nők átlagosan 5 évvel fiatalabbak voltak (44–54 év közöttiek), mint a vizsgálati körbe bevont férfiak. Fiatalabb koruk ellenére mégis gyakrabban említik egészségük megromlását a korai nyugdíjazás utáni vágyuk okaként.

A munkanélküliségtől való félelemre hivatkozás 1995-ben jelentősebb arányú volt, mint a 2000-es években. Ez nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy 1995-ben a munkanélküliség sokkal kiterjedtebb társadalmi probléma volt, mint a későbbi adatfelvételek idején. 1995-ben a férfiak valamivel nagyobb arányban jelölték ezt az okot, mint a nők.

Az 1995-ös adatfelvétel kérdőívén nem voltak a nyugdíjaslét vonzó aspektusait (több szabadidő, több a családdal töltött idő) megjelenítő válaszlehetőségek. A „családi okra” való hivatkozás véleményünk szerint nem felel meg az „Életünk fordulópontja” válaszkategóriájának. Így ezt a válaszlehetőséget nem elemezzük, noha 1995-ben a korai nyugdíjazást preferálók 12%-a hivatkozott családi okra.

1995-ben a kérdezettek 18%-a azért akart korábban nyugdíjba menni, mert félt a nyugdíjrendszert érintő változtatásoktól. Sajnos a 2001-es és 2004-es adatfelvételben erre a válaszra nem volt lehetőség, noha a nyugdíjrendszert – a korhatáremelés mellett is – számos olyan egyéb változás érinti, az átalakításával kapcsolatban több olyan tervezet születik, amelyek a bizonytalanság érzését növelhetik a nyugdíjkorhatárhoz közeledő korosztályokban.

A „tényleges” korai nyugdíjazás jelensége 2001 és 2004 között

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy hogyan alakult a tényleges nyugdíjazás, és milyen tényezők magyarázták azt 2001 és 2004 között azoknak a körében, akik 2001-ben még nem voltak nyugdíjasok, de életkorukból adódóan 2001 és 2004 között élhettek az előrehozott és a korengedményes nyugdíj lehetőségével. Ez a férfiaknál az 1940 és 1947, a nőknél pedig az 1944 és 1947 között született kohorszokat jelenti.⁵ A legidősebb korcsoportba azok kerültek, akiknél az egy évvel idősebbek már 2001-ben elérték a nyugdíjkorhatárt. A legfiatalabbak pedig azok voltak, akiknél az előrehozott vagy a korengedményes nyugdíj igénybevétele 2004-ben volt legkorábban lehetséges. (A különböző korosztályokra vonatkozó nyugdíjkorhatárokról ld. a 6. táblát) Így a vizsgálatba bevont férfiak 2001-ben 54 és 61, a nők pedig 57 és 61 év közöttiek voltak.

A nem nyugdíjasok körében számba vettük a foglalkoztatottakat, a munkanélkülieket és az inaktívakat. Ezzel a korosztályi mintának 44%-át vontuk be az elemzésbe. A többiek már 2001-ben korai vagy rokkantsági nyugdíjasok voltak.

6. Nyugdíjkorhatárok a vizsgált születési kohorszoknál *Age at retirement in the case of the examined birth cohorts*

Születési év	Szabályos				Előrehozott nyugdíj				Korengedményes nyugdíj			
	férfi		nő		férfi		nő		férfi		nő	
	kor	év	kor	év	kor	év	kor	év	kor	év	kor	év
1940	62	2002	–	–	60	2000	–	–	55	1995	–	–
1941	62	2003	–	–	60	2001	–	–	55	1996	–	–
1942	62	2004	–	–	60	2002	–	–	56	1998	–	–
1943	62	2005	–	–	60	2003	–	–	57	2000	–	–
1944	62	2006	59	2003	60	2004	55	1999	57	2001	50	1994
1945	62	2007	60	2005	60	2005	55	2000	57	2002	50	1995
1946	62	2008	61	2007	60	2006	56	2002	57	2003	50	1996
1947	62	2009	62	2009	60	2007	57	2004	57	2004	–	–

2001 és 2004 között öregségi nyugdíjassá vált a vizsgált csoport 47%-a⁶. Kisebbségük (a teljes minta 16%-a) a nyugdíjazással nem lépett ki a munkaerőpiacról, azaz tovább dolgozott, míg többségük inaktívvá vált. A korai öregségi nyugdíjba vonulók nagyobb része (87%-a) 2001-ben még dolgozott, míg 13%-uk valamilyen inaktív státuszban volt (munkanélküli, háztartásbeli stb.) (7. tábla).

⁵ Néhány speciális munkakörhöz kötődő nyugdíjkorhatárt – amelyek az általánosnál korábbi nyugdíjba vonulási lehetőséget teremtenek – az elemzésben nem tudtuk figyelembe venni.

⁶ Ez a 2001 és 2004 közötti öregségi nyugdíjazási eseteknek 70%-a.

7. A gazdasági aktivitás változása az almintán (2001-ben nem nyugdíjasok)
Changes in economic activity (non-pensioners in 2001), 2001–2004

2001-es gazdasági aktivitás	2004-es gazdasági aktivitás					Összesen	N
	dolgozik	dolgozik és nyugel-látásban részesül	öregségi nyugdíjas	rokkant nyugdíjas	munkanélküli vagy egyéb inaktív *		
Dolgozik	37,2	15,3	25,4	(4,5)	(2,9)	85,0	484
Munkanélküli vagy egyéb inaktív	(1,8)	(0,4)	(5,8)	(1,4)	(5,2)	15,0	86
Összesen	39,1	15,7	31,2	5,9	8,1	100,0	569

* Az özvegyi nyugdíjassá válókat az alacsony esetszám miatt ebben a kategóriában szerepeltettük.

Megjegyzés: Az 50 alatti esetszámok zárójelben.

Ha a 47%-os kilépési mutatót a teljes korosztályra vetítjük, akkor azt mondhatjuk, hogy 2001 és 2004 között a teljes korosztályi minta 20%-a lett öregségi nyugdíjas. Mivel ebben az esetben még nem lezárt pályákról van szó, ezek az értékek a vizsgált születési kohorszoknál emelkedni fognak 2004 után.

A kiválasztott korcsoport sajátosságaiból adódóan az öregségi nyugdíjassá válók nagy része a rá vonatkozó hivatalos öregségi nyugdíjkorhatár előtt hagyta el a munkaerőpiacot. Meghatározó részük az előrehozott nyugdíj lehetőségével élve lépett ki a munkaerőpiacról.

A korai nyugdíjazás magyarázó tényezői

Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy milyen demográfiai és társadalmi ismérvek valószínűsítik azt, hogy valaki korai nyugdíjasként lépjen ki a munka világából.

Az egyes ismérvek más változókkal kontrolált hatásának kiszámítására egy olyan logisztikus modellt állítottunk fel, amelynek függő változója kétértékű volt. Az egyik csoportba azok kerültek, akik a megfigyelés kezdetén és végén is a munkapiacra voltak, a másikba pedig azok, akik 2001-ben még dolgoztak, 2004-ben pedig öregségi nyugdíjasok voltak, annak ellenére, hogy a hivatalos nyugdíjkorhatárt még nem érték el (8. tábla).

Várakozásainknak megfelelően a nők nagyobb eséllyel léptek ki a munkaerőpiacról, mint a férfiak. A kontrolálatlan hatásokat tekintve a nőknek 1,6-szer

nagyobb volt az esélyük a korai nyugdíjazásra, mint a férfiaknak. Feltételezésünk szerint e mögött az is állhat, hogy a nők körében nagyobb mértékű a munkaerőpiacról való kivonulás vágya, mint a férfiaknál. Ez részben a korábban már többször említett korhatáremelés hatásaival függ össze, de részben talán azzal is, hogy a nők esetleg kevésbé aggódnak a nyugdíjas éveik miatt, mint a férfiak, talán biztosabbak abban, hogy a munka világán kívül is megtalálják a helyüket. Modelljeink ezt az interpretációt nem támasztják alá, hiszen a nőknek akkor is nagyobb az esélyük a korai nyugdíjazásra, ha a nemi hovatartozás hatását a nyugdíjkorhatár előtti nyugdíjba vonulás szándékával kontroláljuk.

Az iskolai végzettséget nézve az érettségizettek és az érettségivel nem rendelkezők közötti különbség emelhető ki. A szakmunkásképzőt végzettek 2,8-szer, a legfeljebb 8 általánost végzettek pedig 3,3-szer nagyobb valószínűséggel válnak korai nyugdíjassá, mint a diplomások. Ezek a hatások a más változókkal való kontrolálás után is fennmaradnak, noha a legfeljebb általános iskolát végzők körében erőteljesen meggyengülnek.

A relatív jövedelmi pozíció meghatározó ismérvnek bizonyult a munkaerőpiaci kilépés szempontjából. A legmagasabb jövedelmi ötödbe soroltakhoz képest a legalacsonyabb ötödben lévők magasabb kivonulási aránya bizonyult a leginkább meggyőzőnek, de a 4. ötödbe tartozóknak is magasak a kilépési esélyeik.

A településtípus szerinti különbségek nem szignifikánsak, ezért ezt a szempontot kihagytuk a modellből.

A nyugdíjkorhatár előtti nyugdíjazás szándékának vizsgálatok azt tapasztaltuk, hogy a munkával való elégedettség, a munka elvesztése miatti aggodalom meghatározó szerepet játszik abban, hogy valaki a korai visszavonulást tervezi. A munkaerőpiacról való tényleges kilépésre azonban ezek a tényezők már nem hatnak, hiszen egyikük sem bizonyult szignifikánsnak a különbségek vizsgálatokor. Ugyanezt mondhatjuk az életpálya során megélt munkanélküliséget leíró változóról is.

Nem bizonyult szignifikánsnak az sem, hogy valaki 2001-ben beszámolt-e tartós betegségről vagy sem. Úgy tűnik, hogy a betegség inkább a fiatalabb korban történő kilépést határozza meg, nem pedig a nyugdíjkorhatár előtti néhány évben való nyugdíjazást.

A családi körülmények tekintetében két tényező szerepét vizsgáltuk. Az egyikben a házasság/élettárs munkapiaci pozíciójának, a másikban pedig az unokák meglétének a lehetséges befolyásoló erejét néztük. Úgy véltük, hogy a nyugdíjba lépés időzítésénél fontos szerepet játszhat az, hogy valakinek van-e párja vagy nincs, illetve, hogy a párja dolgozik-e még. E tekintetben azt mértük, hogy sokkal kisebb a kilépés valószínűsége azoknál, akik még aktív párjakkal élnek együtt, mint akinek van párja, de már nyugdíjba vonult. Azaz a kérdezettek nyugdíjba vonulásuk időzítésénél figyelembe vesszük azt, hogy párjuk otthon van-e már vagy sem, és a korai nyugdíjazást ösztönzi az, ha a házass-

társ vagy élettárs már nyugdíjba vonult. Az unokák jelenléte nem befolyásolja szignifikáns módon a korai nyugdíjazás bekövetkezését.

Mindezen ismérvek mellett erős szerepe volt a korai nyugdíjba vonulási szándéknak is, vagyis akik a korhatár előtt szerettek volna kilépni, azok nagyrészt meg is valósították ezt a tervüket. 2001-ben a korhatár előtti kilépést tervezők 2,4-szer nagyobb eséllyel léptek ki a nyugdíjkorhatár előtt azoknál, akik korábban úgy nyilatkoztak, hogy szeretnének legalább a nyugdíjkorhatárig dolgozni. Ez a hatás a más változókkal való kontrolálás után is megmaradt.

8. A korai nyugdíjazást meghatározó tényezők az 1940 és 1947 között született férfiak és az 1944 és 1947 között született nők körében – logisztikus regressziós elemzés

Factors determining the early retirement among males born between 1940 and 1947 and among females born between 1944 and 1947 – logistic regression

(N=396)

Társadalmi jellemzők	Kontrollálatlan hatások		Kontrolált hatások	
	Exp (B)	Sig	Exp (B)	Sig
<i>Nem</i>				
Férfi (R)				
Nő	1,643	0,019	1,600	0,084
<i>Iskolai végzettség</i>				
Diploma (R)				
Érettségi	1,609	0,123	1,249	0,542
Szaktunoképző	2,771	0,001	2,893	0,008
Legfeljebb általános iskola	3,328	0,000	2,263	0,054
<i>Személyes jövedelem ötödök</i>				
1. legalacsonyabb	5,792	0,000	3,934	0,006
2.	1,825	0,103	0,687	0,413
3.	1,320	0,423	0,762	0,498
4.	2,158	0,006	1,382	0,327
5. legmagasabb (R)				
<i>Családi állapot, társ státusza 2001-ben</i>				
Nincs társa	0,806	0,446	0,786	0,472
Van társa és dolgozik	0,423	0,000	0,554	0,032
Van társa és nem dolgozik (R)				
<i>Nyugdíjba vonulás szándék</i>				
Nyugdíjkorhatár vagy később (R)				
Nyugdíjkorhatár előtt	2,393	0,004	1,896	0,057
Nagelkerke R ²			17,1	

Összefoglalás

A magyar társadalom rendkívül alacsony foglalkoztatási szintjében meghatározó szerepe van az idősödő korosztály magas inaktivitásának. Az elmúlt 1–2 évtizedben számos adminisztratív intézkedés született az aktív életpálya meghosszabbítására, de ezeknek a hatása csak mérsékelten érzékelhető. A középkorú és idősebb generációk korai nyugdíjazás iránti vágya nagyon erős – a 2000-es évek első felében sokkal erősebb, mint az 1990-es évek közepén –, és ez döntő mértékben realizálódik is a későbbiekben, azaz az érintettek valóban a hivatalos korhatár előtt lépnek ki a munkaerőpiacról. A nyugdíjazás időzítésében az objektív társadalmi jellemzők (lakóhely, nem, iskolai végzettség stb.) mellett a beállítódásoknak, attitűdöknek is fontos szerepük van.

A korai nyugdíjazás iránti vágy társadalmi csoportonként eltérő okokra vezethető vissza. A nők inkább a nyugdíjaslét pozitív oldalai iránt vonzódnak (több szabadidő, a családi élet intenzitásának növekedése), míg a férfiak inkább a munka világának problémáitól (munkanélküliség) félnek. Mind a nők, mind a férfiak körében sokan vannak, akik egyszerűen elfáradnak, megromlott egészségi állapotukról panaszkodnak, elégedetlenek a munkájukkal.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az idősebbek munkapiaci aktivitásának növelése nagyon összetett feladat, amelyben a munkaerőpiac befogadó oldala, azaz a keresleti oldal mellett a kínálati oldal bővítése is szükséges. A nyugdíjazás utáni évek munkavállalási terveire vonatkozó válaszok alapján azt mondhatjuk, hogy az idősebb generációk jelentős része dolgozna a nyugdíjba vonulás után is, ugyanakkor a korai nyugdíjazás és e szándék között nem mutatható ki összefüggés. Az is megállapítható, hogy a nyugdíj utáni munkavállalás tervét nem követi annak realizálódása, hiszen a nyugdíjasok körében szinte jelentéktelen a foglalkoztatottak aránya.

Az egyik oldalon tehát biztonságos megélhetésre vágyó, a további munkavégzéssel kapcsolatosan ambivalens érzéseket mutató idősödő korosztály, a másik oldalon pedig az idősekkel alapvetően nem számoló munkaerőpiac áll. Mindkét oldalon szükségesek azok a változások, amelyek az idősödő korosztályok aktivitásának növekedését segítik.

IRODALOM

- Cseres-Gergely Zs. – Scharle Á. (2005): Az idősebbek munkaerő-kínálatának növelése és az aktív öregedés. In *A magyar foglalkoztatáspolitikát átfogó értékelése az Európai Foglalkoztatási Stratégia kontextusában, az elmúlt öt év tapasztalatai alapján*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Guillemard, A.M. (1986): *Le déclin du social*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Harscsa István (szerk.) (2007): *Társadalmi helyzetkép 2005*. KSH, Budapest.
- Kapitány, B. (szerk.) (2003): *Módszertan és dokumentáció. Az „Életünk fordulópontjai” című demográfiai követéses vizsgálat első hulláma adatfelvételének ismertetése*. KSH NKI Műhelytanulmányok, 2. KSH NKI, Budapest.

- Kohli, M. – Rein, M. (1991): The changing balance of work and retirement. In Kohli, M. – Rein, M. – Guillemand, A.M. – van Gunsteren, H (eds.) *Time for retirement*. Cambridge University Press, Cambridge.
- KSH (2006): *A nemzetgazdaság munkaerőmérlege 1990–2006. január 1.* KSH, Budapest.
- Myles, J. (1984): *Old Age in the Welfare State: The Political Economy of Public Pensions*. Little, Brown, Boston.
- ONYF (2006): *Statisztikai zsebkönyv*. ONYF, Budapest.
- Pampel, F. C. – Williamson J.B. (1989): *Age, Class, Politics, and the Welfare State*. Cambridge University Press, Cambridge/New York.
- Phillipson, C. (1982): *Capitalism and the Construction of Old Age*. Macmillan, London.
- Spéder, Zs. (szerk.) (2002): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés az „Életünk fordulópontjai” című demográfiai követéses vizsgálat első hullámának adatfelvétele alapján*. KSH NKI Műhelytanulmányok, 1. KSH NKI, Budapest.
- Tóth I. Gy. (1996): Államháztartási reform és szociálpolitika. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. TÁRKI–Századvég, Budapest.
- Towards a Europe for All Ages. Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity*. (1999) Communication from the Commission.

Tárgyszavak:

Öregedés
Nyugdíjrendszer
Panelvizsgálat

EARLY RETIREMENT AND ITS SOCIAL FACTORS

Abstract

The very low activity rate in the generations not far from the retirement age is one of the most serious problems of the labour market in Hungary. That low activity rate is partly the consequence of the low official retirement age, but it comes from the labour market supply of the elderly and from the demand for their activity too. This paper surveys the changes between 1995 and 2004 in the employment of the elderly, in the timing of their retirement and in the intensity of the pensioners' employment. It shows the changes in the attitudes towards retirement among the elderly who were not far from the retirement age and the social factors influencing those attitudes. The author analyses the correlation between the attitudes towards retirement, some social factors (e.g. educational status, health status, the level of income) and the timing of real retirement in 2001–2004 on the basis of the HCSO Demographic Research Institute's panel-survey ("Turning Points of the Life-Course").

A HALANDÓSÁG TÁRSADALMI KÜLÖNBSÉGEI MAGYARORSZÁGON A XXI. SZÁZAD ELEJÉN¹

KLINGER ANDRÁS

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedben 8 tanulmányban foglalkoztunk a magyar halandóság társadalmi különbségeivel a *Demográfia* hasábjain.² Ezek címei egyértelművé teszik, hogy e téren az alábbi három megközelítésben vizsgáltuk e differenciák nagyságát és természetét:

1. iskolai végzettség,
2. társadalmi-foglalkozási helyzet és
3. lakhely szerint.

Természetesen az elemzések részben múltbeli adatokon alapultak, és a megírás időpontjáig rendelkezésre álló információkra épültek. A legutóbbiak is a 2001-es népszámlálás adatait használták fel a halandósági számítások nevezőjeként. Jelenleg azonban a 2005-ös mikrocenzus adatai alapján újabb számítások végezhetők el, és így a XXI. század elejének viszonyait is elemezhetjük. Ezen kívül a klasszikus megközelítések mellett összefüggéseket

¹ Készült a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Program IB/020/2004. sz. kutatása keretében.

² A megjelent közlemények az alábbiak:

1. A halandóság társadalmi-foglalkozási különbségei Magyarországon, 1987/2–3. 240–272.
2. Halandósági különbségek Magyarországon iskolai végzettség szerint, 2001/3–4. 227–238.
3. A kistérségek halandósági különbségei, 2003/1. 9–44.
4. A budapesti kerületek halandósági különbségei, 2003/2–3. 177–202.
5. Differenciális demográfiai közelítések felhasználhatósága, közelítések, módszerek, példák, 2004/1. 121–166.
6. Újabb adatok a vidéki kistérségek és a budapesti kerületek halandósági különbségeiről (I), 2006/2–3. 197–231.
7. Újabb adatok a vidéki kistérségek és a budapesti kerületek halandósági különbségeiről (II), 2005/4. 342–365.
8. Daganatos megbetegedések halandósága a kistérségekben és a budapesti kerületekben, 2001–2003 (megjelenés alatt), 1–22.

keresünk az iskolai végzettség szerinti és a területi halandósági különbségek között.

A fentieknek megfelelően a halandósági különbségeket elsősorban a 2005-ös adatok alapján mutatjuk be, amelyeket a lehető leghosszabb idősorokkal hasonlítunk össze. A tanulmányban a következő sorrendben tárgyaljuk a halandósági különbségeket:

1. legmagasabb iskolai végzettség,
2. társadalmi-foglalkozási csoport,
3. lakóhely (település jellege, megye),
4. lakóhely és iskolai végzettség szerint.

A különbségeket elsősorban a *standardizált halandósági hányadosok* segítségével ragadjuk meg, amelyek az országos átlag százalékában mutatják ki az adott csoport standardizált halálozási arányszámát. Ahol lehetséges, közreadjuk a *születéskor várható átlagos élettartam* értékeit is, amelyek azonban kisebb mértékű különbségeket mutatnak, mint a halandósági hányadosok.³

A HALANDÓSÁG ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT

Harmincöt évre visszamenőleg tudjuk vizsgálni a halandóság iskolai végzettség szerinti különbségeit, amelyek a legstabilabban jelzik az egész élet folyamán a tényleges differenciákat.

Azt az általános érvényű megfigyelést, miszerint a legmagasabb iskolai végzettség növekedésével csökken a halandóság, a legfrissebb adatok is alátámasztják. Ez változatlanul inkább a férfiakra érvényes. A XXI. század első évtizedében a különbségek inkább csökkentek, de a legmagasabb végzettségűek halandósági helyzete még javult a férfiaknál. Az alacsonyabb végzettségűek halandósági többlete, ami 20–30 éve még elenyésző volt, 1990-től jelentősen emelkedett, majd a férfiaknál 157-ről 171-re nőtt, a nőknél 162-ről 151-re csökkent 2000 és 2005 között.

Figyelemreméltó, hogy az alacsonyabb végzettségűek standard halálozási arányszáma jobban növekedett 1990-ig, és azóta a magasabb végzettségűeké nagyobb mértékben javult. 1971 és 1989/90 között a 8 osztályt sem végzetek halálozási arányszáma a férfiaknál közel 40%-kal, a nőknél csak 7%-kal nőtt, a felsőfokú végzettségűeknél pedig közel 20, ill. 26%-kal javult. Azóta a legalacsonyabb végzettségűeknél csak 17, ill. 21%-os a javulás, szemben a legmagasabb végzettségűekkel, ahol a felére, ill. kétharmadára esett vissza a mutató

³ A tanulmány teljes táblaanyagának közzétevése terjedelmi okokból nem lehetséges. Ezért itt csak a legfontosabb táblákat tesszük közzé, a teljes anyag 2008. július 1-jétől a KSH Népeségügyi Intézet honlapján lesz olvasható (www.demografia.hu).

értéke. Így 1971 és 2005 között a romlást az alacsony, a javulást a magas végzettségűek okozták.

1. A 20 évesek és idősebbek standardizált halálozási arányszámai és hányadosai nem és iskolai végzettség szerint, 1971–2005
Standardised death rates and mortality ratios (death rates compared to the country average) by sex and educational status, population aged 20 and over

Év, évi átlag	0–7 o.	8 o.	Közép	Felső	Összes	0–7 o. a felsőfokú %-ában
	1000 lakosra jutó standard arányszám					
Férfi						
1971	21	20	17	17	21	
1979/80	22	22	18	18	21	
1989/90	29	25	21	14	25	
2000/01	25	21	13	8	18	
2004/05	24	20	12	7	18	
Nő						
1971	14	15	13	12	14	
1979/80	15	12	11	11	14	
1989/90	15	12	13	9	13	
2000/01	13	10	7	8	10	
2004/05	12	10	7	8	9	
standardizált halálozási hányados(%)						
Férfi						
1971	100	95	81	81	100	124
1979/80	105	105	86	86	100	122
1989/90	116	100	84	56	100	207
2000/01	126	114	71	49	100	257
2004/05	138	113	68	51	100	271
Nő						
1971	100	107	93	86	100	116
1979/80	107	86	79	79	100	136
1989/90	115	92	100	69	100	167
2000/01	133	103	71	82	100	162
2004/05	128	106	74	85	100	151

A standardizált halandósági hányadosok jelentős szóródása változatlanul a fiatalabb korcsoportokban (a 20–39 éveseknél) a legjelentősebb, ahol a legalacsonyabb végzettségűek halandósága a férfiaknál 4–5-szöröse, a nőknél 7–9-szerese a legmagasabb végzettségűekének. A középkorúaknál mindkét nemnél kétszeres a differencia, az időskorban már csak 20–40%-os a többlet. 2000 és

2005 között a fiatal- és középkorúaknál mindkét nem esetében jelentősen nőttek a különbségek, 65 év felett viszont csökkentek.

Részletesebben vizsgálva a legfrissebb adatokat azt látjuk, hogy a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek halandósága a férfiaknál 20–34 éves korban ötszöröse a felsőfokot végzettekének, 35–55 év között három-négyszerese, míg a 60–69 éveseknél kétszeres, e felett pedig már csak 20–40%-os a többlet. A nőknél a fiatalokat leszámítva hasonló a kor szerinti differencia: 35 év alatt 8–9-szeres, 35–44 éves korban 6-szoros a legalacsonyabb végzettségűek halandósági többlete, amely magasabb életkorban viszont erősen visszaesik: a 45–64 éveseknél 3-szoros, 70 év felett 30–50%-os a különbség. Érdekes, hogy a nők halálzási különbségei minden korcsoportban meghaladják a férfiakét.

2. *Standardizált halandósági hányadosok nem és iskolai végzettség szerint, 2004–2005*

Standardised mortality ratios by sex and educational status, 2004–2005

Kor	0–7 o.	8 o.	Közép	Felső	0–7 o.	8 o.	Közép	Felső	0–7 o. a felsőfokú %-ában	
	standardizált halandósági hányados								Férfi	Nő
	Férfi				Nő				Férfi	Nő
20–24	400	200	120	120	600	133	67	67	533	900
25–29	294	118	82	36	650	75	75	50	522	867
30–34	356	114	79	29	550	117	67	50	518	825
35–39	352	118	68	25	464	127	73	55	442	638
40–44	467	123	72	23	429	125	71	38	307	606
45–49	544	119	68	31	256	120	78	41	268	328
50–54	418	120	77	33	253	117	79	48	247	320
55–59	311	123	67	44	216	120	73	56	258	295
60–64	311	122	67	41	175	108	73	53	234	239
65–69	204	115	64	52	127	102	72	71	200	177
70–74	76	114	81	57	101	104	77	69	126	131
75–79	83	104	76	71	110	91	71	74	148	154
80–84	81	114	84	65	105	91	75	92	121	140
85–x	76	114	73	79	106	86	72	75	139	147
20–x	138	113	68	61	128	106	74	85	200	171

Más megközelítésben – ugyanazon alapadatokra építve – kiszámíthatóak az egyes iskolai végzettség szerinti csoportok várható élettartamai. Ehhez a 2005. évi országos halandósági tábla szolgált alapul. A 20 éven aluliak továbbélését egyformának tekintve – itt összesen 1% volt az elhaltak aránya – 20 éves kortól számítottuk ki a négy iskolai végzettség szerinti csoport továbbélési rendjét, ill. arra építve a várható élettartamokat.

A születéskor várható átlagos élettartamok értékeiben iskolai végzettség szerint csak a férfiaknál mutatkoznak lényeges eltérések. Eszerint egy felsőfokú végzettségű férfi 2005. évi halandósági viszonyok mellett átlagosan 71 év megérését remélhetné, ami 16 évvel múlja felül a 8 általános iskolai osztályt sem végzettek születéskor várható átlagos élettartamát (55 év). Az általános iskola 8

osztályát (és szakiskolát végzett) férfiak várható élettartama 11, a középiskolát végzettké pedig 3 évvel alacsonyabb a legmagasabb végzettségükénél.

A nőknél ez a számítás alig mutat különbségeket. A felsőfokot végzettek 79 éves élettartama alig 3 évvel haladja meg a 0–7, ill. a 8 osztályt végzettkét és mindössze 1 évvel a középiskolai végzettségükét.

3. Születéskor várható átlagos élettartam nem és iskolai végzettség szerint, 2005

Life expectancy at birth by sex and educational status, 2005

Iskolai végzettség	Születéskor várható átlagos élettartam			
	Férfi		Nő	
	év		az átlag %-ában	
0–7 o.	55	76	60	99
8 o.	60	76	87	99
Közép	68	78	99	101
Felső	71	79	103	103
Együtt	69	77	100	100

Mindezeket az élettartam-különbségeket a különböző iskolai végzettség szerinti csoportok eltérő továbbélési arányai okozzák. A 2005-ös halandósági tábla szerint a férfiaknál találjuk a nagyobb differenciákat. Amíg pl. a felsőfokú végzettségük több mint négyötöde megéri a 60. születésnapját, addig a 8 osztályt sem végzettkéknek alig a fele. A 80. születésnapot elérők aránya 10 és 40% között van iskolai végzettség szerint. A nőknél ezek a különbségek kisebbek: 60 évnél 80 és 90%, 80 évnél 50 és 60% közé tehető a továbbélők aránya.

4. Továbbélési arányok nem és iskolai végzettség szerint, 2005

Rate of survivors (%) by sex and educational status, 2005

Kor	Száz élveszülöttből a jelzett életkort eléri									
	Férfi					Nő				
	0–7 o.	8 o.	Közép	Felső	Együtt	0–7 o.	8 o.	Közép	Felső	Együtt
20	99	99	99	99	99	99	99	99	99	99
25	98	98	98	98	98	98	99	99	99	99
30	96	98	98	98	98	98	99	99	99	99
35	93	97	97	98	97	98	98	99	99	99
40	90	96	96	97	96	97	98	98	98	98
45	83	92	94	96	93	94	96	97	97	97
50	76	86	91	95	88	90	94	96	96	95
55	65	78	85	93	82	86	90	94	95	92
60	53	68	79	88	74	81	86	91	92	89
65	38	56	72	82	64	76	82	88	90	84
70	26	43	64	74	52	70	75	80	83	77
75	15	28	53	65	39	62	63	68	73	66
80	10	18	41	43	26	48	46	52	57	51
85	6	10	30	33	14	30	28	43	38	32
90	2	3	10	12	5	11	9	13	21	13
95	0	0	1	1	1	2	1	2	3	2

Iskolai végzettségi csoportok szerint vizsgálva a meghaltak főbb halálói csoportonként is jelentősen eltérnek egymástól. Ha csak a két legjelentősebb halálói főcsoportot nézzük, akkor a tendenciák mindkét nem esetében teljesen ellentétesek. A daganatos betegségek súlya általában az iskolai végzettség emelkedésével növekszik, míg a keringési rendszer betegségeinél fordított a helyzet. A *daganatos* betegségek aránya a halálokok között 2005-ben a 8 osztályt sem végzetek esetében a férfiaknál 19, a nőknél 14% volt. A legmagasabb gyakoriság a közép- és felsőfokú végzettségűeknél mutatkozott (29–31, ill. 35–36%). A legalacsonyabb végzettségűeknél az előfordulás a férfiak esetében alig változott (20–22%), a nőknél csökkent (16–18%). A legmagasabb végzettségűeknél előbb növekedés, majd kismértékű csökkenés volt tapasztalható (a férfiaknál 24-ről 33, majd 31%-ra, a nőknél 32-ről 40, majd 35%-ra). A középiskolát végzeteknél egyértelmű növekedést, a 8 osztályt végzeteknél 35 éve lényegében változatlan gyakoriságot találunk.

A *keringési rendszer* legtöbb halálozást okozó megbetegedéseinek az aránya a 0–7 osztályt végzeteknél a legmagasabb (a férfiaknál 58, a nőknél 69%, ami kisebb növekedést mutat a régebbi előfordulásokhoz képest). A férfiaknál a másik három végzettségi csoportban a gyakoriság hasonló (42–47% közötti), a nőknél magasabb a 8 osztályt végzeteknél (51%), az ennél magasabb iskolázottságúaknál kisebb (39–42%). A múlthoz képest a 8 osztályt végzeteknél változatlanságot, a közép- és felsőfokú végzettségűeknél 2000 óta visszaesést találunk.

A többi – kevesebb esetet jelentő – halálói főcsoport közül a *légzőszervi* betegségek előfordulása a férfiaknál az iskolai végzettséggel együtt növekszik, a nőknél változatlan. Az *emésztőszervi* betegségek és a *külső okok* előfordulása mindkét nemnél iskolai szint szerint növekszik és a középiskolát végzeteknél a leggyakoribb.

A halandóság nagyságát kifejező iskolai végzettség szerinti mutatók a leggyakoribb halálói főcsoport szerint hasonló összefüggéseket mutatnak, mint a megoszlások, de kifejezik az egyes iskolai végzettségi csoportok általános differenciáit is.

A *daganatos* betegségek halandósági hányadosai a férfiak esetében a legalacsonyabb végzettségűek nagyobb arányát mutatják (kétszerese a legmagasabb végzettségűekének, a nőknél azonban csak fele akkora annak). 35 éve még a férfiaknál is hasonló volt e két arány, de már 2000-re kialakult a jelentős különbség. A nőkre a múltban is jellemző volt az alacsony végzettségűek ritkább daganatos halandósága. A férfiaknál 35 éve még mind a négy iskolai végzettségi csoportban azonos arányt számolhattunk, 2000-re viszont már kialakult a fent körvonalazott helyzet: a halandósági hányados a két alacsonyabb végzettségű csoportnál magas, a két magasabbnál alacsony. A nőknél 35 éve

azonos a helyzet: a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek kisebb, a másik három csoport – egymástól alig különböző – magasabb hányadost mutat.

A *keringési rendszer* betegségeinek standard halálozási hányadosa már 35 éve egyértelműen a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűeknél a legmagasabb, és a férfiaknál a felső-, a nőknél a középfokú végzettségűeknél a legalacsonyabb. A különbségek azonban jelentősen emelkedtek. 1970-ben a férfiaknál még egyharmadával, a nőknél kétharmadával volt magasabb a legalacsonyabb végzettségűek hányadosa, mint a legmagasabbaké, 2005-re viszont már több mint négyszeressé, ill. két és félszeressé nőttek ezek a különbségek. A 8 osztályt végzettek hányadosa mindkét nemnél az átlag körüli, a középiskolát végzetteké a férfiaknál az átlag kétharmada, a nőknél a fele.

A kisebb gyakoriságú halálteki főcsoportok közül a *légzőszervi* betegségek-nél a férfiak esetében a legalacsonyabb végzettségűek hányadosa több mint ötszöröse a legmagasabb végzettségűekének, a nőknél az előbbieket halandósági hányadosa a háromnegyedével magasabb az utóbbiakénál. Az *emésztőszervi* betegségek-nél a férfiak között közel 90%-os ez a különbség, de a nőknél itt már megfordul a helyzet, a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek hányadosa csak 60%-a a felsőfokot végzettekének. A *külső okok* miatt meghaltaknál a hányados szintén nem a legalacsonyabb végzettségűeknél a legmagasabb, hanem a 8 osztályt végzettekénél. A legalacsonyabb végzettségű férfiak halandósági hányadosa a felsőfokúak hányadosának kevesebb, mint egyharmadát teszi ki, a nőknél nem tapasztalunk különbséget e téren. A differenciák korábban is hasonlóak voltak, de nagyságrendjük általában erősen növekedett.

5. 20 évesek és idősebbek halandósága nem, iskolai végzettség és halálóki főcsoportok szerint, 1971–2005

Standardised mortality ratios of the population aged 20 and over by sex, educational status and cause of death, 1971–2005

Halálóki főcsoport	0–7 o.	8 o.	Közép	Felső	0–7 o. a felső %-ában	0–7 o.	8 o.	Közép	Felső	0–7 o. a felső %-ában
	Férfi					Nő				

Standard halálozási hányados

1971

Daganat	107	105	101	99	107	93	122	137	137	68
Keringési	113	80	84	86	132	105	70	68	63	166
Légző	120	75	49	33	369	107	62	66	42	255
Emésztő	101	133	100	111	91	96	124	66	77	126
Egyéb	106	112	87	88	120	95	115	119	86	110
Külső	91	206	98	76	120	87	147	170	159	55
Összes	109	102	88	86	127	101	90	90	84	120

2000/2001

Daganat	111	119	79	60	186	92	125	116	140	66
Keringési	163	103	61	50	329	151	87	44	55	277
Légző	192	97	42	37	522	142	92	52	74	190
Emésztő	70	144	81	41	169	81	145	106	106	76
Egyéb	174	97	61	46	377	135	98	65	68	200
Külső	89	132	89	39	227	113	112	96	99	115
Összes	136	113	70	50	272	131	101	68	81	162

2005

Daganat	97	119	75	47	206	83	147	133	146	57
Keringési	165	104	60	38	436	158	98	53	64	245
Légző	170	100	60	32	536	140	107	69	82	172
Emésztő	61	130	82	32	188	78	146	13	136	58
Egyéb	168	107	56	40	393	133	115	75	80	168
Külső	87	122	83	29	301	106	119	112	109	98
Összes	133	111	67	39	343	133	111	78	89	150

Százalékos megoszlás

2005

	Összes					Összes				
Daganat	19	27	29	31	26	14	27	36	35	21
Keringési	58	44	42	46	47	69	51	39	42	58
Légző	7	5	4	4	5	4	4	4	4	4
Emésztő	3	8	9	6	7	3	6	8	7	5
Egyéb	8	7	6	7	7	8	8	7	7	8
Külső	5	9	10	6	8	3	4	6	5	4
Összes	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

A halálóki főcsoportok mellett – azok kiegészítésül – érdemes áttekinteni a standard halálozási hányadosok iskolai végzettség szerinti különbségeit egyes vezető halálókokként. Az összehasonlításban 9 rosszindulatú daganat lokalizációja, 5 keringési megbetegedés, 3 egyéb (természetes) és 3 külső (erőszakos)

halálok szerepel. E 20 egyedi haláloknak volt tulajdonítható 2005-ben a halálesetek 85%-a.

A férfiak esetében a 9 vizsgált *rosszindulatú daganat* mindegyikénél a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek jóval magasabb halálozási hányadosát találjuk. A felsőfokúakhoz viszonyítva háromszoros a halálozási hányadosuk a gyomor, két és félszeres körüli az ajak és a tüdő daganatainál. Azonos e két csoport halandósága a hasnyálmirigy-daganatnál, és kisebb a differencia a vastagbél és a máj daganatainál (60% körüli). A nőknél ilyen differencia csak a gyomor és a máj daganatainál mutatkozik, de jóval kisebb mértékben (30, ill. 10%). Ezzel szemben a legalacsonyabb végzettségűek hányadosa a felsőfokú végzettségűeknek csak kb. 40%-a az ajak-, a tüdő- és az emlőrák esetében, és a női nemi szervek daganatainál is fele amazokénak. Minden lokalizáció esetében a 8 osztályt végzett nők mutatják a maximumot, kiemelkedő ez az érték az ajak- (kétharmados) és a tüdőráknál (50%-os többlet az országos átlaghoz képest).

A *keringés rendszer* betegségeinek mindegyikénél mindkét nem esetében a 0–7 osztályt végzettek erős halálozási többletét találjuk. Ezt követően mindegyik az iskolai végzettséggel párhuzamosan visszaesik a standard halálozási hányados értéke. Ez legszembetűnőbb a magasvérnyomásos szívbetegség és az agyérbetegség esetében: a férfiaknál ötszörös a különbség a felsőfokúakhoz viszonyítva, de négyszeres e differencia az ischaemiás szívbetegségeknél is. A nőknél a magasvérnyomásos szívbetegség négyszeres, az ischaemiás szívbetegség és az agyérbetegség háromszoros különbséget mutat a legképzettebbek és a legképzettebbek között.

Az egyéb itt vizsgált természetes halálokok közül a *cukorbetegség* halálozási hányadosa mindkét nemnél a két alacsonyabb iskolai végzettségi csoportban magasabb, a magasabb végzettségűeknél pedig alacsonyabb. A két szélső érték közötti különbség 230% körüli. A *hőrgyulladás és az asztma* halálozási hányadosa különösen a férfiaknál mutat az iskolai szint emelkedésével párhuzamosan csökkenő értéket. A legalacsonyabb szint hányadosa a férfiaknál majdnem hatszorosa a legmagasabbakénak, a nőknél csak másfélszeres az eltérés. A *májbetegségek* éppen fordított helyzetet mutatnak. Mindkét nemnél a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek hányadosa csak 40%, és a férfiaknál a maximumot a 8 osztályt végzettek mutatják (140%-kal), ezt követően csökken a mutató és a legmagasabb végzettségűeknél ismét 30%-ra esik vissza. A nőknél a három felsőbb csoportban egyaránt kétharmados a halandósági többlet.

A *külső okok* közül a motorosjármű-balesetek halandósága a férfiaknál az általános és középiskolát végzettekénél a legmagasabb (a hányados 140 feletti), a felsőfokot végzettekénél, ill. a 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűeknél a legalacsonyabb (60, ill. 70%). A nőknél ezzel szemben a legalacsonyabb végzettségűek halálozási hányadosa csak egyötöde a legmagasabb végzettségűeknek. Az egyéb baleseteknél a két alsóbb végzettségű csoport hányadosai magasabbak, a két felsőbb csoporté alacsonyabbak. A maximum a

férfiaknál négyszerese, a nőknél másfélszerese a minimumnak. A felsőfokú végzettségű férfiak öngyilkossági hányadosa csak 20%, ami alig egy hatoda a 8 osztályt végzettekének, amely a maximumot jelenti (140%). Az ennél alacsonyabb végzettségűeknél ez az érték a maximumnak csak a felét éri el. A nőknél a legalacsonyabb végzettségűek hányadosa kevesebb, mint fele a legmagasabb végzettségűeknek és egyharmada a maximumot mutató 8 osztályt végzettekének.

6. 20 évesek és idősebbek halandósága, nem, iskolai végzettség és vezető halálokok szerint, 2005

Standardised mortality ratios of the population aged 20 and over by sex, educational status and the most important causes of death, 2005

Vezető halálokok	0-7 o.	8 o.	Közép	Felső	0-7 o. a felső %-ában	0-7 o.	8 o.	Közép	Felső	0-7 o. a felső %-ában
	Férfi					Nő				

standardizált halálozási hányados (%)

Roszzindulatú daganatok

Ajak	49	168	78	19	260	43	168	162	116	37
Gyomor	102	99	53	34	298	113	127	93	88	128
Vastagbél	105	107	87	64	164	101	129	110	122	83
Végbél	124	133	92	59	209	92	134	118	142	64
Máj	81	112	86	52	156	106	120	128	96	111
Hasnyálmirigy	75	120	87	73	103	84	135	122	165	51
Tüdő	92	128	70	39	236	60	150	155	161	37
Emlő						72	135	154	195	37
Női nemi szerv						74	149	128	145	51

Keringési betegségek

Magas vérnyomás	194	105	63	38	508	173	89	44	48	363
Ischaemiás szívbetegség	164	104	61	40	404	158	99	52	64	246
Egyéb szívbetegség	128	124	71	35	366	134	114	62	85	158
Agyér-betegségek	171	102	55	34	508	158	99	54	64	249
Egyéb	187	102	62	40	470	151	90	54	68	221
<i>Egyéb</i>										
Cukorbetegség	110	108	71	48	231	140	122	49	57	243
Hörghurut	193	109	51	34	569	138	110	69	87	159
Májbetegség	39	140	88	31	129	39	167	167	161	24
Motoros járműbaleset	71	141	144	55	129	55	190	267	268	21
Egyéb baleset	112	111	70	29	388	140	103	72	89	158
Öngyilkosság	73	139	81	24	308	58	145	164	128	46

A HALANDÓSÁG TÁRSADALMI-FOGLALKOZÁSI CSOPORTOK SZERINT

Az iskolai végzettség szerinti különbségekhez hasonlóak azok a differenciák, amelyek a meghaltak foglalkozása alapján számíthatók ki. Amíg azonban az előbbi osztályozási szempont lényegében nem változik (a megszerzett végzettség az élet folyamán változatlanul megmarad), addig az utóbbi a foglalkozási átrétegződés során többször is változhat, és így a halál előtti utolsó foglalkozás már kevésbé meghatározó a halandósági különbségek kialakulásában. De ettől függetlenül a halandósági differenciák társadalmi-foglalkozási rétegek szerinti kutatása már hosszú ideje jelentős tanulságokkal szolgál.

Már több mint hetven éve közismert, hogy a fizikai foglalkozást űzők halandósága felülmúlja a szellemiekét, és általában az előbbieik között a mezőgazdasági foglalkozásúaké a magasabb. A foglalkozás szerinti differenciák azonban hosszú időn keresztül elég csekélyek maradtak, és csak a legutóbbi mérések mutatnak jelentős eltéréseket.

A XXI. század elején a fizikai dolgozók halandósága a férfiaknál már kétszerese, a nőknél másfélszerese a szellemiekének. Különösen a mezőgazdasági fizikai dolgozók standard halandósági hányadosa magas mindkét nemnél: több mint másfélszerese az átlagosnak, ami annyit jelent, hogy háromszorosa a szellemi dolgozókénak. A nem mezőgazdasági fizikaiak halandósága alig magasabb az átlagosnál, de majdnem kétszerese a szellemi dolgozókénak. Ez a tendencia csak a nyolcvanas évek közepétől volt tapasztalható, de a mainál kisebb mértékűek voltak az eltérések. A fizikaiak halandósági többlete a férfiaknál csak másfélszeres, a nőknél egyharmados volt. A harmincas években és a negyvenes évek végén e különbségek másfélszeresek voltak, de az ötvenes évek végére a halandósági hányadosok értékei kiegyenlítődték, és így maradtak a következő évtizedben is.

7. Standardizált halandósági hányadosok nemenként, társadalmi-foglalkozási csoportok szerint, 1930–2003
Standardised mortality ratios by sex and socio-occupational group, 1930–2003

Évi átlag	Fizikai			Szellemi	Fizikai a szellemi %-ában
	mezőg.	nem mezőg.	együtt		
standard halálozási hányados (%)					
Férfi					
1930–31	105	86	101	71	142
1948–49	103	102	103	73	141
1959–60	92	111	102	99	103
1979–80	103	104	105	83	125
1984–85	110	106	107	69	157
2000–03	164	107	116	59	196
Nő					
1930–31	113	88	101	68	149
1948–49	108	98	103	66	156
1959–60	84	107	102	97	105
1979–80	98	102	101	94	107
1984–85	105	103	104	79	132
2000–03	158	104	108	68	159

A kor szerinti halálozási differenciák a fizikai és a szellemi dolgozók között a két nemnél eléggé eltérő módon alakultak a legutóbbi (2000–2003-as) adatok szerint.

A férfiaknál a fizikaiak halandósági hányadosai 30 év alatt még mérsékeltebbek voltak, ezután 30 és 55 év között igen magassá váltak: a szellemi dolgozókéhoz képest két és fél-háromszoros értéket mutattak. Ezt követően – 60 és 74 év között – a differencia 80–100%-ra csökkent. Kifőzött a sorból a 75–79 évesek: náluk a fizikaiak halandósága csak egynegyedével haladja meg a szellemiekét. E kor felett ismét megnövekszik a foglalkozás szerinti különbség: előbb kétharmadára, majd 130%-ra a legidősebbeknél. Ami a szellemi dolgozókat illeti, az ő halandósági hányadosuk kevésbé változik kor szerint. Általában 20–49 év között az átlag 40%-a között mozog, majd 75 éves korig fokozatosan emelkedik: 50%-ról 60%-ra. Itt is érdekes a 75–79 éves korcsoport a magas, közel 80%-os értékével. Ezt követően a legidősebbeknél a szellemi foglalkozásúak halandósági hányadosa 71, majd 50%.

A nőknél a tendenciák hasonlóak, de a különbségek a társadalmi rétegek között kisebbek. A fizikaiak halandósági hányadosa 35 év alatt kisebb többletet mutat, de 35 és 49 év között kétszerese a szellemiekének. E különbség 50 és 64 év között 60–80%-ra esik vissza, majd fokozatosan emelkedik: 90%-ról 120%-ig. A szellemi dolgozó nők halandósági hányadosa 80 éves korig 60 és 70% között mozog, majd a legidősebbeknél 50%-ra esik vissza.

8. Standardizált halandósági hányadosok társadalmi-foglalkozási csoportok, nem és korcsoportok szerint, 2000–2003 átlag
Standardised mortality ratios by socio-occupational group, sex and age group, mean values of the period 2000–2003

Korcsoport	Férfi			Nő		
	fizikai	szellemi	fizikai a szellemi %-ában	fizikai	szellemi	fizikai a szellemi %-ában
	standard halálozási hányados			standard halálozási hányados		
20–24	110	67	163	105	96	110
25–29	120	45	265	116	85	136
30–34	116	44	264	115	67	172
35–39	117	41	285	125	64	195
40–44	116	39	297	124	64	194
45–49	117	40	293	125	68	184
50–54	118	47	251	123	72	171
55–59	116	55	211	118	74	159
60–64	114	58	197	119	65	183
65–69	112	62	181	115	62	185
70–74	113	63	179	113	57	198
75–79	98	77	127	114	57	200
80–84	112	68	165	114	54	211
85–x	115	50	230	114	51	224

A *szellemi* dolgozók között mindkét nemnél a *vezetők* halandósági hányadosai a legkedvezőbbek (34–35%-osak, 65 év alatt kissé alacsonyabbak, e felett kissé magasabbak). Ezt követi a középiskolai végzettséget igénylő (szak)alkalmazottak halandósága (mindkét nemnél az átlag kétharmada körül), majd a felsőfokú végzettséget igénylők (az átlag háromnegyedével, ill. kétharmada alatt). A férfiaknál mindkét esetben a korról párhuzamosan növekszenek a hányadosok: 65 év felett a felsőfokot igénylők halálozási hányadosa már 90, a középfokúaké pedig 70% körüli. A nőknél a felsőfokúak között csak a legfiatalabbak csoportjában mutatkozik alacsonyabb hányados. A szellemiek között az irodai és ügyviteli dolgozók halandósági hányadosa a legmagasabb, különösen a férfiaknál (170% feletti), ami még a fizikai dolgozók különféle főcsoportjaiban tapasztalt szintet is meghaladja. A nőknél ugyanakkor csak 77%-os ez az érték. Érdekes, hogy ez a jelentős halandósági többlet a férfiaknál főleg a középkorúak (45–64 évesek) között mutatkozik (230%), a náluk fiatalabbaknál és idősebbeknél a többlet mérsékeltebb (50, ill. 40%-os). A nők esetében viszont a fiatal- és középkorúaknál egyaránt magasabb a többlet, de az időseknél az ő esetükben is mérsékeltebb.

A *fizikai* dolgozók között az építőipari és a mezőgazdasági foglalkozásúak hányadosai a kiugróan magasak: az átlagot a férfiaknál kétharmadával, a nőknél

az utóbbiak kétötödével haladják meg. Az építőipari fizikai férfiaknál a fiatalok és a középkorúak hányadosa a kiugró (kétszerese az átlagosnak), a mezőgazdaságiak között a férfiaknál pedig az időseké (80%-os többlettel), a nőknél a közép- és az időskorúaké (80–90%-os többlettel). Alig marad el ettől a két főcsoporttól a férfiak esetében a szakképzetlen munkások halandósága, ami közel másfélszerese, illetve 65 év alatt kétszerese az átlagosnak. A szakképzetlen nőknél a halandósági hányados az átlagnak felel meg. Kedvezőbb a helyzet az ipari és a szolgáltatási dolgozók esetében, a férfiaknál az átlag 90%-a körül marad a halandóság, sőt a fiataloknál mindössze 80%. A nőknél itt relatív többletet találunk (egytedes körülít). A gépkezelők se nagyon maradnak el e két főcsoporttól: hányadosuk mindkét nemnél az átlag körül helyezkedik el, és a fiataloknál itt is 80% körüli a mutató.

9. Standardizált halandósági hányados nem, foglalkozási főcsoportok és nagyobb korcsoportok szerint, 2000–2003 átlaga
Standardised mortality ratio by sex, main occupational groups and broad age groups, mean values of the period 2000–2003

Foglalkozási főcsoport	Standard halálozási hányados (%)							
	Összes	–44	45–64	65–x	Összes	–44	45–64	65–x
	Férfi				Nő			
<i>Fizikai</i>								
Szolgáltatási	93	84	88	101	113	96	106	113
Mezőgazdasági	164	127	152	179	181	147	185	179
Ipari	92	82	85	93				
Építőipari	167	191	192	145				
Ipari+Építőipari	111	116	118	105	107	117	122	100
Gépkezelői	98	83	102	99	96	84	104	93
Szakképzetlen	142	214	197	118	100	182	123	88
Együtt	116	115	130	111	117	116	121	114
<i>Szellemi</i>								
Vezető	35	30	28	42	34	34	32	35
Felsőfokot igénylő	78	45	66	92	62	53	61	62
Középfokot igénylő	67	55	61	73	51	58	60	48
Irodai-ügynyitelt	173	150	232	139	77	118	112	65
Együtt	59	71	51	67	59	65	70	55
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100

A két társadalmi-foglalkozási csoport továbbélési rendjében 50 éves korig alig mutatkozik lényeges különbség. De amíg a 2000–2003-as halandósági táblák szerint a férfi szellemi dolgozók 86%-a éri meg a 60. születésnapját, addig a fizikai dolgozóknak csak 69%-a. A különbség 20%-os. A nőknél ez a különbség 92 és 86% között van, ami csak 7%-os eltérést jelent. A fizikai foglalkozású férfiaknál a 70. év elérésének 55%-os a valószínűsége, a szellemiek

74%-os arányával szemben, ami már egynegyednyi elmaradást jelent. A nőknél itt is kisebb a differencia: 85%-kal (szellemi foglalkozásúak) szemben 74%-os (fizikai dolgozók) a 70. születésnapjukat megérők aránya, 13%-os elmaradással. A 80. évet a szellemi dolgozó férfiak 55%-a éri meg, de a fizikaiaknak csak 18%-a. Itt a különbség már kétharmadnyi. Ezt az életkort a fizikai dolgozók csoportjába tartozó nőknek már csak 44%-a éri el, a szellemiek 70%-os valószínűségével szemben, ami egyharmadnyi eltérést jelent.

Mindez a társadalmi-foglalkozási csoportok születéskor várható átlagos élettartamában is megmutatkozik. A fizikai foglalkozású férfiak átlagosan 64 évet élnek, ami 11 évvel marad el a szellemi foglalkozásúak 75 éves várható élettartamától. Ez 15%-os elmaradást jelent. A nőknél a szellemiek 81 éves élettartamától a fizikaiak 73 éves átlagos értéke 8 évvel, 10%-kal marad el.

10. Továbbélési arányok és várható élettartamok nem és társadalmi-foglalkozási csoportok szerint, 2005

Rate of survivors and life expectancy by sex and socio-occupational groups, 2005

Kor	Férfi			Nő		
	Fizikai	Szellemi	Együtt	Fizikai	Szellemi	Együtt
	száz elveszülöttből a jelzett életkort eléri					
20	99	99	99	99	99	99
25	98	99	98	98	99	99
30	98	98	98	98	99	99
35	97	98	97	98	99	98
40	96	97	96	98	98	98
45	92	96	93	96	98	97
50	87	94	88	94	96	95
55	79	91	82	91	94	92
60	69	86	74	86	92	89
65	58	81	64	82	89	84
70	45	74	52	74	85	77
75	31	66	39	62	79	66
80	18	55	26	44	70	51
85	9	29	14	23	53	32
90	3	10	5	9	25	13
95	0	1	1	2	4	2
	születéskor várható átlagos élettartam					
Év	64	75	68	73	81	76
Átlag %-ában	94	110	100	96	107	100

A HALANDÓSÁG LAKÓHELY SZERINT

A halandóság lakóhely szerinti különbségeit két metszetben kívánjuk bemutatni:

- a lakóhely közigazgatási állása: főváros – többi város – község szerinti részletezésben,
- megyék szerint.

Az alábbi (11. sz.) táblázat a 2005-ös adatok alapján összefoglalja ezeket a differenciákat. A továbbiakban az itt közölt adatok részleteit elemezzük.

A legfontosabb a területi egységek halálozási sorrendjének megállapítása, mert ennek alapján mutatjuk be a további adatokat is. A halálozási különbségek bemutatásához kétféle standardizálást alkalmaztunk:

– az egyikben (amit „A” standardizálásként jelöltünk) a kormegoszlás különbségeit küszöböltük ki a WHO által közölt standard népesség korstruktúrája segítségével, és ennek alapján számítottuk ki – a legtöbbször elemzett – standard halálozási hányadosokat.

– a másikban – a kombinált elemzés érdekében – a kor mellett az iskolai végzettségbeli különbségeket is kiküszöböltük a standardizálás segítségével. Ezt „B” standardizálásnak nevezzük, és ennek alapján két tényező: a lakóhely és az iskolai végzettség kettős hatását, ill. kölcsönhatásait tudjuk elemezni.

Ha első megközelítésként az „A” standard halálozási hányados – két nem szerinti – együttes mutatóját elemezzük, és ennek alapján mutatjuk be a különbségeket, azt látjuk, hogy

1. közigazgatási status szerint a főváros halandósága a legkedvezőbb: a vidéki városok standard halálozási hányadosa 8, a községeké pedig 28%-kal haladja meg a budapestit. A községi mutató 18%-kal magasabb a városinál:
2. A megyék sorrendjének megállapításánál a standardizált halálozási hányados nagysága alapján négy csoportot alakítottunk ki:
  - a) *nagyon magas*, ahol a mutató értéke 112 és 105 között van. Ide tartozik hét megye: Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nógrád, Somogy, Komárom-Esztergom, Heves és Jász-Nagykun-Szolnok.
  - b) *magas*, ahol a hányados 101 és 103 között van. Ide öt megye sorolható: Hajdú-Bihar, Bács-Kiskun, Baranya, Békés és Pest.
  - c) *közepes*, 99–100-as értékkel. Itt négy megyét találunk: Vas, Csongrád, Tolna, Fejér.

- d) *alacsony*: 95–98-as hányadossal. Itt helyezkedik el három megye: Veszprém, Zala és Győr-Moson-Sopron. De ezekhez sorolható Budapest is (86-os értékével).

2005-ben a legmagasabb értéket elért megye: Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg mutatója (112) 18%-kal volt magasabb a legalacsonyabb értéket (95) felmutató Győr-Moson-Sopron megyeinél. A férfiaknál a területi különbségek jóval nagyobbak, mint a nőknél. A községekben élő férfiak halálozási hányadosa 37%-kal haladja meg a budapestit, a nőknél e többlet csak 18%-os. A városokhoz képest e két mutató 15 és 8%. A városi férfiak hányadosa 18%-kal magasabb a fővárosinál, a nőknél csak 9%-os a különbség. A két legmagasabb halandóságú megyében a férfiak hányadosa 117, a nők csak 106–107%. Hasonlóak a nemi különbségek a többi, e kategóriába sorolt megyénél. Érdekes módon a három, alacsony csoportba sorolt megyében a nők hányadosa egy árnyalattal magasabb a férfiakénál. Budapesten már nagyobb a különbség a nők terhére: a férfiaknál 82, a nőknél 91% a hányados. A két legmagasabb halandóságú megye mutatói a férfiaknál 26, a nőknél csak 12%-kal magasabbak a legkisebb hányadost felmutató megye arányszámainál.

A kettős (kor és iskolai végzettség szerinti) standardizálás eredményei hasonlóak, de az így mért különbségek eltérőek. A községek együttes mutatói csak 3%-kal haladják meg a budapestit és 5%-kal a városit, a városi pedig 2%-kal kedvezőbb a fővárosinál. Mindez azt mutatja, hogy az iskolai végzettség szintje a meghatározó a területi különbségekben. Ezt igazolja, hogy a legalább középiskolát végzettek aránya a községekben csak kétötöde, a városokban alig több, mint fele a fővárosinak, és a községekben kevesebb, mint 60%-a a városokban élőkének.

A megyék között e „B” hányados szintén Borsod-Abaúj-Zemplénben a legmagasabb (117%), ami meghaladja az „A” hányados értékét. De elég magas (107–109%) az e csoportba tartozó három másik megyében (Jász-Nagykun-Szolnokban, Nógrádban és Szabolcs-Szatmár-Beregben) is. A három alacsony „A” értékű megyében e mutatók is alacsonyak (84–97), egy ötödével maradnak a legmagasabb hányadost felmutató megye alatt.

A várható élettartamok területi különbségei – a halandósági táblák természete miatt – kisebbek, de egyébként megegyeznek a standard halálozási arányok szerinti differenciákkal. A várható élettartamok a legmagasabb halandóságú csoportba tartozó megyék mindegyikében az országos átlag alatt, az alacsony csoportba soroltakban e fölött vannak. Budapesten a születéskor várható átlagos élettartam a férfiaknál 4–5%-kal magasabb a városi, ill. a falusi értéknél, a nőknél azonban 1–2%-kal alacsonyabb azokénál.

11. A megyék halálozási sorrendje nemeként, 2005
The order of the counties by mortality level and sex, 2005

Megye	Standard halálozási hányados						Születéskor várható átlagos élettartam az átlag %-ában		Legalább középiskolát végzett az átlag %-ában		
	Férfi		Nő		Összes		Férfi	Nő	Férfi	Nő	Összes
	A	B	A	B	A	B					
1. Borsod	117	122	107	111	112	117	96	98	86	87	86
2. Szabolcs	117	112	106	98	112	107	96	99	75	80	78
3. Nógrád	110	113	107	103	108	109	98	99	75	85	80
4. Somogy	108	102	108	93	108	99	99	99	72	81	77
5. Komárom	107	99	104	95	106	97	99	99	87	92	90
6. Heves	108	102	103	100	105	102	99	100	94	95	94
7. Szolnok	104	105	105	110	105	109	99	99	78	82	80
8. Hajdú-B.	102	94	103	93	103	94	100	100	86	89	88
9. Bács-K.	102	101	102	100	102	101	99	100	76	77	77
10. Baranya	101	96	102	97	102	95	100	100	88	88	88
11. Békés	100	101	101	106	101	104	100	99	83	84	83
12. Pest	99	97	102	101	101	97	100	100	98	103	100
13. Vas	104	104	97	90	100	98	100	101	89	94	92
14. Csongrád	99	105	100	107	100	107	100	100	101	100	100
15. Tolna	98	86	100	75	100	82	100	101	75	80	77
16. Fejér	99	102	96	97	99	101	100	101	89	94	91
17. Veszprém	95	96	100	94	98	94	100	100	82	88	85
18. Zala	95	103	96	92	97	95	100	101	85	92	89
19. Győr-S.	93	96	95	105	95	97	102	102	99	99	99
20. Budapest	82	95	91	113	86	100	103	101	175	145	160
Község/	112	103	107	100	110	103	98	99	59	66	62
Város	97	98	99	97	93	98	99	100	107	105	106
<i>Budapest</i>	137	108	118	88	128	103	95	98	34	46	39
<i>Város</i>	115	105	108	103	118	105	98	99	55	63	58

Standard halálozási hányados A = kor szerinti standardizálás alapján.

Standard halálozási hányados B = kor és iskolai végzettség szerinti standardizálás alapján.

Halálozási sorrend = az összes standard halálozási hányados A alapján.

Az elmúlt 35 évben – 1970 és 2005 között – az egyes területi egységeken belül általában az országoshoz hasonló kettős változás következett be: előbb 1970 és 1990 között romlott a halandóság, csökkent – elsősorban a férfiaknál – a születéskor várható átlagos élettartam, majd 1990 és 2005 között fokozatos halandóságjavulás következett be, ami megnövelte a várható élettartam hosszát. De ez az általános tendencia eltérő mértékben jelentkezett az egyes területeken.

Ami a relatív halandósági helyzetet illeti, Budapest és a városok standard halálozási hányadosa az egész vizsgált időszakban az átlagos alatt volt, és a főváros helyzete még javult is: a mutató 92–93%-ról 86%-ra esett vissza, vagyis 6%-kal javult 1970 óta. A községek hányadosa pedig 35 éve még csak 105% volt, majd 110–114% között mozgott 1980 és 2005 között. A fővároshoz viszonyítva a községek többléte megkétszereződött, de a városokhoz képest lényegében nem változott.

A megyéknél a legmagasabb halálozási csoportba tartozók között két esetben erős romlás következett be (Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád), ahol egyötödével emelkedett a hányados. Ugyancsak nőtt (10%-kal) Komárom-Esztergom és Heves megyék mutatója. Lényegében változatlan maradt Szabolcs-Szatmár-Bereg, Somogy és Jász-Nagykun-Szolnok hányadosa. A három alacsony halálozási értékű megye közül Veszprém és Győr-Moson-Sopron helyzete alig változott, Zalaé azonban javult (7%-kal). A jelenleg a két közbülső csoportba sorolt megye közül háromban (Békés, Hajdú-Bihar, Fejér) romlott a hányados (1–4%-kal). A további ötben javulás következett be: 1970 és 2005 között Pest és Csongrád megyében 8–9, Bács-Kiskunban 6, Baranya és Vas megyében 2–3%-kal csökkent a halandósági hányados.

A születéskor várható átlagos élettartam értéke a férfiak esetében jobban tükrözi az általános tendenciát. Az élettartam szinte egységesen visszaesett 1970 és 1990 között: kissé nagyobb mértékben a magas halálozási hányadosú megyékben (3–4%-kal), mint az alacsony halálozásúknál (2–3%-kal). Budapesten csak 1%-os volt a romlás, a városokban 2, a községekben 4%-os. A legnagyobb mértékben Borsod-Abaúj-Zemplén megye férfi népességének élettartama romlott ebben az időszakban (6%-kal). 1990 óta mindenütt megmutatkozik az élettartam növekedése, de ennek mértéke a magas halandóságú megyékben kisebb (3–4%), mint az alacsony halandóságú megyékben (5–6%). Komárom-Esztergom megye 6%-os élettartam-javulásával kivételt képez a rossz halandóságú megyék között. A budapesti férfiak élettartama is 6%-kal nőtt, a városokban és a községekben élőké pedig 5%-kal. Az egész 35 éves időszakban mindenütt nőtt az élettartam (általában 1–3%-kal), csupán Borsod-Abaúj-Zemplénben csökkent (3%-kal). Kiemelkedően (5%-kal) emelkedett Bács-Kiskunban és Tolnában.

A nőknél 1970 és 1990 között is minden területi egységben folytatódott az élettartam kismértékű (1–3%-os) növekedése. Budapesten ez 2%-os, a városokban és községekben 1%-os volt. 1990 és 2005 között a női élettartamok javulása a magas halandóságú megyékben elérte a 4–5%-ot, az alacsonyokban pedig a 6–7%-ot. Budapesten a növekedés 6, a másik két területi egységnél 4%-os volt. Összességében 1970 és 2005 között a nők születéskor várható átlagos élettartama Budapesten 7, a városokban 6, a községekben 5%-kal emelkedett. A megyék közül kiemelkedő – 7%-os – volt a javulás Vas, Tolna és Zala megyében.

12. A megyék standard halálózási aránya és születéskor várható átlagos élettartama halálózási sorrendben, 1970–2005
Standardised mortality ratios and life expectancy of the counties in the order of their mortality level, 1970–2005

Megye	Standard halálózási hányados					Születéskor várható átlagos élettartam				
	1970	1980	1990	2000	2005	1970	1980	1990	2000	2005
1. Borsod	92	95	106	107	112	69,8	69,6	68,1	70,2	70,2
2. Szabolcs	107	107	107	108	112	68,8	69,0	68,3	70,0	71,3
3. Nógrád	89	95	101	111	108	70,3	70,0	69,4	70,7	72,2
4. Somogy	113	112	108	108	108	69,4	69,0	69,2	70,0	72,0
5. Komárom	96	94	107	105	106	69,5	69,6	68,4	70,7	72,0
6. Heves	95	98	99	99	105	70,2	69,6	70,2	71,4	72,2
7. Szolnok	101	101	103	105	105	70,7	70,0	69,4	71,2	72,0
8. Hajdú-B.	102	99	99	102	103	70,1	70,1	69,7	71,3	72,6
9. Bács-K.	109	108	108	102	102	68,9	68,8	68,7	70,8	72,3
10. Baranya	104	101	101	101	102	68,9	69,3	69,2	71,2	72,8
11. Békés	97	98	99	98	101	70,5	70,3	70,1	71,4	72,4
12. Pest	112	110	113	106	101	69,2	68,5	68,6	71,0	73,1
13. Vas	104	99	102	101	101	70,9	71,1	70,0	71,9	73,1
14. Csongrád	109	103	107	105	100	70,4	70,4	70,1	71,5	73,0
15. Tolna	107	102	100	102	99	69,6	69,6	69,6	71,0	73,1
16. Fejér	97	97	95	92	98	69,7	69,4	69,5	72,2	73,0
17. Veszprém	96	93	93	96	98	70,2	70,0	70,6	71,9	73,3
18. Zala	105	101	100	98	97	69,9	69,8	70,2	71,9	73,4
19. Győr-S.	98	95	94	93	95	70,7	71,1	70,9	72,6	74,0
20. Budapest	92	93	88	89	86	69,6	69,7	70,1	72,3	74,1
Község	105	110	114	109	110	69,5	69,2	68,6	70,5	71,6
Város	95	87	91	97	98	70,1	70,0	69,9	71,7	73,0
Község/ Budapest	115	118	130	123	129	100	99	98	98	97
Város	111	126	125	113	113	99	99	98	98	98

Érdeemes a területi halandósági különbségeket kor szerint is megvizsgálni. Ennek érdekében három nagy korcsoport szerint elemezzük a 2005-ös standard halálózási hányadosok eltéréseit:

- *fiatal* munkaképes korúak (20–44 évesek), akik az összes halálózás mindössze 4%-át adják (a férfiaknál 6, a nőknél 2%),
- *középkorúak* (45–64 évesek), akikhez a halálózások 25%-a kapcsolódik (a férfiaknál 33, a nőknél 16%),

időskorúak (65 évesek és idősebbek), akiknek a halálózások 71%-a tulajdonítható (a férfiaknál 61, a nőknél 81%). A területi különbségek mindkét nem esetében a fiataloknál a legnagyobbak, kisebb mértékben mutatkozik ez a középkorúaknál, és a legkisebb a halálózási hányadosok eltérése az időskorúak csoportjában.

A *fiatal munkaképes korúak* között mindkét nemnél egyértelmű, hogy ez esetben is az átlagosan magas halandóságú területeken a legmagasabb a halandóság. A fiatal községi lakosok halandósága 60 (férfiak), ill. 50%-kal (nők) haladja meg a hasonló fővárosi és 30, ill. 15%-kal a városi mutató értékét. Ez utóbbiak 26, ill. 13%-kal magasabbak a budapestinél. A megyéknél a magas halandóságú csoportban találjuk itt is a kiemelkedő többleteket: Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a férfiaknál egyharmados az átlaghoz képest mért különbség, a nőknél ugyanott 26, ill. 16%-os a többlet. De jelentős differenciákat találunk mindkét nemnél Somogy megyében, a férfiaknál Jász-Nagykun-Szolnok megyében, a nőknél Nógrádban. Ezzel szemben a három alacsony halálozási hányadosú megye mindegyikében igen mérsékelt a fiatalok mutatója, különösen Győr-Moson-Sopron megyében, ahol az átlag alig 70%-át érte el, ami nemenként a legmagasabb értékű megye hányadosának 55, ill. 63%-a. A közepes halandóságúnak tekinthető területeken a mutatók az átlag körül szóródnak, kiugróan magas mindkét nemnél Bács-Kiskun, alacsony Pest megye hányadosa.

A *középkorúak* területi halandósági különbségei hasonló eltéréseket mutatnak, de ezek nagyságrendje mérsékeltőbb. Figyelemreméltó, hogy a főváros mutatói a férfiaknál azonosak a városiakkal, a községek arányszáma is csak egy hatoddal magasabb. A nőknél a városi hányados 7%-kal kedvezőbb a budapestinél, de a községeké 10%-kal meghaladja a fővárosit és közel kétszeresével a városit. A megyék közül e korcsoportban is a magas halandóságú kategóriába soroltak hányadosai mutatják a magasabb többletet: Borsod-Abaúj-Zemplén megyében mindkét nemnél egyötödnyi differenciát találunk, de relatíve magas Szabolcs-Szatmár-Bereg mutatója a férfiaknál és Nógrád, Komárom-Esztergom, valamint Jász-Nagykun-Szolnok megyéé a nőknél. Az alacsony halandóságú csoportban különösen a férfiaknál találunk igen mérsékelt hányadosokat (Győr-Moson-Sopron és Veszprém megyében 87–89% a mutató értéke, ami kevesebb, mint háromnegyede a legkedvezőtlenebb halandóságú megye hányadosának). A nőknél Zala és Győr-Moson-Sopron arányszáma igen alacsony (82–83%), ami csak 70%-a a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében mértnek.

A halálozások zömét adó *idős* korcsoportban még kisebbek a halandósági hányados különbségei, és ezek jellege is sok esetben eltér a két fiatalabb korosztályban megfigyeltektől. A férfiaknál ugyan a főváros mutatói még 18%-kal maradnak alatta a községieknek és 5%-kal a városiaknak, a fővárosi nőknél viszont csak a községekhez képest pozitív az összehasonlítás (4%-kal jobb a mutató értéke). A városi nők halandósága ugyanakkor 5%-kal kedvezőbb a fővárosiakénál. A megyéket vizsgálva inkább csak a férfiaknál találunk kiugró értékeket: a legmagasabb e korcsoportban Nógrád, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Somogy mutatója, a legalacsonyabb Veszprém és Győr-Moson-Sopron megyéké. A különbség a szélső értékek között egyhatodnyi. A nőknél a 19 megye

mindegyikében az átlag körül mozognak a hányadosok: a maximum 105% (Somogy), a minimum 94% (Veszprém).

13. Megyék standard halálozási hányadosa nem és összevont korcsoportok szerint, halálozási sorrendben, 2005
Standardised mortality ratios of the counties by sex and broad age groups, in the order of their mortality level, 2005

Megye	Férfi			Nő			Összesen		
	20-44	45-64	65-x	20-44	45-64	65-x	20-44	45-64	65-x
	standard halálozási hányados (%)								
1. Borsod	130	122	105	126	118	102	130	121	104
2. Szabolcs	133	112	108	116	101	98	130	109	103
3. Nógrád	92	104	110	109	116	104	98	108	107
4. Somogy	111	98	107	109	99	105	112	100	107
5. Komárom	103	101	102	99	113	101	103	105	102
6. Heves	99	105	100	107	95	100	102	102	101
7. Szolnok	118	99	98	91	110	102	111	104	102
8. Hajdú-B.	101	101	98	106	95	98	103	100	99
9. Bács-K.	114	98	100	104	93	99	111	97	100
10. Baranya	106	91	96	98	103	96	104	95	97
11. Békés	106	96	100	99	101	102	106	99	103
12. Pest	90	94	97	91	97	101	91	96	100
13. Vas	95	97	105	91	85	99	94	95	102
14. Csongrád	92	102	98	83	94	104	89	99	102
15. Tolna	95	103	102	120	86	99	103	98	101
16. Fejér	94	97	92	91	94	91	94	97	100
17. Veszprém	90	89	94	92	103	94	92	95	95
18. Zala	87	92	100	91	82	98	90	91	99
19. Győr-S.	71	87	95	73	83	100	72	87	99
21. Budapest	73	94	89	79	99	101	74	93	96
Község	118	108	108	117	109	105	120	110	107
Város	92	94	94	89	92	96	91	93	96
<i>Község/</i>									
<i>Budapest</i>	162	115	121	148	110	104	162	118	111
<i>Város</i>	128	115	115	115	118	109	132	118	111

A legtöbb halálozást okozó halálóci főcsoportok standard halálozási hányadosai igen jelentős területi különbségeket mutatnak. A 2005-ös adatok szerint a halálesetek több mint felét okozó *keringési rendszer* betegségeinek halálozási hányadosai egyértelműen a legmagasabb általános halandóságú megyékben a legszámottevőbbek: 110 és 114% között mozognak Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nógrád, Somogy és Jász-Nagykun-Szolnok megyében. Értékük kedvezőnek számít Vas, Pest, Tolna és Fejér megyében. A közsé-

gek halandósága e főcsoportban egyharmaddal magasabb a fővárosinál és egyötöddel a városinál, amely utóbbi egytizedével haladja meg a budapestit. A halálozások egynegyedét kitevő *daganatos* halálozás viszonylag alacsonyabb a legmagasabb és a magas halandósági kategóriában, kiugró értéket csak Hajdú-Bihar megyében mutat (109%). A legalacsonyabb ugyanakkor (90%) Bács-Kiskun és Zala megyében. A községek hányadosa 9%-kal magasabb a fővárosi és a vidéki városi mutatónál.

A kisebb jelentőségű (főcsoportonként 5–6%-ot jelentő) halálokok közül a légzőszervi halálozások a legmagasabb csoportban mutatnak kiemelkedő többlethalálozást: Nógrádban kétharmadával, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Somogy megyében egyharmadával magasabbak az országos átlagnál. Ugyanakkor a mérsékelt halandóságú Baranyában is az országos átlag másfélszerese a hányados. Győr-Sopron-Moson és Veszprém megyében viszont csak az átlagnak mintegy 60%-át éri el a mutató. A községekben az arányszám közel másfélszerese a fővárosinak és egyötödével haladja meg városit, amely 20%-kal magasabb a budapestinél. Az emésztőszervek betegségeinek hányadosa hasonló módon alakul: Komárom-Esztergom megyében a hányados közel másfélszeres, Borsod-Abaúj-Zemplénben pedig több mint egyharmadával haladja meg az átlagot, Győr-Moson-Sopron megyében viszont egyötödével alacsonyabb annál. A községek hányadosa e halálok esetében egyötödével magasabb a fővárosinál és a vidéki városokénál. A külső halálokok hányadosai is az általános tendenciának megfelelően alakulnak. A legmagasabb halandóságú megyék közül Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a mutató egyharmadával magasabb az átlagnál, de egyötödnyi a többlet Bács-Kiskun és Tolna megyében is. Győr-Moson-Sopron megyében azonban egynegyedével az átlag alatt van a halandósági hányados értéke. Még kisebb a fővárosban (70%), amihez képest a községekben majdnem kétharmados, a vidéki városokban több mint egyharmados többletet tapasztalunk, így ez utóbbiakhoz viszonyítva a falusi halandóság egyhatodnyi többletet mutat.

14. Megyék standard halálozási hányadosa fontosabb halálteki főcsoportok szerint, halálozási sorrendben, 2005
Standardised mortality ratios of the counties by the most important causes of death, in the order of their mortality level, 2005

Megye	Daganat	Keringési	Légző	Emésztő	Külső	Összes
	standard halálozási hányados (%)					
1. Borsod	97	111	132	117	112	112
2. Szabolcs	98	112	130	99	131	112
3. Nógrád	95	110	165	96	92	108
4. Somogy	103	107	134	88	105	108
5. Komárom	103	101	89	127	104	106
6. Heves	101	108	92	79	109	105
7. Szolnok	100	104	113	98	95	105
8. Hajdú-B.	109	105	76	83	111	103
9. Bács-K.	90	99	139	92	121	102
10. Baranya	100	98	148	88	95	102
11. Békés	92	107	82	60	108	101
12. Pest	100	97	87	102	94	101
13. Vas	99	94	95	96	103	101
14. Csongrád	94	99	86	83	112	100
15. Tolna	100	97	107	84	120	100
16. Fejér	98	97	85	87	104	99
17. Veszprém	94	99	66	87	92	98
18. Zala	90	99	83	107	92	97
19. Győr-S.	92	100	58	71	74	95
20. Budapest	92	84	76	84	70	86
Község	101	111	110	101	110	110
Város	81	91	93	83	95	93
<i>Község/ Budapest</i>	110	132	145	120	156	128
<i>Város</i>	110	121	116	122	116	118

Ha arra az alapkérdésre kívánunk válaszolni, hogy az iskolai végzettség szintje mennyiben határozza meg a területi differenciákat, akkor a négy alapvető iskolai végzettség szerinti kategória alapján szükséges megvizsgálni a halandóság területi differenciáit.

A legalacsonyabb iskolai végzettségi csoportban (8 osztálynál kisebb végzettségűek) – ahova a meghaltak több mint egyharmada, a nők közel fele, a férfiak egynegyede tartozik – az általános kép fordítottja mutatkozik meg a megyék hányadosaiban. Itt pl. Borsod-Abaúj-Zemplén mutatói mindkét nemnél az átlagnál egyötödével alacsonyabbak, és a férfiaknál Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is hasonló a hányados értéke. Ezzel szemben az átlagosan alacsony halandóságú megyékben mindkét nemnél jelentős többlet mutatkozik.

Ide tartozik mindkét nem esetében Győr-Moson-Sopron és Zala, az előbbinél a női hányados eléri a 225%-ot. De szintén magas a legalacsonyabb végzettségűek mutatója mindkét nemnél Tolna megyében és a férfiaknál Csongrádban. A 8 osztálynál alacsonyabb végzettségűek hányadosa a községekben a férfiaknál 27, a nőknél 3%-kal haladta meg a budapestit és 12, ill. 3%-kal a vidéki városit.

A következő iskolai végzettségi szint a 8 osztályt végzettké (ahova a szakiskolát végzettek is tartoznak), akik a meghaltak felét adják (a férfiaknál közel 60, a nőknél 40% a részesedésük). Itt már az általános kép érvényes: a magas halandósági csoportba tartozóknál általában magas, az alacsonyba tartozóknál pedig alacsony a halálozási hányados. Mindkét nemnél magas Borsod-Abaúj-Zemplén megye mutatójának értéke (117, ill. 110%) és ennél alacsonyabb, de az átlagot erősen meghaladó mindkét nemnél Komárom-Esztergom, illetve a férfiaknál Szabolcs-Szatmár-Bereg Heves és különösen Vas megye hányadosa. Az alacsony halandósági kategóriában a férfiaknál kevésbé, a nőknél nagyobb mértékben vannak az átlag alatt a mutatók. De Győr-Moson-Sopron megyében a férfiak hányadosa 86, a nőké 81%, ez kevesebb, mint háromnegyede a legmagasabb értéket felmutató megye hányadosainak. Feltűnő, hogy ebben a kategóriában a fővárosi nők halandósága egyharmadával meghaladja a községekben, vagy a városokban élőkét. A férfiaknál ezek az arányok fordítottak: Budapesten a hányados 11%-kal kedvezőbb a községinél és lényegében azonos a városival.

A középiskolát végzettek adják a meghaltak 12%-át (a férfiak 13, a nők 10%-át). Ebben a csoportban a magas kategóriába tartozó megyék hányadosai szintén kiugróak: Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 44, ill. 28%-kal haladják meg az átlagot, de mindkét nemnél Jász-Nagykun-Szolnok és a férfiak esetében Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg, ill. Bács-Kiskun megyében is igen magas ez az arány. A férfiak esetében a községek mutatója alig 11%-kal haladja meg a fővárosét és azonos a vidéki városokéval. Budapesten a nők hányadosa csaknem azonos a községekben mérttel, és 12%-kal magasabb a városokban élőkénél.

A felsőfokot végzettek között a férfiaknál az előzőhöz hasonló különbségeket találunk. A magas halandósági kategóriába tartozó megyékben kiugróan magas a halandósági hányados: Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyében egynegyedével meghaladja az átlagot, de hasonló a helyzet Fejér és Zala megyében, sőt Csongrádban az átlagérték másfélszerese a halandósági mutató. Relatív kedvező Pest, Veszprém és Baranya megye helyzete. A nőknél a jelentős többlet Békés, Győr-Moson-Sopron, Baranya és Heves megyében mutatkozik, Vas, ill. Jász-Nagykun-Szolnok megyében viszont a legkedvezőbb a diplomás nők halandósága. Budapest diplomásainak halandósági hányadosa mindkét nemnél igen alacsony: csak háromnegyede a községekben és városokban élőkének, amelyek egyébiránt egymással csaknem azonosak.

A magas halandóságú megyékben a magasabb végzettségűek kiugróan magas halandósági hányadosai arra mutatnak, hogy az átlagosan magas halandóságot az okozza, hogy ezeken a területeken az iskolai végzettségtől függetlenül magas a halandóság, sőt a magasabb végzettségi kategóriákban a többlet még jelentősebb. Különösen vonatkozik ez a mindenütt halandósági maximumot mutató Borsod-Abaúj-Zemplén megyére, de a hasonló kategóriába tartozó többi megyére is. Amíg például a felsőfokot végzettek halandósága Budapesten 8, ill. 15%-kal alacsonyabb az átlagosnál, addig Jász-Nagykun-Szolnok megyében a férfiaknál egynegyedével, Nógrádban egyhatodával, Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy és Heves megyében egytizedével, a nőknél Heves megyében egyharmadával, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Nógrád megyében egytizedével magasabb a megyei átlagnál. Ellentmondásos, hogy a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei diplomás nők hányadosa egyhatodával elmarad a megyei átlagtól.

15. Megyék standard halálozási hányadosa nem és iskolai végzettség szerint, halálozási sorrendben, 2005
Standardised mortality ratios of the counties by sex and educational status, in the order of their mortality level, 2005

Megye	Férfi				Nő			
	0-7 o.	8 o.	Közép	Felső	0-7 o.	8 o.	Közép	Felső
	standard halálozási hányados (%)							
1. Borsod	79	117	144	124	92	110	128	90
2. Szabolcs	109	109	122	109	84	97	101	108
3. Nógrád	97	103	132	126	107	102	95	119
4. Somogy	99	97	106	118	124	85	100	93
5. Komárom	120	108	71	104	116	110	71	67
6. Heves	111	108	85	108	114	101	77	133
7. Szolnok	95	97	117	126	103	104	131	97
8. Hajdú-B.	105	97	74	112	101	90	76	139
9. Bács-K.	103	98	102	113	82	94	120	101
10. Baranya	107	97	90	97	110	86	96	141
11. Békés	96	101	95	118	105	99	92	168
12. Pest	108	101	89	86	88	99	92	138
13. Vas	89	115	80	112	100	101	73	68
14. Csongrád	103	94	109	152	113	103	98	144
15. Tolna	160	65	98	111	137	57	75	112
16. Fejér	90	94	113	121	91	93	94	123
17. Veszprém	107	97	97	87	107	89	91	111
18. Zala	130	98	93	125	126	80	87	131
19. Győr-S.	116	86	108	100	225	81	98	150
20. Budapest	86	98	98	83	95	125	105	84
Község	109	110	109	112	101	95	107	116
Város	97	96	98	111	98	95	94	115
<i>Község/ Budapest</i>	127	112	111	135	103	76	102	133
<i>Város</i>	112	115	111	101	103	100	114	97

folytatás

Megye	Férfi				Nő			
	0-7 o.	8 o.	Közép	Felső	0-7 o.	8 o.	Közép	Felső
	a megyei férfi átlag %-ában				a megyei női átlag %-ában			
1. Borsod	70	104	126	110	86	103	120	84
2. Szabolcs	100	100	112	100	84	97	101	108
3. Nógrád	90	95	122	117	100	95	89	111
4. Somogy	93	92	100	111	119	82	96	89
5. Komárom	117	105	69	101	111	106	68	64
6. Heves	109	106	83	106	114	101	77	133
7. Szolnok	94	96	116	125	99	100	126	93
8. Hajdú-B	105	97	74	112	103	92	78	142
9. Bács-K	101	96	100	111	84	96	122	103
10. Baranya	111	101	94	101	112	88	98	144
11. Békés	95	100	94	117	103	97	90	165
12. Pest	111	104	92	89	88	99	92	138
13. Vas	86	111	77	108	104	105	75	71
14. Csongrád	103	94	108	152	112	102	97	143
15. Tolna	155	63	95	108	140	58	77	114
16. Fejér	95	98	119	127	98	100	101	132
17. Veszprém	115	104	94	100	111	93	95	116
18. Zala	135	102	97	130	134	85	93	139
19. Győr-S	126	83	117	108	237	85	103	158
20. Budapest	96	109	110	92	96	128	106	85
Község	99	100	99	89	94	88	99	108
Város	102	101	103	117	103	100	99	121

Ha visszautalunk az 11. sz. tábla adataira, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a területi különbségek és az iskolai végzettség szintje közötti összefüggéseknek az ország megyéiben három különféle típusa van. Ezt egyszerűen a kétféle standardizálás adatainak összehasonlításával lehet megragadni. Ahol a „B”-vel jelzett, a kor- és iskolai végzettség különbségeit kiküszöbölő standardizálás eredményei meghaladják az „A”-val jelzett, csupán a korbéli differenciákat kiküszöbölő standardizálás eredményeit, ott a magasabb iskolai végzettség mérséklően hatott a halandóság szintjére. Ahol az „A” standardizálás eredménye volt magasabb, ott az iskolai végzettség szintje egyértelműen negatívan befolyásolta a halandóság szintjét. A harmadik csoportba sorolható területeken nem található összefüggés az iskolai végzettség és a halandóság között. E tekintetben 2005-ben a megyék a következőképpen oszlottak meg (mindkét nem esetében).

– „B” magasabb „A”-nál, így az iskolai végzettség csökkentően hatott a halandóság szintjére. Ide zömében alacsony halálozási hányadosú megyék (Győr-Moson-Sopron, Zala, Csongrád) kerültek, de itt található a legmagasabb értéket felmutató Borsod-Abaúj-Zemplén megye és a legkedvezőbb hányadosú Budapest is. A fővárosban az alacsony értékeket egyértelműen az igen kedvező isko-

lai végzettségi szint okozza. A kettős standardizálás itt a nőknél egynegyedével, a férfiaknál egyhatodával magasabb eredményt hoz, mint az egyszerűbb.

– „A” magasabb „B”-nél, vagyis az alacsonyabb iskolai végzettségi szint egyértelműen növelte a halandóságot. Ide tartoznak egyes, a legmagasabb halandósági kategóriába tartozó megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Somogy, Komárom-Esztergom, Heves) és három, mérsékeltébb értéket felmutató területi egység (Hajdú-Bihar, Baranya, Tolna). A legutóbbinál feltűnő módon az „A” mutató értéke nagymértékben alacsonyabb (12, ill. 25%-kal) a „B”-énél. Hasonló a helyzet a községek átlagos mutatóinál is: itt 11, ill. 7%-os az elmaradás.

– A két számítás lényegében azonos vagy hasonló eredményt hozott, vagyis az iskolai végzettség szintje nem befolyásolja a halandóság színvonalát. Az ide tartozó megyék az összes halandósági kategóriát képviselik: Nógrád, Jász-Nagykun-Szolnok a magasat, Bács-Kiskun, Békés, Pest az inkább közepeset, Vas, Fejér, Veszprém az alacsonyot. E kategóriába tartoznak a városok is.

ÖSSZEFOGLALÁS

A halandóság különböző (társadalmi) ismérvek szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy a XXI. század elején Magyarországon igen nagyok a halandóság terén az esélyegyenlőtlenségek. Ezek leginkább az iskolai végzettség szintje szerint mutatkoznak meg, és elsősorban ez a tényező áll az igen markáns területi különbségek mögött is. A vizsgált differenciáló tényezők közül is a legmagasabb iskolai végzettség a legszámottevőbb. Időben is erősen növekedtek a halandósági különbségek, és ezek erőteljes csökkentése nélkül nehezen várható az általános halandóság szintjének jelentős és tartós javulása. A közölt eredményeket a 16. sz. tábla foglalja össze.

16. Standard halálozási hányadosok különböző társadalmi csoportosítás szerint, 2005
Standardised mortality ratios by different types of social classification, 2005

Társadalmi csoportosítás	Maximális	Minimális	Standard halálozási hányados		
	társadalmi csoport		maximális	minimális	maximális/minimális (%)
Összesen					
<i>Iskolai végzettség</i>	0–7 o.	Felsőfokú	131	62	211
<i>Társadalmi csoport</i>	Fizikai	Szellemi	112	63	178
<i>Foglalkozási csoport</i>	Mezőgazd. fiz.	Vezető	172	35	491
<i>Lakóhely jogállása</i>	Község	Budapest	110	86	128
<i>Lakóhely: megye</i>	Borsod-A-Z.	Győr-M-S.	112	95	118
Férfi					
<i>Iskolai végzettség</i>	0–7 o.	Felsőfokú	138	61	271
<i>Társadalmi csoport</i>	Fizikai	Szellemi	116	59	176
<i>Foglalkozási csoport</i>	Mezőgazd. fiz.	Vezető	164	35	469
<i>Lakóhely jogállása</i>	Község	Budapest	112	82	137
<i>Lakóhely: megye</i>	Borsod-A-Z.	Győr-M-S.	117	93	136
Nő					
<i>Iskolai végzettség</i>	0–7 o.	Felsőfokú	128	85	151
<i>Társadalmi csoport</i>	Fizikai	Szellemi	108	68	159
<i>Foglalkozási csoport</i>	Mezőgazd. fiz.	Vezető	181	34	532
<i>Lakóhely jogállása</i>	Község	Budapest	107	91	118
<i>Lakóhely: megye</i>	Borsod-A-Z.	Győr-M-S.	107	95	106

Tárgyszavak:

Differenciális halandóság
Haláloki halandóság
Regionális demográfia

THE SOCIAL DIFFERENCES OF MORTALITY IN HUNGARY AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

Abstract

The paper analyses the differences in mortality by educational status, socio-occupational groups, place of residence (by the type of settlement and county) and by the common factor of the place of residence and educational status. The analysis of the mortality has been carried out by means of standardised mortality ratios (standardised death rates compared to the average of the used category expressed in

percentage). The death rates used in the analysis have been standardised by age (“A” version) and by age and educational status (“B” version). The author examined the mortality differences first of all on the basis of the data of the micro-census carried out in 2005, but he intended to apprehend the changes in time analysing the longest data series he could use.

According to the result of the analysis the inequalities of mortality are very strong in Hungary at the beginning of the 21st century. These inequalities can be particularly shown by educational status and this factor strongly influences the very spectacular territorial differences too. From all the factors determining mortality differences the impact of educational status seems clearly to be the strongest. Mortality differences have been increasing for 35 years too. In the author’s opinion the significant and continuous decline in the average level of mortality can be hardly imagined without a strong decrease in the mortality differences pointed out by the analysis.

KÖZLEMÉNYEK

VÁLSÁGBAN A CSALÁD? KÖZÉPISKOLÁSOK PÁRKAPCSOLATI PREFERENCIÁI

KOVÁCS ESZTER – PIKÓ BETTINA

Bevezetés

A jelenleg zajló, családnagyságot befolyásoló demográfiai trendek – csökkenő házassági és termékenységi arányszám, növekvő válási arányszám és az élettársi kapcsolatok elterjedése – a nemi szerepek változására, valamint ennek következtében a család mint társadalmi intézmény lehetséges válságára vezethetők vissza (Tóth 1997). Éppen ezért fontos kutatási téma annak vizsgálata, hogy a fiatalok hogyan látják a családot, a család jövőjét, milyen elképzeléseik, preferenciáik vannak a párkapcsolati formákkal kapcsolatban.

A család válsága nem új jelenség, hiszen Mérei Ferenc „*Házasság, család, nevelés*” című írásában már 1965-ben felvetette, hogy a család intézménye válságban van, melyre akkor a válások növekvő száma utalt (Mérei 1965). A család válsága szorosan összefügg az életformák változásával, ami a XX. század második felében különösen felgyorsult. Ez megmutatkozik abban, hogy a korábban funkcionáló kiscsoport elvesztette működésének alapjait. Vannak, akik nem válságról, csupán változásról beszélnek (Cherlin 2004; Thornton – DeMarco 2001). Lényegében arról van szó, hogy a társadalmi változások hatnak a kiscsoport működésére, az új kihívások a családi funkciók módosulását követelik meg, a modern család pedig gyakran nem képes ellátni azokat a feladatokat, amelyeket a társadalmi változások szükségessé tesznek (Budgeon – Roseneil 2004). S bár a család évtizedek óta változóban van, mégis erős alapokon álló intézmény, amely mindennek ellenére nem szűnt meg. Nem vitatható azonban, hogy az elmúlt évtizedekben olyan gazdasági és társadalmi átalakulások zajlottak, amelyek nem kedveztek a házasság intézményének (Bukodi 2001; Thornton – DeMarco 2001). Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy véget ért a „házasság aranykora” (Dányi 2001). Ebben főként az individualizációnak és a szekularizációnak volt erős hatása (Cherlin 2004). Mindezek ellenére azonban – szögezzük le újra – a család és a házasság ma is a civilizált társadalom két olyan alapintézménye, amely ez idáig túlélte minden megrázkódást.

Történeti perspektívában kiemelendő, hogy a XVIII. század előtt a családalapításra a gazdasági érdek indította az embereket, hiszen a házasság a férfi és a nő számára a mindennapi élethez szükséges, sőt nélkülözhetetlen társaskapcsolatot jelentette. Ez a XX. századra megváltozott; a családban ma már a legfontosabb kohéziós elemmé az érzelem vált (Cseh-Szombathy 1996a). Az évszázadok során jelentősen módosult tehát a házassági kapcsolat létesítésére irányuló motiváció. A XIX. században a háztartás egysége és a gazdasági közösség létrehozása volt a legfontosabb cél, a családon belüli

szerepek is tökéletesen elkülönültek egymástól. A modernizációval nemcsak magatartás- és életmódváltozás következett be, hanem ezzel összefüggésben a családalapítási szokások is megváltoztak (Szukicsné 2001). Mindennek nyomán pluralizálódtak az életpályák és a családi kapcsolatok is (Somlai 2002; Spéder 2006). A megváltozott elvárásoknak sokszor igen nehéz megfelelni, aminek hatására általánossá vált a házasság elhalasztása, elodázása (Gillis 2004). Az adolescens kor kiszélesedése, sőt, a posztadoleszcencia megjelenése jól mutatja a gyermekkorból a felnőttkorba való átmeneti szakasz jelentőségét a mai társadalomban (Furstenberg 2000; Vaskovics 2000). Tipikusan posztmodern jelenség, hogy mivel hosszabb lett a fiatalok tanulással töltött életszakasza és kitolódott az önálló életkezdés, később következik be a pályaválasztás és a gyermekvállalás is (Pikó 2005; Somlai 2002). Ugyanakkor hazánkban igazolható, hogy egyelőre inkább a családalapítás késleltetése, és kevésbé a családalapításról való lemondás a jellemző (Husz 2006).

A posztmodern kort sokan értékválsággal jellemzik (Pikó 2003). Akár válságról, akár intenzív változásról van szó, kétségtelenül jelen van az átmenetiség, az értékek, normák, attitűdök átrendeződése. Az értékrend-váltás során megkérdőjeleződnek a korábban uralkodó értékek, és újak kerülnek a helyükre, sok esetben megnehezítve a társadalom tagjai számára a választást a számos preferált magatartásforma közül. Az intergenerációs értékrend-váltás nem feltétlenül jelenti az ifjabb generáció hűtlenségét szülei értékeihez, azonban ugyanazok az eszmék a megváltozott körülmények között részben más értékekben jelenhetnek meg (Lóránd 2002). Ha azonban az általános értékstruktúrában gyökeres változás megy végbe, az szükségszerűen érinti az életmód preferencia-struktúrájának széles rétegét, így például a párkapcsolati preferenciákat is (Varga 2003). A fokozott individualizáció és szekularizáció pedig a tradicionális értékek és szerepek helyett a posztkonvencionális értékek, valamint az egalitáriánus és liberális, nyitott struktúrájú szerepek előtérbe kerülését vonja maga után (Amato – Johnson – Booth – Rogers 2003; Clarkberg – Stolzenberg – Waite 1995; Füstös – Szabados 1998). Nem véletlen, hogy a posztmodern kort a nemi társadalmi szerepek átjárhatósága jellemzi, azaz egyre több keveredés van a nők és férfiak társadalmi szerepvállalása között (Fromm 1996; Pikó 2002).

Mindezek a változások újfajta szerepütközést is hoztak magukkal, mégpedig a dolgozó nő helyzetének és az anyai szerepnek az igen nehéz összeegyeztethetőségében rejlő feszültséget, amit a szakirodalom többszörös szerepkonfliktusnak nevez (Peake – Harris 2002). Korábban a tradicionális szerepeknek megfelelően a férfi feladata volt a család eltartása, a nőé pedig a háztartás vezetése és a gyermeknevelés. Az egalitáriánus modellnek megfelelően azonban ez az alapvető munkamegosztást felborult. A választást megnehezíti, hogy sok esetben a duális keresőmodell gazdasági kényszer is. A kutatási eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy a gyermeknevelés és a keresőtevékenység összeegyeztethetősége függ az értékrendtől is (Kuipers – Scheerens 2006; Marks – Huston – Johnson – MacDermid 2001; Perrone – Aegisdóttir – Webb – Blalock 2006; Saginak – Saginak 2005; Winslow 2005). Ha posztmodern társadalmi környezetben posztmodern értékek szerint szerveződik a család (vö. skandináv modell), akkor kevesebb konfliktus éri, mintha tradicionális értékeknek megfelelően történne ugyanez.

A posztmodern értékváltáshoz tartozik az is, hogy változik a különböző párkapcsolati formák elfogadottsága, változnak és pluralizálódnak a családi és együttélési formák (Neményi 2003; Neményi – Takács 2005; Somlai 1999). Kétségtelen, hogy a posztmodern korban a házasság intézménye megrendült, egyre kevesebben kívánnak házasodni,

s míg a házasság aranykora az 1960-as évekre és a '70-es évek elejére tehető (Kiernan 2004), mára népszerűsége több európai országban jelentősen csökkent. A családi étellel kapcsolatos attitűdök liberalizációja az 1980-as években ment végbe; egyre inkább elterjedőben van az egalitáriánus álláspont, ami a generációváltásnak is köszönhető (Brewster – Padavic 2000). Megszűnt a házasságok univerzalitása, csökkent a hagyományos értelemben vett családok száma (Jones 2005). Eltűnőben vannak a régi, többgenerációs családi formák (Cseh-Szombathy 1996b). A normák változása is kedvez az új együttélési formáknak, sőt, a mai értékrend alapján egyáltalán nem elítélendő, ha valaki egyedül marad, és ún. egyszemélyes háztartásban él. Korábbi történelmi korokban a nők – tartozzanak bármely társadalmi réteghez is – nem tudtak volna saját jövedelmükből egyszemélyes háztartást fenntartani (Utasi 2001). A családi közösségek visszaszorulásával tehát egyenes arányban nő az egyedülállók aránya. A „szinglik” magas, általában felsőfokú végzettségűek, jól fizető állásuk van, számos kapcsolatot építenek, ezek azonban nem nevezhetők erősnek. Elsősorban a karrierjükre koncentrálnak, sikeresek munkájukban, önálló egzisztenciával rendelkeznek, és „nagyvilági életet élnek”, azaz kulturálisan igen aktívak (Utasi 2005). Ezáltal a szinglik új szubkultúra képviselőiként, új társadalmi rétegeként jelentek meg, a ma már divattá váló életforma jól illeszkedik a fogyasztói társadalom normarendszerébe, rengeteg iparág és szolgáltató ágazat épül rá.

A posztmodern életfelfogás szerint nem ítéhető el semmilyen életforma, ami nem káros a társadalomra. Így posztmodern párkapcsolati formaként jelentkezik újabban az ún. „látogató együttélés” (találó angol kifejezéssel: *living apart together*) (Levin 2004). Egyre népszerűbbé válik a házasságmentes együttélés, azaz az élettársi együttélés (angolul: *cohabitation*, *common law marriage*) (Smock – Manning 2004), amikor a különböző nemű, nem rokoni kapcsolatban élő személyek közös háztartásban élnek (S. Molnár 1997). Bár a házasság és az élettársi kapcsolat ma még egymástól csekély mértékben különböző párkapcsolati formának számít, az utóbbi elfogadottsága mértékének növekedése és a törvényi szabályozás kiterjesztése mellett ez a differencia hamarosan el fog tűnni. Az a konzervatív vélekedés, amely szerint helyteleníteni kell a nem törvényesen szentesített kapcsolatot, ma már egyre kevésbé általános.

A fiatalok párkapcsolati preferenciáiban a saját és egyszersmind családjuk attitűdjei, értékrendszere is szerepet játszik (Fan – Marini 2000; Sabatelli – Bartle-Haring 2003; Donnelan – Larsen-Rife – Conger 2005), ezek a tényezők magyarázhatják meg azt, hogy párkapcsolatuk kialakításakor élettársi kapcsolatot vagy házasságot választanak (Pongrácz – Spéder 2003). Az egalitáriánus nők például kevésbé, az egalitáriánus férfiak viszont inkább házasodnak (Duvander 1999). Új jelenségnek számít, hogy míg korábban az elváltak voltak azok, akik kerültek a formaságokat, addig manapság a fiatalok menekülnek a kötelezettségektől, ezért választják közülük sokan az együttélést, és kerülnek kapcsolatuk hivatalossá tételét. A fiatalok egyre nagyobb hányada választja az élettársi együttélést első párkapcsolatként (Hall 2006; S. Molnár 1997). Ennek az a magyarázata, hogy az együttélés rugalmasabb életforma, mint a házasság, kevesebb anyagi és érzelmi „beruházást”, kisebb mértékű „odaadást” igényel (Bukodi 2001). Külföldön korábban jelent meg elfogadottsága, mint Magyarországon, az eltolódás az ország fejlődésének megkésettisével magyarázható. Mivel egyre többen választják ezt az életformát, intézményesülése is törvényszerű (Cherlin 2004). Néhány kutató szerint teljesen fel fogja váltani az együttélést a házasságot (Neményi 2003, Lewin 2004). Mások szerint egyenrangú alternatívaként létezhetnek egymás mellett (Seltzer 2004). Sokan viszont

úgy vélekednek, hogy az élettársi kapcsolatok mellett a házasság nem veszítette el dominanciáját, mert még mindig a házasságkötés a legfőbb cél, legfeljebb később kerül rá sor (Utasi 1997; Huston – Mely 2004). Az együttélés nemegyszer mint köztes állapot jelenik meg, ami akár évekig, évtizedig is eltarthat (Clarkberg és mtsai 1995; Guzzo 2006), megjelenhet mint a sikeres házassághoz vezető eszköz (Martin – Specter – Martin – Martin 2003), és kitolódhat akár az első gyermek születése utáni időszakra is (Duvander 1999). A mai kor értékrendjének megfelelően a válási törvények liberalizálódtak, azaz ma már természetesnek tartjuk a házasság szövetségének felbontását, aminek eredményeként a válások száma növekvő tendenciát mutat (Barlow – Probert 2004). A házasságok könnyen felbonthatóvá váltak, az újránházasodások száma pedig csökken (S. Molnár 1997). A párkapcsolati preferencia-struktúra a társadalom nyíltságát, toleranciáját tükrözi. Ugyanakkor a vallásos értékrend elfogadása pozitív hatással van a családalapításra, amit magyar adatok is megerősítenek (Tárkányi 2006).

Az értékrend-változás folyamatának feltárásában igen fontosak azok a kutatások, amelyek a fiatal generációk párkapcsolati preferenciáit, házassággal, együttéléssel és válással kapcsolatos attitűdjeit elemzik. Egy amerikai (Dallas, Texas) serdülőket (átlagéletkor: 16 év) vizsgáló kutatásban a fiatalok többsége (65,3%) pozitív attitűdöt mutatott a házassággal, míg negatívát a válással kapcsolatban (51,1%), mindezt annak ellenére tették, hogy többségük egyszülős vagy újrალakult családban élt (Martin – Specter – Martin – Martin 2003). Külön érdemes kiemelni az amerikai fiatalok véleményét az élettársi viszonytal kapcsolatban. Meglepő, hogy – bár a házasságot is jelentős arányban preferálták – mintegy 50,4%-uk az együttéléssel kapcsolatosan is pozitív attitűdöt mutatott, de ezt a párkapcsolati formát elsősorban a házasságot közvetlenül megelőző viszonytal tekintették. Sok fiatal úgy véli, hogy a sikeres házasságnak mintegy előfeltétele az azt megelőző, hosszabb „próbaházasság”, amit egyfajta tanulási folyamatként fognak fel. A korábbi kutatások zöme azonban éppen ellenkező eredményre jutott: az élettársi kapcsolat sok esetben egyáltalán nem vezet házassághoz, vagy pedig az együttélést követően kevésbé lesz sikeres a házasság, mint e nélkül (Horwitz – White 1998). A házasság szerepének pozitív vagy negatív megítélését a fiatalok saját családjukról szerzett tapasztalatai is befolyásolják, hiszen a szülők párkapcsolata modellként szolgál számukra (Hall 2006). A család és a karrier sikeres összeegyeztetése is pozitív példát jelent a fiatalok számára, akik ebben az esetben kevésbé aggódnak emiatt. Ha az anya viszont nem dolgozik, akkor a fiatalok a sikeres modell híján kevésbé érzik szükségesnek a szerepek összeegyeztetését (Barnett – Gareis – James – Steele 2003).

Vizsgálatunkban a középiskolások párkapcsolati preferenciáiról gyűjtöttünk adatokat, és értékattitűdjeik szerint elemeztük azokat. A szakirodalom alapján két feltételezés körvonalazódott bennünk az elemzés megkezdésekor. Feltételeztük, hogy a 14–18 éves korosztályba tartozó fiatalok alapjában elutasítják a tradicionális értékeket, és körükben az újabb, liberálisabb, azaz megengedőbb normáknak megfelelően a kevésbé szabályozott életforma kerül előtérbe. Ennek következtében inkább az együttélést preferálják, és nem zárkóznak el a szingli életformától sem, valamint elfogadják a válást is. Ugyanakkor azt is feltételeztük, hogy a házasság mint ideális párkapcsolati forma – az amerikai fiatalokhoz hasonlóan – mégis megjelenik preferenciáik között, hiszen a plurális értékrend világában valamennyi párkapcsolati formának vagy éppen azok elutasításának is lehet helye, miközben a hangsúlyokat az egyéni értékrend-választás határozza meg.

Minta és módszer

Felmérésünket 2006 második félévében lépcsőzetes mintavétellel végeztük szegedi középiskolások körében (N = 551; 14–18 évesek). A mintába kerültek szakiskolák (26%), szakközépiskolák (36,3%) és gimnáziumok (37,7%) tanulói. Nemek szerint megoszlásuk a következőképpen alakult: 55,7%-uk volt fiú és 44,3%-uk lány. A szegediek aránya közel 50%-os; a megkérdezettek 2/3-a városi és 1/3-a falusi. Családi hátterüket tekintve a többségük (73%) kétszülős családban élt, iskolatípus szerint a gimnazisták a legnagyobb arányban (75%). Az egyszülős háztartások között gyakoribb volt az édesanyával való együttélés (20,4%), míg csak az édesapával élt együtt a megkérdezettek 3,8%-a. Ugyanakkor 1,3% volt azoknak az aránya, akik „párjukkal” éltek együtt, amiből látható, hogy a fiatalok ma lényegesen korábban érnek.

A szülők iskolázottságát tekintve megállapítható, hogy bár az anya és az apa iskolázottsága között igen erős a kapcsolat ($r = 0,63$, $p < 0,001$), az anyák végzettsége valamivel magasabb, mint az apáké. A gimnazista fiatalok szülei mintegy 45,7%-ban (anya), illetve 40,4%-ban (apa) voltak diplomások. A szakközépiskolában tanulók szülei túlnyomórészt érettségizettek (41% az anyák esetében, 30,1% az apáknál). A szakmunkásképzőkben tanulók szülei pedig leginkább maguk is szakmunkásként dolgoztak. Az iskolázottság a településtípussal is összefügg: a városi fiatalok szülei iskolázottabbak.

A társadalmi réteg szerinti besorolás (SES) volt az elemzésben használt másik társadalmi-gazdasági mutató (válaszkategóriák: felső, felső-közép, közép, alsó-közép és alsó osztály). Amint várható volt, a fiatalok a középosztály kategóriáját részesítették előnyben (65,9%), ugyanakkor 16,2%-uk sorolta magát az alsó, 17,8%-uk pedig a felső kategóriába. A szülők iskolázottságának növekedésével egyenes arányban állt a társadalmi rétegbe való önbesorolás. A kiegyensúlyozott családi élet szintén befolyásolta ezt a mutatót, a kétszülős családban élők magasabb rétegbe sorolták magukat.

A társadalmi-gazdasági mutatók mellett a vallásosság mint szociokulturális változó szerepelt a kérdések között. Ez esetben hétfokú skálán kellett a fiataloknak megjelölniük, hogy mennyire tartják magukat vallásosnak. Az eredmények azt mutatják, hogy a fiúk kevésbé vallásosak, 30,4%-uk egyáltalán nem tartotta magát vallásosnak. Összeségében a megkérdezett fiatalok 68,7%-a inkább nem tartotta magát vallásosnak, 14,9%-uk nem válaszolt egyértelműen, 16,4%-uk tartotta magát inkább vallásosnak. Iskolatípus szerint a gimnazisták, a szülői hatást tekintve a házasságban élő vagy az özvegy szülők gyermekei bizonyultak inkább vallásosnak.

A párkapcsolati preferenciát 11 változóval mértük, amelyek kialakításakor Utasi Ágnes vizsgálatát vettük alapul (Utasi 2005). A változókat faktoranalízisnek vetettünk alá. Az elemzést varimax rotációval végeztük, amelynek segítségével feltártuk a párkapcsolattal összefüggő attitűdök közötti kapcsolatokat, és ezek alapján létrehoztuk a preferenciák faktorváltozóit. Az értelmezésbe az 1-nél nagyobb sajátértékkel rendelkező változókat vontuk be. Az 1. táblázatban a 0,30-nál nagyobb faktorsúllyal rendelkező változókat tüntettük fel (ún. Kaiser kritérium), és ezek alapján három faktorváltozót hoztunk létre. Jól elkülönült a házasságpárti és az élettársipárti attitűd, azonban egy harmadik típus is körvonalazódott, amelyet egyfajta bizonytalanság jellemez. A faktorok összességében a variancia 48%-át magyarázzák meg, tehát jól jellemzik a fiatalok párkapcsolati preferenciáit. A továbbiakban a faktorváltozók alapján létrehozott összesített skálapontokat alkalmaztuk az elemzések során.

1. A faktoranalízis alapján létrehozott párkapcsolati preferencia-típusok
Result of the factor-analysis: the types of preferences concerning conjugal union

Párkapcsolati attitűdök	Faktorok a sajátértékekkel		
	1. faktor (2,3)	2. faktor (1,6)	3. faktor (1,5)
	Faktorsúlyok		
1. Fontos, hogy az ember egyvalaki- vel élje le az egész életét.	0,507	0,343	-
2. Az együttélés éppen olyan jó, mint a házasság.	-	-	0,648
3. Jobb, ha az ember a törvény előtt is szentesíti kapcsolatát.	0,717	-	-
4. Manapság jobb elválni, ha a há- zastársak nem értik meg egy- mást.	-	-	0,454
5. Még mindig rossz szemmel néz- nek arra, aki egyedül akar ma- radni.	-	0,674	-
6. A válás komoly probléma Ma- gyarországon.	-	0,586	-
7. Azoknak a pároknak, akiknek közös gyerekek van, minden- képpen össze kell házasodniuk.	0,328	0,608	-
8. A gyerekeknek jobb, ha egy olyan családban nő fel, ahol az anya és az apa házasok.	0,499	0,443	-
9. A házasság egy régimódi, divat- jamúlt intézmény.	-0,755	-	-
10. Jó ötlet a házasság előtt együtt élni, hogy megismerhessük a másikat.	0,353	-	0,699
11. Fölösleges a papír, ha két ember szereti egymást.	-0,576	-	0,517
Faktor elnevezése	<i>Házasságpárti</i>	<i>Bizonytalan</i>	<i>Élettárspárti</i>
Cronbach alfa	0,68	0,55	0,45
%-os variancia	25,5	11,5	11,3

Az általános értékrend feltárására az Unger és munkatársai (2002) által kifejlesztett értékskálát alkalmaztuk. Ennek három alszkálája a következő: gyermeki kötelesség (5 item, például: „Még akkor is tisztelnem kell szüleimet, ha nem értek egyet minden cselekedetükkel”), férfiközpontúság (6 item, például: „A feleségnek el kell fogadnia, hogy a férfi az úr a házban”) és végzettség (3 item, például: „A jelenben kell élnünk, hiszen nem tudhatjuk, mit hoz a jövő”). A megkérdezetteknek a különböző kulturális értékekhez tartozó állításokat kellett besorolniuk egy négyfokú skála segítségével (1=’egyáltalán nem értek egyet’, 4=’teljes mértékben egyetértek’). A mérőeszköz skáláinak belső konzisztenciáját mérő megbízhatósági mutatók (Cronbach alpha-értékek) a saját mintán a következők voltak: gyermeki kötelesség 0,61, férfiközpontúság 0,71,

végzetszerűség 0,54, amelyek hasonlóak vagy jobbak más, egyetemista mintán végzett vizsgálatok értékeinél (Brassai – Keresztes – Píkó – Unger 2007).

A család és a karrier összeegyeztethetőségével kapcsolatos vélemények megismerésére az ATMRP (Attitudes Toward Multiple Role Planning) kérdőívet alkalmaztuk (Peake – Harris 2002). Az ATMRP-kérdőívben a következő skálákat használtuk: elköteleződés (lényege a család és a karrier összeegyeztethetőségének elfogadása), az érdeklődés hiánya (lényege, hogy a megkérdezett még nem törődik ezzel a szerepkonfliktussal, úgy érzi, az még nem érinti őt), valamint a rugalmasság (amikor a szerepek kezelésének különféle módjait fogadja el valaki, megfontolja környezete véleményét, és a legjobb megoldásra törekszik). Néhány példamondat az egyes skálákra: „A karrier és a család összeegyeztetésének legnagyobb varázsa, hogy lehetőségünk van teljes életet élni” (elköteleződés); „Nincs értelme azzal próbálkozni, hogy döntést hozzunk a karrier és a család követelményeiről, mert a jövő egyébként is túl bizonytalan” (érdeklődés hiánya); „A megfelelő módszert kell kiválasztani ahhoz, hogy a munkahelyi és családi kötelezettségeket össze tudjuk hangolni” (rugalmasság). A skálákból az összesített pontértékek segítségével létrehozott változókat (Peake – Harris 2002) alkalmaztuk a további elemzésekben.

Eredmények

2. A kulturális értékek és párkapcsolati attitűdök különbségei a nemek szerint *Differences in cultural values and attitudes toward the types of conjugal union, by sex*

	Fiúk		Lányok		Kétmintás t-próba szignifi- kancia szint
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás	
<i>Általános értékek</i>					
Vallásosság	2,6	1,6	3,0	1,6	p<0,001
Gyermeki kötelesség	14,6	2,8	15,1	2,5	p<0,05
Férfiközpontúság	14,0	3,3	10,1	2,6	p<0,001
Végzetszerűség	6,1	1,5	5,9	1,5	p>0,05
<i>Párkapcsolati attitűd</i>					
Házasságpárti	19,3	3,8	19,8	3,9	p>0,05
Bizonytalan	13,0	3,1	12,9	3,0	p>0,05
Élettárspárti	12,0	2,2	11,9	2,4	p>0,05
<i>Többszörös szerephez való viszonyulás (ATMRP)</i>					
Elköteleződés	39,0	6,7	39,7	6,0	p>0,05
Az érdeklődés hiánya	30,0	5,3	30,1	5,6	p>0,05
Rugalmasság	36,4	4,9	38,0	4,3	p<0,001

A 2. táblázatban láthatjuk a skálák átlagait és szórásértékeit nemek szerint, a szignifikancia szintjét kétmintás t-próbával mértük. Az adatok szerint a párkapcsolati attitűdökben nemek szerint egyáltalán nincs eltérés, tehát nem jellemző például az, hogy a lányok inkább házasságpártiak, a fiúk pedig inkább élettárspártiak volnának. A több-

szőrös szerephez való viszonyulás sem elsősorban nemtől függ, mind a fiúk, mind pedig a lányok egyenlő mértékben elkötelezettek, azok a fiatalok pedig, akik nem érdeklődnek még e problémák iránt, szintén egyenlően oszlanak meg nemek szerint. A rugalmasság tekintetében azonban megfigyelhető némi különbség: a lányokra nagyobb rugalmasság jellemző e téren. Az általános értékrend változóiban mutatkozott meg leginkább a nemek szerinti eltérés: a gyermeki kötelességet inkább a lányok, a férfiközpontúságot pedig inkább a fiúk fogadják el. A vallásosság nagyobb mértékben jellemző a lányokra.

A 3. táblázat többváltozós regresszioelemzés eredményét mutatja be, ahol a párkapcsolati preferenciák jelentik a függő változót, a szociodemográfiai változók, a családok jellemzői, az általános értékrend mutatói, valamint a többszörös szerephez való viszonyulások pedig a függetleneket.

3. Regresszioelemzés a párkapcsolati preferenciát befolyásoló általános értékattitűdök, valamint a többszörös szerephez való viszonyulások közötti kapcsolat értelmezéséhez
(N = 551)

Result of the regression-analysis: correlation between attitudes influencing the preference concerning conjugal union and the attitudes toward multiple role planning

	Házasságpárti beállítódás	Élettárspárti beállítódás	Bizonytalanság a preferenciában
<i>Szociodemográfiai változók</i>			
Nem (fiú = 1, lány = 2)	0,03	0,05	0,07
Kor (évek)	-0,04 ^a	0,03	0,10*
Település (város = 1, falu = 2)	0,05	-0,01	0,05
Apa iskolázottsága	0,02	0,01	-0,01
Anya iskolázottsága	0,09	-0,08	0,18
Társadalmi helyzet besorolás	-0,02	0,06	0,02
<i>Család jellemzői</i>			
Kétszülős család	0,05	-0,10	0,06
Szülők házasok ^b	0,05	0,03	0,14
Szülők elváltak	-0,05	-0,02	0,06
Szülő özvegy	-0,01	0,03	0,05
<i>Általános értékrend</i>			
Vallásosság mértéke	0,20***	-0,32***	0,01
Gyermeki kötelesség	0,17***	-0,07	0,13***
Férfiközpontúság	0,10*	0,06	0,21***
Végzetszerűség	-0,04	0,18***	-0,04
<i>Többszörös szerep megítélése</i>			
Elköteleződés	0,16**	0,12*	0,14*
Érdeklődés hiánya	-0,23***	0,13**	-0,16**
Rugalmasság	0,06	0,01	0,03
Konstans	13,019***	7,456***	7,066**
R ²	0,35***	0,21***	0,23***

*p<0,05 ; **p<0,01; ***p<0,001; egyoldalú próba.

Megjegyzés. ^aStandardizált regressziós koefficiens ^bReferencia kategória: szülők élettársi kapcsolatban élnek.

Az elemzésből kiderül, hogy a családi jellemzők, valamint a szociodemográfiai mutatók közül egy sem meghatározó a párkapcsolati preferenciák alakulásában. Egyedül a kor bizonyult szignifikánsnak egy esetben: a korról nő a bizonytalan viszonyulás. Az általános értékrend mutatói azonban jól jellemzik a párkapcsolati preferencia-struktúrát. A vallásosság egyértelműen azokra jellemző, akik házasságpártiak, esetleg bizonytalanok, ugyanakkor nem jellemző azokra, akik az élettársi kapcsolatot preferálják. A gyermeki kötelesség nem függ össze az élettársi kapcsolat választásával, ugyanakkor leginkább a házasságpártiakra, valamint a bizonytalanokra jellemző, csakúgy, mint a férfiközpontúság. A végzettség ugyanakkor kapcsolatba hozható az élettársi kapcsolat preferálásával. A bevitt változók leginkább a házasságpárti beállítódást magyarázzák meg (35%), legkevésbé pedig az élettársi preferenciát (21%).

Következtetések

Kutatásunk célja a középiskolás fiatalok párkapcsolati preferenciáinak megismerése volt értékattitűdjeik tükrében. Korábbi vizsgálatok arra hívják fel a figyelmet, hogy az értékrend-változással párhuzamosan nő a különböző párkapcsolati formák elfogadottsága (Neményi 2003; Neményi – Takács 2005; Somlai 1999), ugyanakkor a házasság még mindig a legvágyottabb forma a fiatalok szemében (Martin – Specter – Martin – Martin 2003). A posztmodern világ kettőssége ebben is megmutatkozik; miközben pluralizálódnak az értékrendek és életstílusok, a tradicionális értékek továbbra is hatnak, és formálják attitűdjeinket.

Saját vizsgálati eredményeink a nemzetközi kutatások tapasztalataihoz hasonlóak, azok következtetéseit támasztják alá. A mintánkban szereplő fiatalok párkapcsolati preferenciáiban jól elkülönültek a házasságpárti és az élettársipárti viszonyulások, bár kétségtelen, hogy az előbbi markánsabban van jelen. Ugyanakkor felbukkan egy harmadik viszonyulási forma is, a bizonytalanoké, akik bár fontosnak tartják az életre szóló párkapcsolatot, tartanak a válások magas arányától, és főként a gyerekek miatt a házasságot tartanak jobb megoldásnak. Érdemes megjegyezni, hogy az életkor növekedésével a bizonytalanság nő, mintha a megkérdezettek életük során egyre több rossz tapasztalattal rendelkeznének e téren, amelyek háttérbe szorítják a házassággal kapcsolatos romantikus elképzeléseket. Az élettársi kapcsolatot preferálók úgy vélik, hogy ez a forma éppen olyan jó, mint a házasság, nem tartják fontosnak a „papírt”, nem gondolják, hogy az valójában egy szövetség szimbóluma. Még a házasságpártiak is elfogadják azonban a házasságkötés előtti együttélést. A nemzetközi szakirodalom is alátámasztja, hogy ez az átmeneti együttélési forma egyre inkább terjedőben van (Clarkberg – Stolzenberg – Waite 1995; Guzzo 2006). Sokan a sikeres házasságkötés feltételének tartják, ami egymás jobb megismerését célozza (Martin – Specter – Martin – Martin 2003). Azonban a kutatások arra is felhívják a figyelmet, hogy amennyiben ez kitolódik, akkor egyáltalán nem követi sikeres és boldog házasság (Horwitz – White 1998).

A hasonló vizsgálatokhoz képest, ahol a fiatalok túlnyomórészt nem teljes családban nőttek fel (Martin – Specter – Martin – Martin 2003), saját mintánkban a fiatalok többsége olyan szülők gyereke, akik házasságban élnek. Ami azonban közös e kutatásokban, hogy mindkét esetben a házasságpártiak vannak domináns helyzetben, tehát még a nem teljes családban felnövekvők számára is a házasság jelenti a vágyott párkapcsolati modellt. Saját kutatásunk során ez abban is megmutatkozik, hogy a többváltozós elemzés-

ben a családi státus vagy a szülők társadalmi helyzetének egyetlen mutatója sem volt meghatározó. Kortól, nemtől, társadalmi helyzettől függetlenül jelen vannak tehát a párkapcsolati preferencia pluralizált formái. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szülői modell nemcsak pozitív, hanem negatív megerősítéssel is átörökíthető a gyermekekre. Például a teljes családban élők számára szüleik házassága modellként szolgálhat, de ugyanígy szüleik élettársi kapcsolatának megtapasztalása is házasságra buzdíthatja a fiatalokat.

Ha a szociodemográfiai változók nem is befolyásolják számottevő mértékben a fiatalok párkapcsolati preferenciáját, általános értékrendjük annál inkább. A vallásosság főként azokra jellemző, akik házasságpártiak, ugyanakkor a vallásosság hiánya azokra, akik az élettársi kapcsolatot preferálják. A vallásosság az értékrend alapvető eleme, meghatározza a fiatalok attitűdjét, morális elvárásait, házasságról és családról alkotott nézeteit, társas kapcsolatrendszerük működését (Mason – Windle 2001; Tárkányi 2006; Wright – Cox 1967). Szorosan összefügg az élet értelmébe vetett hittel, s így az életproblémák megoldásának képességével is (Skrabski – Kopp – Rózsa – Réthelyi – Rahe 2005). A vallásos fiatalok számára az élettársi együttélés még kevésbé elfogadott, szemben azokkal, akik értékrendjében más szempontok dominálnak. A vallásos fiatalok számára a házasság mint morális érték megmutatkozik az elköteleződésben, a kapcsolati hűség szimbóluma, s talán ezért is kapcsolódik az amerikaiaknál a középosztálybeli jólét hagyományos értékeihez (Wilcox – Wolfinger megj. alatt). A gyermeki kötelesség előtérbe helyezése leginkább a házasságpártiakra, valamint a bizonytalanokra jellemző. A férfiközponúság vizsgálata hasonló eredményre vezetett. Mindkét esetben feltételezhető, hogy a tradicionálisabb értékrend hatása érvényesül (Unger – Ritt-Olson – Teran – Huang – Hoffman – Palmer 2002). A végzettség ugyanakkor kapcsolatba hozható az élettársi kapcsolat preferálásával, ezek a fiatalok talán ezért nem kedvelik a szemükben kevésbé rugalmas házasságot.

A házassággal kapcsolatos szerepek megélése a párkapcsolatok működésének sarkalatos pontja. Eredményeink azt mutatják, hogy nincs nemek szerinti eltérés a szerepek összeegyeztethetőségének megítélése terén. Ez az eredmény más kutatások adataival is összecseng (Barnett – Gareis – James – Steele 2003). A kutatók ezt azzal magyarázzák, hogy a posztmodern világban a szerepek közelednek egymáshoz. Peake és Harris (2002) arra a következtetésre jutottak, hogy a házasságkötést elősegíti a többszörös szerepvállalás iránti elköteleződés. Saját kutatási eredményeink is azt tükrözik, hogy a házasságpárti attitűd függ össze leginkább az elköteleződéssel, az érdeklődés hiánya viszont kizárólag az élettársipártiakra jellemző.

Jelen kutatásunk felhívja a figyelmet arra, hogy érdemes kutatni a fiatalok párkapcsolati preferenciáit meghatározó értékeket, normákat, vélekedéseket. A házassággal, családdal kapcsolatos tervekből és véleményekből kiviláglik, hogy semmiképpen nem beszélhetünk a család mint társadalmi intézmény széteséséről, hiszen a középiskolás fiatalok többsége ma is házasságpárti. A házasság válságának problémája ugyan megfogalmazódott, de vajon valóban negatív tendenciaként kell-e értékelnünk a házassági kapcsolatok visszaszorulását, vagy az azt felcserélő, helyettesítő, újabb alternatívaként előálló élettársi kapcsolatok terjedését? Eredményeink azt sugallják, hogy az értékrendbeli változásokat, s ennek nyomán a házasság és család területén megnyilvánuló legújabb trendeket érzékelik a fiatalok. Szemléletüket egyszerre jellemzi a szabadabb viszonyulás és a hagyományos értékrendhez való kötődés. A házasságkötés a többség számára kívánatos, bár az életkor előrehaladásával bizonytalanabbá válnak a középisko-

lások. A család és a karrier összeegyeztethetősége megoldható probléma számukra, a szerepkonfliktusok kezeléséhez a többség, főként a házaspártiak, pozitívan viszonyulnak. Mivel a vizsgált korosztály véleménye és jövőképe még igen képlékeny, további kutatásokra van szükség a társadalmi változások hatásainak vizsgálatára.

IRODALOM

- Amato, P.R. – Johnson, D.R. – Booth, A. – Rogers, S.J. (2003): Continuity and change in marital quality between 1980 and 2000. *Journal of Marriage and the Family* 65/1. 1–22.
- Barlow, A. – Probert, R. (2004): Regulating marriage and cohabitation: Changing family values and policies in Europe and North America – An introductory critique. *Law & Policy* 26/1. 1–11.
- Barnett, R.C. – Gareis, K.C. – James, J.B. – Steele, J. (2003): Planning ahead: College seniors concerns about career–marriage conflict. *Journal of Vocational Behavior* 62. 305–319.
- Brassai László – Keresztes Noémi – Pikó Bettina – Unger, J. (2007): Az egészségmagartás és problémaviselkedés egyes kulturális szempontjai. *Alkalmazott Pszichológia* 9/1. 31–45.
- Brewster, K.L. – Padavic, I. (2000): Change in gender ideology, 1977–1996: The contributions of intracohort change and population turnover. *Journal of Marriage and the Family* 62. 477–487.
- Budgeon, S. – Roseneil, S. (2004): Editors' introduction: Beyond the conventional family. *Current Sociology* 52/2. 127–134.
- Bukodi Erzsébet (2001): A párkapcsolat-formálódás és -felbomlás néhány társadalmi meghatározója. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. TÁRKI és Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkárság*, Budapest, 88–112.
- Cherlin, A.J. (2004): The desinstitutionalization of American marriage. *Journal of Marriage and the Family* 66. 848–861.
- Clarkberg, M. – Stolzenberg, R.M. – Waite, L.J. (1995): Attitudes, values and entrance into cohabitational versus marital unions. *Social Forces* 74/2. 609–634.
- Cseh-Szombathy László (1996a): A házastársi konfliktusok előfordulásának gyakorisága és a konfliktusok társadalmi forrásai. In Schadt Mária (szerk.): *Családszociológia. Szöveggyűjtemény*. Bornus Kft., Pécs, 112–155.
- Cseh-Szombathy László (1996b): A gyermekkori szocializáció jelentősége a háztartási és szülői szerepekre való felkészítésben. In Schadt Mária (szerk.): *Családszociológia. Szöveggyűjtemény*. Bornus Kft., Pécs, 48–93.
- Dányi Dezső (2001): Demográfiai átmenetek (Valóság, tudomány, politika). In Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesség és népességgazdaság. Tanulmányok*. Századvég Kiadó, Budapest, 429–451.
- Donnellan, B. – Larsen-Rife, D. – Conger, R.D. (2005): Personality, family history, and competence in early adult romantic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology* 88/3. 562–576.

- Duvander, A-Z.E. (1999): The transition from cohabitation to marriage: A longitudinal study of the propensity to marry in Sweden in the Early 1990s. *Journal of Family Issues* 20/5. 698–717.
- Fan, P.L. – Marini, M.M. (2000): Influences on gender-role attitudes during the transition to adulthood. *Social Science Research* 29. 258–283.
- Fromm, E. (1996): *Férfi és nő – Szexuálpszichológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Furstenberg, F.F. (2000): The sociology of adolescence and youth in the 1990s: a critical commentary. *Journal of Marriage and the Family* 62/4. 896–910.
- Füstös László – Szabados Tímea (1998): A gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban (1982–1997). In Hanák Katalin – Neményi Mária (szerk.): *Szociológia – emberközelben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 247–276.
- Gillis, J.R. (2004): Marriages of the mind. *Journal of Marriage and the Family* 66. 988–991.
- Guzzo, K.B. (2006): The relationship between life course events and union formation. *Social Science Research* 35. 384–408.
- Hall, S.S. (2006): Parental predictors of young adults' belief systems of marriage. *Current Research in Social Psychology* 12. 22–37.
- Horwitz, A.V. – White, H.R. (1998): The relationship of cohabitation and mental health: A study of young adult cohort. *Journal of Marriage and the Family* 60. 505–514.
- Huston, T.L. – Mely, H. (2004): The case for (promoting) marriage: The devil is in the details. *Journal of Marriage and the Family* 66. 943–958.
- Husz Ildikó (2006): Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia* 49/1. 46–67.
- Jones, G.W. (2005): The „flight from marriage” in South-East and East Asia. *Journal of Comparative Family Studies* 36/1. 93–119.
- Kiernan, K. (2004): Unmarried cohabitation and parenthood in Britain and Europe. *Law & Policy* 26/1. 33–55.
- Kuijpers, M.A.C.T. – Scheerens, J. (2006): Career competencies for the modern career. *Journal of Career Development* 32/4. 303–319.
- Levin, I. (2004): Living apart together: A new family form. *Current Sociology* 52/2. 223–240.
- Lewin, E. (2004): Does marriage have a future? *Journal of Marriage and the Family* 66. 1000–1006.
- Lóránd Ferenc (2002): *Értékek és generációk – Válogatás Lóránd Ferenc pedagógiai írásaiból*. OKKER Kiadó, Budapest.
- Marks, S.R. – Huston, T.L. – Johnson, E.M. – MacDermid, S.M. (2001): Role balance among white married couples. *Journal of Marriage and the Family* 63. 1083–1098.
- Martin, P.D. – Specter, G. – Martin, D. – Martin, M. (2003): Expressed attitudes of adolescents toward marriage and family life. *Adolescence* 38. 359–367.
- Mason, W.A. – Windle, M. (2001): Family, religious, school and peer influences on adolescent alcohol use: A longitudinal study. *Journal of Studies on Alcohol* 62. 44–53.
- Mérei Ferenc (1965): Házasság, család, nevelés. In *Nők enciklopédiája II*. Minerva, Budapest, 17–26.
- Neményi Mária (2003): Család és családpolitika. *Szociológiai Szemle* 1. 3–27.

- Neményi Mária – Takács Judit (2005): Változó család – Változó politikák. *Szociológiai Szemle* 4. 3–35.
- Peake, A. – Harris, K.L. (2002): Young adults' attitudes toward multiple role planning: The influence of gender, career traditionality, and marriage plans. *Journal of Vocational Behavior* 60. 405–421.
- Perrone, K.M. – Aegisdóttir, S. – Webb, L.K. – Blalock, R.H. (2006): Work-family interface commitment, conflict, coping, and satisfaction. *Journal of Career Development* 32/3. 286–300.
- Pikó Bettina (2002): *Egészségpszichológia*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Pikó Bettina (2003): *Kultúra, társadalom és lélektan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pikó Bettina (2005): Középiszkolás fiatalok szabadidő-struktúrája, értékattitűdjei és egészségmagatartása. *Szociológiai Szemle* 2. 88–99.
- Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle* 4. 55–75.
- S. Molnár Edit (2001): Élettársi együttélések – tények és vélemények. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások*. TÁRKI és Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselői Titkárság, 65–87.
- Sabatelli, R.M. – Bartle-Haring, S. (2003): Family-of-origin experiences and adjustment in married couples. *Journal of Marriage and the Family* 65. 159–169.
- Saginak, K.A. – Saginak, M.A. (2005): Balancing work and family: Equity, gender, and marital satisfaction. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families* 13/2. 162–166.
- Skrabski Árpád – Kopp Mária – Rózsa Sándor – Réthelyi János – Rahe, R.H. (2005): Life meaning: An important correlate of health in the Hungarian population. *International Journal of Behavioral Medicine* 12. 78–85.
- Seltzer, J.A. (2004): Cohabitation in the United States and Britain: Demography, kinship, and the future. *Journal of Marriage and the Family* 66. 921–928.
- Smock, P.M. (2004): The wax and wane of marriage: Prospects for marriage in the 21st century. *Journal of Marriage and the Family* 66. 966–973.
- Somlai Péter (1999): A sokféleség zavara: a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia* 1–2. 38–49.
- Somlai Péter (2002): *Húsz év. Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Spéder Zsolt (2006): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég* 37. 3–47.
- Szukicsné Serfőző Klára (2001): A családi állapot szerinti összetétel és az iskolázottság változásának hatása a termékenységre. In Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népességpolitika. Tanulmányok*. Századvég Kiadó, Budapest, 42–69.
- Tárkányi Ákos (2006): A gyermekszám és a vallásosság kapcsolata. *Demográfia* 49/1. 68–84.
- Thornton, A. – Young-DeMarco, L. (2001): Four decades of trends in attitudes toward family issues in the United States: The 1960s through the 1990s. *Journal of Marriage and the Family* 63. 1009–1037.

- Tóth Olga (1999): Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága. Budapest, 53–62.
- Unger, J.B. – Ritt-Olson, A. – Teran, L. – Huang, T. – Hoffman, B.R. – Palmer, P. (2002): Cultural values and substance use in a multiethnic sample of California adolescents. *Addiction Research & Theory* 10. 257–279.
- Utasi Ágnes (2001): A fiatal egyedülálló nők párkapcsolati esélye. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások*. TÁRKI és Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkárság, 113–134.
- Utasi Ágnes (2005): *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. MTA PTI, Budapest.
- Varga Károly (2003): *Értékek fénykörében. 40 év értékutatás és jelen országos értékvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vaskovics László (2000): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle* 4. 3–20.
- Wilcox, W.B. – Wolfinger, N.H. : Then comes marriage? Religion, race, and marriage in urban America. *Social Science Research* (megjelenés alatt).
- Winslow, S. (2005): Work-family conflict, gender, and parenthood, 1977–1997. *Journal of Family Issues* 26/6. 727–755.
- Wright, D. – Cox, E. (1967): A study of the relationship between moral judgement and religious belief in a sample of English adolescents. *Journal of Social Psychology* 72. 135–144.

Tárgyszavak:

Partnerkapcsolat
Házasságkötés
Élettársi kapcsolat

**FAMILY IN CRISIS?
HIGH SCHOOL STUDENTS' PREFERENCES CONCERNING
CONJUGAL UNIONS**

Abstract

The ongoing demographic trends that influence family size – the decreasing marriage and birth rates and the increasing rates of divorce and cohabitation – may stem from the changing gender roles and, as a consequence, the crisis of the family as a social institution. Therefore, the aim of the present study was to investigate how young people see the family, its future, what their concepts and preferences are concerning the formation of conjugal union.

The survey was carried out among high school students (N = 551; aged 14–18) in the second half of 2006 using a stratified sampling technique. In the sample, there were

trade schools (26%), secondary vocational schools (36,3%) and grammar schools (37,7%). The proportion of males was 55,7% and that of females was 44,3%.

The findings support the results of previous international research. In the sample, examining the preferences concerning conjugal union, a separation of those preferring marriage and those preferring common law marriage could be detected, in addition, a third group might also be distinguished, namely, those who were unsure. Their rate increased by age. The preference of marriage could not be connected to gender or to the fact whether the respondents lived in a two or a single parent family. On the other hand, religiousness was related to preferring marriage.

On the basis of these results, one may conclude that most of the high school students still prefer marriage.

FIGYELŐ

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
1925–2007

Szinte csak most történt, hogy Cseh-Szombathy László itt hagyott bennünket. Tisztában voltam azzal, hogy ez előbb-utóbb bekövetkezik, hiszen már elég régóta nem tudta felkeresni intézetünket, ahová élete végéig tartozott. Mi látogattuk Öt, egyre kevesebben. Ennek ellenére mégis meglepetésként ért a hír. De vajon nem természetes-e ez, nem ez-e az élet rendje? Nem tudom. Sírjánál azonban „hívására” még egyszer összajöttünk, hogy búcsúzzunk Professzor Úrtól.

Engem személyes okok „vittek” sírjához. Több mint fél emberöltős kapcsolatunk kezdetét, bár sosem voltam tanítványa, így utólag tanár-diák viszonyként jellemezhetném a legpontosabban. S Professzor Úr jóvoltából ez alakult át barátsággá. Hogy ez hogyan, s miért is történt, nem tudom. Valahogyan így alakult, így lett. Tartalmát leginkább azzal írhatnám le a legszemléletesebben, hogy még akkor is felkereshettem Öt, amikor úgy gondolta, hogy állapota és az az emberi tartás, amely egész életét végigkísérte, már nem engedi meg számára, hogy mások előtt mutakozzon. Professzor Úr ugyanis, ahogyan a legtöbbször megszólítottam, *fogadta* az öt felkeresőt, s nem engedte meg magának, hogy vendégét otthoni ruhában várja, mint ahogyan egyetemi óráit sem tartotta pulóverben. Ez Nála nem póz, hanem természetes állapot volt. Természetesen én sem kereshettem fel bármikor, de ez csak azokra az időszakokra vonatkozott, amikor úgy érezte, hogy már csak a pusztá megmaradásra futja erejéből. Ezek az időszakok pedig mindenkit megtévesztve, alattomos módon és kiszámíthatatlanul követték egymást. Sőt, nem egyszer a visszafordíthatatlan tényleges bekövetkeztét vetítették előre. S mivel szerencsénkre sokáig nem jött el az a pillanat, amit a sors számára meghatározott, csodával határos módon, nagy-nagy örömnkre, újra és újra közöttünk maradt. Ez, legalább is bennem, azt a csalóka érzetet keltette, hogy nem kell siettetnem, nem kell előbbre hoznom következő látogatásom időpontját, mert van időnk! Tévedtem, s ez azzal járt, hogy amire utolsó látogatásomkor megkért, nem teljesítettem. Amikor nem sokkal halála előtt utoljára Nála jártam, mint a korábbi alkalmakkor is, népesedési helyzetünkről beszélgettünk. Beszélgetés közben megkérdeztem Professzor Úrtól: nem látod-e szükségesnek, hogy tarthatatlan népesedési helyzetünkre felhívd a figyelmet? Fordulnunk kellene a köztársasági elnökhöz és a miniszterelnökhöz is. Létezik a Népesedési Kormánybizottság, melynek tagja vagy, de már hosszabb ideje nem hívták össze. Nem kellene mindegyre határozottan felhívnod a figyelmet? Professzor Úr erre két levéltervezetet kért tőlem. Mivel ekkor a lehetőségekhez mérten kielégítő egészségi állapotnak örvendtem, semmi sem tette sürgetővé, hogy e két levéltervet azonnal elkészítsem. Elkészítésüket aztán a bekövetkezett és megváltoztathatatlan vég elérézése értelmetlenné tette.

Cseh-Szombathy László szerencsésnek mondhatta magát. Azok közé tartozott, akik nemcsak a családi legendárium alapján ismerték a két világháború közötti Magyarországot, hanem annak viszonyai között nőttek fel, s ha rövid időre is, de akkor váltak egyetemi polgárrá. Szerencsés volt abban is, hogy családja nem került a kitelepítettek

listájára, hiszen a vak véletlen ezt is hozhatta volna számára. Szerencsés volt, mert fiatalkori álmát, hogy kutató lesz, megvalósíthatta, s amiatt is, hogy 82 évet élt. Errefelé, különösen a férfiak esetében, még ha értelmiségiek is, ez már tekintélyes időnek számít. De nem is önmagában ezt tartom fontosnak. A viszonylag hosszú élet tette lehetővé számára, hogy a rendszerváltoztatás következtében részesüljön mindabban az elismerésben, amelyet a hatalom egyébként sohasem adott volna meg Neki. Cseh-Szombathy László lojális volt a magunk mögött hagyott rendszerrel, hatalommal szemben, nem volt harcos ellenálló. A tegnapi életünket meghatározó rendszerrel való szembenállása nem manifesztációk aláírásában, ellenzéki csoporthoz való tartozásában, nyílt politikai kiállásban nyilvánult meg. 1990 előtt azon társadalomtudósok közé tartozott, akik tudományos munkásságukban nemcsak, hogy nem helyezkedtek marxista alapokra, hanem még a kimondatlanul elvárt hivatkozás-minimummal sem tartották szükségesnek dolgozataikat terhelni, a hatalom számára elfogadhatóbbá tenni. Lojalitása nem ment túl a hatalommal szembeni évszázados, „ahogy lehet” protestáns beidegződésen. Csendes, halk szavú, vallásához, hitéhez, meggyőződéséhez következetesen ragaszkodó ember volt, olyan, aki a számára felajánlott s részben meg is tapasztalt továbblépésről már lemondott, mert nem kívánt az általa választott útról letérni. Így adatott meg Neki, hogy a rendszerváltoztatást követően is törés nélkül folytathatta azt, amit addig csinált, hitt és vallott. Ezzel együtt Professzor Úr 1990 után sem gondolta azt, hogy addigi életét érdemként kellene elszámolnia. Megőrzött, megerősített erkölcsi tőkéje viszont biztosította számára, hogy 1990 után részesüljön mindabban az elismerésben, amit addigi munkássága alapján már rég megérdemelt volna. Hatalmat azonban Professzor Úr a megváltozott viszonyok között sem akart. Ezt annak a két évnek a tapasztalatai tették számomra egyértelművé, amelyet a *népesedési ad hoc bizottság* működése során mellette szerezhettem. Lehet, hogy többen nem értenek velem egyet, hiszen számos fontos, meghatározó jelentőségű könyvvel, tanulmánnyal gazdagította a magyar szociológiát, fejlesztette társadalomismeretünket, ennek ellenére én az *ad hoc bizottságban* kifejtett munkáját tudományos tevékenysége csúcának tekintem. Azokhoz az eredményekhez ugyanis, amelyek akkor megszülettek, Cseh-Szombathy László kellett. Abban azonban, hogy a szakmailag megalapozott kutatási eredmények a magyar népességfejlődés jövője szempontjából gyakorlati „haszonnal” mégsem jártak, ugyan közvetett formában, de Professzor Úrnak is része volt. Szelíd, tolokodásmentes természete ugyanis megakadályozta abban, hogy kapcsolatait, lehetőségeit „használva”, hivatali hierarchiakat átlépve gyors, azonnali, s az ügy szempontjából hatékony lépésre szánja el magát. Mindez feltételezhetően összefüggésben volt azzal is, hogy a szó mindennapi értelmében távol tartotta magát a politikától.

Cseh-Szombathy László úgy távozott közülünk, ahogyan élt: csendesen, feltűnés nélkül. Fizikai állapota egyre kevésbé tette lehetővé számára, hogy közöttünk legyen. Önző rohanásunk pedig nem tette lehetővé számunkra, hogy felismerjük, hiányával mi leszünk kevesebbek, nekünk van rá szükségünk, hogy közöttünk „tartsuk”. De ebben sem látott semmi különösebbet, mert mint ahogyan aktív életében, úgy ezekben az években sem igényelte a hódolók hadát. Pontosabban észre sem vette, hogy ki mindenki nem tartja már szükségesnek, hogy felkeresse, véleményét, támogatását kérje. Az elmaradók nem hiányoztak számára.

Tóth Pál Péter

VUKOVICH GYÖRGY
1929–2007

„Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él
s mint fán se nő egyforma-két levél,
a nagy időn sem lesz hozzá hasonló.”

(Kosztolányi Dezső)

Tudtuk, hogy nagyon beteg, mégis váratlanul ért mindannyiunkat a döbbenetes hír, hogy Gyurka nincs többé. Nehéz elhinni, hogy nem látjuk többet magas, elegáns, női szíveket megdobogtató alakját, nem halljuk halk, mindig udvarias hangját. Nehéz elhinni, hogy nem számíthatunk lényeglátó, de mindig a megegyezést kereső véleményére, az ellentétek elsimítására törekvő vitastílusára. Nagy a személyes, az emberi veszteségünk, de legalább akkora a tudományos, a szakmai űr, amelyet távozásával maga után hagyott.

Ott volt a magyar demográfia bölcsőjénél. Aktívan részt vett a Demográfia folyóirat megindításában 1958-ban, majd a Népeségtudományi Kutatóintézet 1962. évi megalapításában. Az Intézetben viszonylag kevés időt töltött, hiszen miután 1962 és 1963 között tudományos főmunkatársként dolgozott ott, 1963-ban a nemzetközi tudományos életben öregbítette a magyar statisztika és demográfia hírnevét; az ENSZ kairói demográfiai központjában végzett oktató- és tudományos kutatómunkát. 1966-ban visszatért Magyarországra, és az Intézet igazgatóhelyettese lett, mely feladatát egy újabb nemzetközi megbízás miatt csak két évig látta el. 1968 és 1972 között az ENSZ Genfi Irodája keretében működő Társadalmi Ügyek főosztályán dolgozott demográfusként. Nemzetközi tevékenységének elismerését mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1994-ben a Kairóban megrendezett népesedési világkonferencia alelnökének választották.

Genfből való hazatérése után, 1972-ben a KSH akkori vezetése úgy döntött, hogy ne az Intézetben, hanem a Központi Statisztikai Hivatalban folytassa tovább szakmai tevékenységét. Pályafutása a KSH-ban is kiemelkedően sikeres volt. A Környezetstatisztikai osztály vezetésétől a Társadalomstatisztikai főosztály vezetésén keresztül a KSH elnöki székéig vezetett az útja. Vukovich György volt a Központi Statisztikai Hivatal rendszerváltozás utáni korszakának első elnöke, ezt a tisztséget öt éven keresztül, az 1995-ben történt nyugdíjba vonulásáig töltötte be.

Vukovich György kapcsolata a Népeségtudományi Kutatóintézettel és a demográfia tudományával távozását követően is szoros maradt. Megalakulás óta részt vett a Demográfia című folyóirat szerkesztésében mint szerkesztő, majd felelős szerkesztő, és mindvégig a szerkesztő bizottság tagja volt. Aktívan részt vett a Népeségtudományi Kutatóintézet Tudományos Tanácsának és az MTA Demográfiai Bizottságának munkájában.

Az igazán szoros kapcsolatot a demográfiával nem a felsorolt funkciók jelentették, hanem az a széles körű, a demográfia egészét átfogó tudományos és publikációs tevékenység, ami Vukovich György életútját egészen az utolsó időkig jellemezte.

Az 1950-es évek végén megkezdett publikációs tevékenysége során időtálló, mind témaválasztásában, mind módszertanában újszerű, a tudomány szempontjából meghatározó jelentőségű tanulmányokat jelentetett meg, melyek témája a házassági mozgalomtól a termékenységi kérdéseken keresztül a társadalmi átrétegződésig vagy az alkoholizmus kérdésének kutatásáig terjedt. Elsőként ismerte fel a népesedési folyamatok politikai befolyásolásának jelentőségét, és hívta fel a figyelmet az öregedés társadalmi, gazdasági következményeire, veszélyeire. Maradandót alkotott a módszertani kutatások területén is, a népességelőszámítások és a népességi optimum kiszámításának kérdésében is. Tudományos tevékenységének nemzetközi elismertségét bizonyítják a külföldi szakirodalomban a személyére és eredményeire történő gyakori hivatkozások.

Andorka Rudolf, Dányi Dezső, Cseh-Szombathy László után ismét egy nagy demográfus távozott. Pótolni nem tudjuk a nagy generációt, csak megpróbálhatunk méltónak lenni hozzájuk. Kérdés, hogy lesz-e ehhez elég hitünk, tehetségünk és kitartásunk?!

Pongrácz Tiborné

Handlungskonzept „Nachhaltige Bevölkerungspolitik in Sachsen-Anhalt“.
Landesregierung Sachsen-Anhalt

Cselekvési koncepció: „Fenntartható népesedéspolitika Szász-Anhaltban“.
Szász-Anhalt szövetségi tartomány kormánya

A volt NDK-területén található Szász-Anhalt tartomány a német egyesítés óta igen komoly demográfiai krízisbe került. A rendszerváltáskor még csaknem hárommillió lakosság 2005-re 2470 ezerre csökkent, elsősorban a fiatalok – különösen a fiatal nők – nyugati területekre történő vándorlása és a kritikusan alacsony termékenység miatt. (A TFR értéke több évben az 1-et sem érte el.) 2005-re a lakosság korösszetétele olyannyira eltorzult (az átlagéletkor meghaladja a 45 évet, a halálozások száma kétszerese a születésekének stb.), hogy a demográfiai lépülés folyamata a lassan emelkedő gyermekvállalási kedv ellenére immár öngerjesztővé vált. Például 2006-ban 28 ezer fővel csökkent a lakosság, tehát a népességvesztés üteme mintegy négyszerese az ebben megfigyelt magyarországi értéknek, és a legrosszabb magyarországi kistérségi (Pétervására stb.) adatoknak felel meg. 2010 után, amikor már a rendszerváltás utáni igen alacsony létszámú kohorszok lépnek a termékeny életszakaszba, a népességfogyás további gyorsulása várható.

A legfrissebb (2006-os), a 2025-ig tartó időszakra vonatkozó népesség-előreszámítás adatai szerint a következő két évtizedben a lakosság évente átlagosan mintegy 1%-kal fogy majd, és 2025-re kétmillió fölé csökken. Ekkor a lakosság 54%-a lesz 50 éves vagy idősebb, a 20–40 éves korosztály már jelenleg is igen alacsony aránya pedig mintegy 40%-kal esik vissza. A kép szövetségi államon belül is vegyes, néhány falusias jellegű körzetben 30% körüli csökkenés jelezhető előre.

A gyermek- és munkaképes korú népesség ilyen nagy arányú csökkenése már jelenleg is olyan komoly társadalmi problémákat vált ki, amelyek eddig ismeretlenek voltak. A városi lakások tömeges megüresedése miatt bizonyos szolgáltatások fenntartása (pl. távfűtés, társasházak karbantartása) megrágult. Vidéki területeken a népsűrűség csökkenése olyan gyors, hogy az ennek következtében hirtelen leépülő ellátórendszerek (tömegközlekedés, boltok, posta, könyvtári hálózat) a helyben maradó idősök életét is megnehezítik, és gyakorlatilag lehetetlenné teszik a fiatalok esetleges visszatelepülését.

A tömeges és váratlan társadalmi jelenségek hatására a tartományi kormány 2005-ben egy programot indított el olyan intézkedések kidolgozása céljából, amelyek segítségével fel lehet készülni az eddig ismeretlen társadalmi gondok fellépésére, és amelyek a remények szerint csökkenthetik a népességvesztés mértékét. A különféle munkacsoportok igazi interdiszciplináris munkát végeznek, ahol együtt dolgoznak demográfusok, várostervezők, egészségügyi szakemberek, közigazdászok és sok más szakma, tudományág képviselői. Az eredményeket – Magyarországon szokatlan módon – folyamatosan a lakosság, a munkaadók, az egyéb érintettek elé tárták és tárják, fórumokon, gyűléseken, konferenciákon véleményeztetik. 2007 nyarára a cselekvési koncepció harmadik változata készült el (letölthető sok más anyag mellett a www.sachsen-anhalt.de honlapról), a következőkben röviden ismertetjük néhány érdekes intézkedését.

A már bevezetett és a jövőben bevezetendő intézkedések két fő irányt követnek. Jelentős részüknek a célja az alkalmazkodás és felkészülés a népességsökkenésre, míg mások a csökkenés mértékét próbálják lassítani. Az utóbbi esetben pronatalista intézkedésekről, az elvándorlást lassító és a visszavándorlást segítő lépésekről van szó. Természetesen a két fő irány sok esetben keveredik, például a városfejlesztés, az oktatási rendszer vagy a tömegközlekedés átalakításának a célja olyan új rendszerek kialakítása, amelyek egyfelől alkalmazkodnak a csökkent lakosságszámhoz, másfelől nagyobb mértékben család- és gyermekbarát jellegűek.

Általános szabályozási keretként a tartományi kormány elfogadott egy olyan törvényt, amely az összes, bármilyen tárgyú tartományi jogszabály, terv vagy projekt esetén kötelezővé teszi az adott intézkedés vizsgálatát az esetleges demográfiai hatásainak szempontjából. (Ez az úgynevezett „családbarátsági-vizsgálat”, vagy „demográfiai-ellenőrzés”.) Ennek az a célja, hogy a szabályozás minden szintjét, és ne csak néhány, a népesedés kérdéséhez egyértelműen kapcsolódó területet hasson át a családpolitika. Ez az első pillanatban felesleges bürokratikus papírgyártásnak tűnő elvárás azonban nem tűnik hatástalannak, mert sok olyan témakörben – pl. az EU-támogatások szabályozásánál, vagy a vállalati adókedvezményeknél – megjelent a népesedési szempontok figyelembevétele, amely területeken ez eddig nem volt jellemző.

Szintén jellemző a kezdeményezőkészség a külső kapcsolatok megteremtésére. 2006 októberében jelentős részben a tartományi kormány kezdeményezésére alakult meg a „Demográfiai átalakulás hálózata”, amelyben olyan európai régiók (Németországból, Csehországból, Lengyelországból, Angliából, Franciaországból és Hollandiából) dolgoznak és pályáznak együtt, amelyeket erősen érint a népességvesztés.

A meghozott intézkedések komplexitása jól látható néhány területen, melyeket érdemes külön is bemutatni.

Az *oktatás* esetén teljesen különböző irányú átalakításokat vezettek be az egyes oktatási szinteken.

Alapfokon az a cél, hogy az első négy osztályt mindenütt, ahol lehetséges, fenntartsák, ennek érdekében erőteljesen támogatják az összevont osztályok bevezetését. Ha a négy évfolyamon összesen 40 gyermek tanul, a kisiskola fenntartandó. Ennek elsősorban demográfiai oka van, ha ugyanis a településen megszűnik az alapfokú oktatás, és már a kisgyermekeknek is ingáznuk kell, ez a fiatal szülők elvándorlását eredményezi, és ilyen településekre gyakorlatilag egy fiatal pár sem hajlandó költözni.

A magyar felső tagozatnak megfelelő oktatási szinten a körzeti iskolák minimális osztálylétszámát csökkentették. A fejlesztés fő iránya az úgynevezett „egész napos iskolák” kialakítása, amelyek a gyermekek számára az oktatási időn kívül tanulási és programlehetőségeket is biztosítanak (egyben könnyebbé is teszik szállításukat). Az iskolaépületekben a szülők és általában minden lakos számára a továbbképzésektől a különféle nevelési és életmód-tanácsadásokig hasznos szolgáltatásokat próbálnak nyújtani.

Középfokon az átszervezés célja az, hogy az iskolahálózat ritkulásával párhuzamosan ne csökkenjen az iskolatípusok közötti választás lehetősége, ne kelljen senkinek sem azért az egyik iskolatípust választania, mert csak az van elérhető közelségben.

Igen érdekes a felsőfokú képzés átalakítása. A vizsgálatok szerint az elvándorlás esetén kulcsfontosságú elem a más tartományban történő felsőfokú képzés, hiszen aki másutt tanul, az igen kis eséllyel tér vissza tanulmányai befejezése után. Így az elítélt helyett az elsődleges cél a helyi diákok megtartása és a képzés során olyan tudás

átadása, amely helyben kamatoztatható. A csábítás egyik eszköze a családbarát főiskola programja, amely megkönnyíti a „tanulás és a család összeegyeztetését”, így a szülőknek a felsőfokú tanulmányok végzését, illetve a diákoknak a gyermekvállalást. Ilyen eszközök a családbarát kollégiumok, a főiskolai „üzemi” bölcsődék és óvodák megnyitása, az órarend flexibilis átszervezése stb.

A városépítéssel, várostervezés szintén olyan terület, ahol érdekes intézkedéseket hoztak. A tartomány tucatnyi nagy és középvárosában 2000-re a népességfogyás, a sok üresen álló (általában házgyári építésű) lakás miatt az ingatlanpiacot az összeomlás fenyegette, bizonyos szolgáltatások aránytalanul megdrágultak. A válság elkerülésére, a lakásbontások felgyorsítására 2002-ben komoly program indult, amelynek keretében 2006-ig mintegy 50 000 lakást bontottak le (az ún. „Stadtumbau Ost” program keretében). Hamar kiderült azonban, hogy a panelházak „ész nélküli”, a költségek minimalizálására törekvő felrobbantása (vagyis azt bontják le, amely a legkevesebb helyben maradt lakó átköltöztetését igényli), csökkenti a városok élhetőségét, szociális és társadalmi problémákat szül. Ráadásul ezek a bontások nem nyújtanak megoldást a szegregált, szinte kizárólag inaktív idősök által lakott negyedek problémájára, míg a bontások nyomán felszabaduló területek alulhasznosítottakká váltak. (Erre jó példa az a lebontott házak helyén igen drágán kialakított dessau park, amelybe két év alatt beköltöztek a vaddisznók, rettegéssel töltve el a megmaradt házak nyugdíjas lakóit.)

Így az újabb átalakítások célja immár fenntartható, család- és befektetőbarát városi terek kialakítása. A lakásbontások mellett egyre nagyobb szerepet kap a túl nagy kapacitásokkal küszködő infrastruktúra (a távfűtőművektől a bolthelyiségekig) leépítése, amelynek célja az, hogy a kialakuló új rendszer olcsóbban legyen üzemeltethető, fenntartható, ami javítja a városok versenyképességét.

Az életkori alapú szegregálódás csökkentésének érdekes eszköze az úgynevezett „többgenerációs házak” kialakítása. Ezek a házak ellentétei a nálunk is ismert „fecskeháznak” vagy „idősök apartmanházának”, itt ugyanis olyan épületek kialakításáról van szó, amelyben különböző generációkat képviselő háztartások élnek együtt. A cél az, hogy a háztartások között kialakuló kapcsolatokat megkönnyítsék az egyes háztartások életét. (A fiatalok segítenek a beteg idősöknek, míg a jó karban lévő nyugdíjasok vigyáznak a fiatal családok gyermekeire stb.) Azt remélik, hogy az ilyen – némi külső támogatással létrejött – önszervező közösségek hozzá fognak járulni ahhoz, hogy az idősgondozás állami költségei ne szabaduljanak teljesen el. Általában is az a cél, hogy ne nőjön a generációk térbeli, társadalmi elkülönülése, ennek érdekében támogatják az olyan multifunkcionális intézmények, szolgáltatáscsomagok kiépülését, amelyeket minden korosztályból igénybe vesznek.

Az elnéptelenedő, elöregedő *kistelepülések* népességének életminősége védelmében a kisiskolák fenntartása, az iskolán belül felszabaduló területek közösségi terekké való átalakítása mellett a szolgáltatások fenntartása a kulcskérdés. A megszűnő intézmények helyett a mobil szolgáltatások beindítása az egyik irány: mobil könyvtárak, mobil orvosi rendelők stb. A hagyományos tömegközlekedés helyett igényközpontú szállítási szolgáltatásokat építenek ki: iránytaxikat, illetve olyan rendelhető kisbuszokat, amelyek nemcsak a lakókat szállítják, de igény szerint számukra is szállítanak, például ételmezszer, gyógyszer. Egy ilyen szolgáltatás nemcsak az idősök, hanem akár a fiatal, gyermekes családok számára is előnyösebb lehet, mint például egy hagyományos menetrend szerint naponta kétszer közlekedő busz. Mivel az orvosi ellátás kulcskérdés, az orvos, orvosi rendelő nélkül maradó falvakban „falunővér” szolgáltatást építenek ki.

Az új szolgáltatások bevezetése úgynevezett modellprojekteken keresztül történik, ezt azt jelenti, hogy vannak olyan települések, amelyek némi plusztámogatásért cserébe kísérleteznek a különféle alternatív módszerekkel, és végül a beválni látszó megoldásokat terjesztik el tömeges mértékben.

Jó néhány projekt foglalkozik a demográfiai átalakulás és a *gazdasági élet* kapcsolatával. Az Európai Szociális Alap finanszírozásával támogatási rendszert építettek ki olyan vállalatok számára, amelyek családbarát munkakörülményeket teremtenek. Az ilyen munkaadók számára fenntartanak egyfajta auditált minőségbiztosítási rendszert. A családbarát intézkedések példatára és az ezek bevezetéséhez szükséges gyakorlati tennivalók (szerződésminták stb.) minden munkaadó számára elérhetőek.

Kapitány Balázs

IRODALOM

KÖNYVEK

TURAI TÜNDE: *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2004. 196 p.

A világhírességgé vált öregedés, az idős emberek részarányának növekedése az elvándorlással sújtott falvakban legalább félszázados tapasztalat. A második világháború után az idős falusiak az újonnan „szocialistává” vált európai országokban általában, Romániában pedig különösen gyorsan és fájdalmasan veszítették el lábuk alól a talajt és maguk körül a családot. Döntő szerepe volt ebben az egyéni tulajdon kisajátításának, a hagyományos értékek szándékos rombolásának, a szokások tiltásának, az ellenségek gyártásának; a tömegtermelés, a város eszményítésének. Más jellegű, de hasonló erejű és hatású megrázkódtatással járt a „szocialista” rendszer összeomlása, a népuralom és a keresleti–kínálati piac megteremtése érdekében tett lépések számtalan visszassága.

A szerző a politikai, gazdasági és társadalmi változások durva darócára terített finom patyolaton ábrázolja szilágyborzási gyűjtésének öregeit. Az írás nagy mesélőt sejtet, ám csalatkozik, aki „csak” elbeszélésekre számít. A szerző nem rejti véka alá családi érintettségét, érdeklődését, érzékenységét, ugyanakkor ez nem gátolja abban, hogy felülemelkedjen a személyes tapasztalatok élményén. Sőt, az öregedés problematikájának elméleti szintű tárgyalása következtében szinte esetlegesnek tűnik, hogy Szilágyborzás a kiindulópont. A kézzelfoghatótól az általánosig vezető út mégis jól nyomon követhető, amit a gyűjtött anyag gazdagsága, kiérlelése és Turai szakmai felkészültsége tesz lehetővé. Ez utóbbiról – a bőséges és sokoldalú szakirodalmi hivatkozást mintegy zárójelbe téve – az elsajátított tudás világos gondolkodásmódot követő alkalmazása tanúskodik.

A szilágyborzási anyag két fő forrásból származik. Az egyik az 1999-es népszámlálás, amelyet a szerző saját maga végzett a falu minden házáigjárva, amikor a lehetőséggel élve kötetlen beszélgetéseket folytatott a családtagokkal. (Ennél a pontnál az ismertetés írója megáll és elgondolkodik: micsoda lehetőség rejlik a társadalomkutatók számára a hagyományos népszámlálásban! Mi minden menne veszendőbe, ha csak másodlagos – társadalombiztosítási, népesség-nyilvántartási – adatokkal dolgozhatnánk!) A másik forrást ugyancsak a szerző által készített beszélgetések, elsősorban életút-elbeszélések képezik.

Az első fejezetben a Szilágyság inkább kötelességszerű, mint a kötet szerves részét képező bemutatása olvasható. Mindenesetre megtudhatjuk, kik azok a kevesek, akiknek írásaiból kiegészíthetjük a vázlatos képet. A figyelmet a töredékes földrajzi térábrázolás egyik lábjegyzetére szeretném felhívni. Ebben a szerző – az írására jellemző veretes nyelvhasználattal – egyszerre védelmezi és engedi át a múlandóságnak javaslatát, amelyben a Tövisháttól néprajzilag elkülönülő kistájat a Szilágy–Szamos-köz elnevezéssel illeti:

„A belső határok ilyen jellegű ’átszervezésének’ legnyomósabb ellenérve a lokális öntudat lehetne. Ez mindenképpen olyan tényező lenne, amit elsődlegesként kezelnék, amit a szakma felségterületét érintő szempontok előtt lévőnek tekintenek. De

mivel nem találkoztam ezen kis szögletben a helyiek tövisháti identitásával – az értelmiség kivételével – , úgy vélem, módosító javaslatom nem sérti a szóban forgó közösség teleologikusan formálódó kognitív térképét, s így nem teszek egyebet, csupán egy korábbi efemer szakmai konstrukciót alakítok újabb mulandó és vitatható struktúrává.” (19. oldal)

Ez az alanyi (emberközpontú) szemlélet a háttér időhorizontjának kijelölésében is feltűnik: a figyelem az idők szempontjából meghatározó ötven évre, a „szocializmus” korszakára összpontosul. Az időszak politikai, gazdasági és társadalmi jellemzése tömör és találó. Ebben a világban szent és sérthetetlen az ideológia, a kíméletlen politika határozza meg a gazdaságot, delejes erővel bíró vezér és félelem uralkodik. Az elv és a gyakorlat, az ígéretek és a valóság szöges ellentéte valószerűtlen világot szül. A létező erőforrásokat, az értelmiséget, a mezőgazdaságot, a parasztságot, a falvakat szétverik, nem ezekre, nem előnyükre, hanem rovásukra épülnek az üzemek, a városok, az iskolák. Elszakad a múlt a jelentől, a falu a várostól, szembekerülnek egymással – jobb esetben eltávolodnak egymástól – a nemzedékek, a családtagok. A társadalmat a hazug politika és a beteg gazdaság szétzilálja, a szervetlen és önellátásra törekvő korszerűsítésben a nélkülözés és az egyenlőtlenség újratermelődése jelenti a „folytonosság”-ot. Aki kevésbé ismeri ennek az útnak a romániai tapasztalatait, megtalálhatja a hivatkozásokokat a legfontosabb mérföldköveket jelző okiratokra. A rendszerváltás mikéntje sem nélkülözi a sajátos romániai vonásokat. Turai a mindenható politikai erőter megszünését, a tulajdonviszonyok megváltozását (a földosztást, a magánosítást), a munkanélküliség megjelenését és a külföldi munkavállalást (is) lehetővé tévő határnyitást emeli ki, amelyeknek hordereje Romániában jelentősen felülmúlja a Magyarországon tapasztaltat.

A politika meglepetései, A gazdaság át- meg átszervezése, A társadalom formázása című fejezetekbe foglalt események szilágyborzási lefolyását kurtán, de beszédesen jelzik a falu lakosságának számában és korösszetételében bekövetkezett változások. 1941-ben 630, 1999-ben 295 ember élt Szilágyborzácson. A 60 évesek és idősebbek aránya az első időpontban 7,6%-ot, utóbb 35,6%-ot tett ki. Az 1999-es népszámlálás során feljegyzettek szerint:

„A 17–25 év közötti, még nem házas fiatalok mind Magyarországon vállalnak időszakos munkát. Letelepedésük érdekében még nem tettek konkrét lépéseket, de kintmaradási vágyukat valamennyien megfogalmazták.” (42. oldal)

A társadalmi háttér és az előtérben szereplő öregek helyzete közötti átvetető fejezetek a család intézményének változásait és az idősökhöz tartozók körét rajzolják meg.

Az idősöknek a családon belüli tekintélyét mindenekelőtt a földtulajdonban bekövetkezett változások rendítették meg. Amíg a – magántulajdonban lévő – föld jelentette a megélhetés elsődleges forrását, az idős szülő (a gazda) egyrészt haláláig megőrizte tulajdonjogát, amely a terményből való részesedése révén biztosította megélhetését és függetlenségét; másrészt a család termelési-gazdasági egységként is működött. Az egyéni tulajdon kisajátítása és az ezzel párhuzamosan zajló iparosítás során a föld mint termelőtőke és a földművelés tudása egyaránt értékét veszítette. A fiatalok elköltözésével az életmód-minták átörökítése és az érzelmi kötelékek fenntartása is korlátokba ütközött. A család szerkezetében bekövetkezett változások másik fontos elemét az je-

lentette, hogy egyre kevesebb gyermek jött a világra. Bár a termékenység csökkenésének – feltételezésünk szerint nagyjából fontossági sorrendben – bemutatott indokai jól ismertek a demográfusok előtt, felidézésük nem hiábavaló, hiszen itt annak a ritka esetnek vagyunk tanúi, amikor egy másik tudomány, a néprajz tapasztalati úton erősíti meg ezeket:

1. A hirtelen változások okozta lelki és gazdasági megterhelés, elbizonytalanodás;
2. A nők munkaerő-piaci bevonása;
3. Az elvándorlás, az ingázás terhe;
4. A megváltozott gazdasági törekvések hatása;
5. A gyermekek értékének emelkedése, az ezzel járó nagyobb anyagi befektetés- és időigény;
6. A városi életmód mintája;
7. A fogamzásgátlás lehetőségeinek ismerete, bővülése;
8. Az egyéni értékek térnyerése a tömegtájékoztató és az utánozni vágyott csoportok közvetítésével;
9. A fiatalok gazdasági önállósulása a szülőktől;
10. A kiscsalád elismertségének növekedése;
11. A házasságkötés időpontjának kitolódása
  - a tanulási időszak meghosszabbodása,
  - a szakmai érvényesülés időigénye;
  - a családalapításhoz szükséges feltételeket alakító mérce magasabbra állítása miatt.
12. A vallás szerepének csökkenése.

„Az 1990-es évek nem annyira változást, mint inkább a már kialakult tendenciák felerősödését hozták magukkal. Gondolok itt különösen az önállóság megvalósításának és megőrzésének igényére, aminek két szempontból jelentős a következménye: egyrészt a kiscsalád-modell dominanciája szempontjából, amit mind a fiatalok, mind a szülők interiorizáltak preferenciáikban; másrészt pedig tovább nőtt a magányosok tábora, hiszen legyen szó akár nem házasokról, akár elváltakról, akár özvegyen maradt szülőkről, szívesebben maradnak egyedül, ha anyagi lehetőségeik megengedik, minthogy integrálódjanak valamilyen rokon családba.” (54. oldal)

Kik az idősek? A könyv mondanivalója miatt kikerülhetetlen meghatározást több oldalról közelíti a szerző. Filozófiai eszmefuttatások – a rész és az egész, a töredék és a teljes, az esemény és a folyamat kapcsolódásáról, az én ontológiai létezéséről, nemlétezéséről – során vetődik fel a kérdés:

„De mi az, ami az epizódhalmazba rendet visz, ami megteremti belső dinamikáját, irányultságát és ívelését, ami *úttá, pályává* alakítja az *életet*? Két válasz kínálkozik: a tematika és az idő. Az előbbi ugyan szintén jelentős, ... alá van rendelve az utóbbinak, ami nemcsak az életút egyes részterületeinek, hanem teljes egységének telikus szerveződését biztosítani tudja.”

Ezek után főleg az időről esik szó.

„A kronológia szervezte struktúra egészen lecsupaszítva így fest: az életnek van egy kezdete, ezt különböző – szintén szabályozott – életszakaszok követik, majd pedig eljutunk a végső fázishoz, a befejezéshez. Az ívelés lineáris és egyszálú.” (59–60. oldal, eredeti kiemelésekkel)

Turai ugyan többféle idősíkot említ (az idő lehet *lineáris* és *ciklikus*, *eleve elrendelt* és *tervezhető*, *isteni* és *emberi*), és azzal is egyetérteni látszik, hogy *mindennek megvan a maga ideje* (63–64. oldal), a *mindent* mindössze két végletre egyszerűsíti.

„Aktivitás, vitalitás, reprodukció, szexualitás, egészség – többségüket fizikai, szellemi és morális értelemben egyaránt érve. Ezek azok a tartalmak, amelyek meghatározói az életszakaszoknak. A felsoroltak képezik a pozitív pólust, ellentétük a negatívát. Ez a bináris oppozíció szolgál alapul az intervallumokra osztott életút belső hierarchiájának szabályozásában.” (64. oldal)

Ám az ember természeti, társas, szellemi és lelki mivoltából fakadó esemény- és feladatsor, az átmenetek közötti tartalom ennél sokrétűbb. A sarjadás, a növekedés, a virágzás, a termőre fordulás szakaszai külön-külön is magukban foglalják a bomlást és az építkezést, vagy ha jobban tetszik: a megszüntetve megőrzést. Az ív nem egyenes, hanem csigavonalban halad, nem egy-, hanem többszálú. Kétségtelenül nem könnyű megkapni az építkezés öregkori lehetőségét, fellelni a bölcsesség útját. Ez nem minden idős embernek adatik meg – ahogy nem minden fiatalnak a felhalmozás, vagy nem minden felnőttnek a kiteljesedés. Mindenesetre hadd javasolja a koros bíráló az idősek helyzetét értő és mély együttérzéssel elemző fiatal írónak, hogy tanulmányozza az öregséget kizárólag hanyatlásként, az öregeket csak kedvezőtlen színben feltüntető ábrázolással szemben fellépő terebélyes irodalmat is.¹ Ne legyünk azonban igazságtalanok! Elvértve, nevezetesen a *Konfliktusoldó magatartás* című fejezetében megcsillan a hiányolt tartalom:

„Generációk tagjai közt kipattanó konfliktus esetén a közvélemény az időstől várja el azt, hogy megfontoltan, *bölcsen* viselkedjék, azaz hogy ő legyen az *okosabb*. Egyrészt a konfliktusok kirobbanását úgy ítélik meg, hogy az idősebbtől több tapasztalatot és helyesebb magatartást várnak el, másrészt a konfliktus megoldásának folyamatában az idősebbtől várják el a békülékenyebb hozzáállást, a békülés kezdeményezését.” (77. oldal, eredeti kiemelésekkel)

Az idősek helyzetét meghatározó gazdasági, szociális, erkölcsi és szellemi tőkét taglaló fejezet vissza-visszaidézi a társadalmi-gazdasági háttérről írottakat, számba veszi az öregek minden téren elszenvedett fájdalmas veszteségeinek részleteit. Odalett a föld, a falu taszítóan hanyatló, az elköltözött gyerekek számára leginkább a készpénz és legfeljebb a házkörül megtermelhető élelmiszer jelent értéket. Ezt gyűjtve, ezért dolgozva igyekeznek, legtöbbször erőn felül, az idős szülő, hogy meg szolgálja a majdani gondozást. De nemcsak ezért teszi. A szülők és gyermekeik közötti aránytalan viszonyosság számos szép példájával találkozunk az olvasó. A fiatalok sikere a szülőnek ajándék és dicsőség, *a nevelés minőségének fokmérője, a jó szülőség mutatója*. (107. oldal) Az

¹ Ajánlott kulcsszavak: ageing/aging, ageism/agism, anti-ageism stb.

erkölcsi tőke az idősök legfőbb támasza, a gyermektelen öregek esetében – jelentős anyagiak híján – a tekintély egyetlen forrása.

A szakadozott rokon és helyi közösségi háló fokozza a szilágyborzási öregek törekvését arra, hogy függetlenségüket minél tovább megőrizték. Ha még van a közelben gyermek, testvér, jó szomszéd, s különösen, ha még él a házastárs, egymást segítik. Az özvegyen maradt szülő szükség esetén összeköltözik helybeli gyermekével. Ha a távol-élő gyermek már nyugdíjas, vagy munkanélküli, az időleges, vagy huzamos hazaköltözés mindkét fél számára előnyökkel járhat. A távolabb élő fiatalok fogadhatnak valakit az öregek mellé, ha szükséges, és ha megtehetik. Ez szerencsés esetben kedvezőbb megoldás lehet, mintha a szülőt kellene kimozdítani otthonából, s a fiatalokhoz, vagy – ne adj isten – otthonba költöztetni. Az utóbbihoz képest az eltartási szerződést is előnyben részesítik.

A rövidre fogott összefoglalást bőséges, de hevenyészett melléklet követi. A főszövegben ritkán elhintett elbeszélés-szilánkok után jólesett volna a mellékletben folyamatos történeteket, „kerek meséket” olvasni. Vagy legalább egyet. Az itt szereplő két szövegrészlet távolról sem elégíti ki a kutatók kíváncsiságát. A szemléltető ábrák és térképek hasznosak, megérdemelték volna, hogy közreadásuk előtt hozzáértő szerkesztő keze alá kerüljenek. Ugyanakkor zavarba ejtő az egyéni adatbázis részletezett közlése (136–158. oldal), amelyben a házszám mellett a név, a családi helyzet, a születés helye és ideje, a felekezeti, a lakhely és a foglalkozás is szerepel. Nem gondolom, hogy helyi ismeretek híján ezek a közlések segítik a leírtak olvasását vagy értését, viszont jogosan vetődnek fel adatvédelmi szempontok. A fényképek esetében ezt egyrészt nem látom aggályosnak, másrészt úgy érzem, jól kiegészítik és megelevenítik a leírtakat.

Végezetül az Előszóból idézek:

„Elöregedő társadalomban élünk, s mégis igen kevés szó esik a harmadik generációról. Nem kell messzire mennünk, s nem is feltétlenül szükségesek a statisztikai számítások ahhoz, hogy észleljük, milyen népesen vannak közöttünk az idősök. S ahhoz sem kell bonyolult jóslatokba bocsátkoznunk, hogy megsejtsük, mi várható a következő évtizedekben e korcsoport arányait illetően. Látjuk és tudjuk, hogy vannak, sokan vannak. De vajon létszámukkal és problémáikkal arányosan elég figyelmet szentelünk-e nekik? Azt tapasztalom, hogy nem, s ez az, ami arra ösztönzött, hogy írjak róluk.” (10. oldal)

Köszönjük.

Daróczy Etelka

RÉDEI MÁRIA: *Mozgásban a világ. A nemzetközi migráció földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2007. 568 p.

A szerző igen nagy fába vágta fejszét, amikor monográfiája témájaként az országok közötti vándorlást választotta. Nemcsak a folyamat „futott fel” az 1990-es évtizedtől, hanem a nemzetközi migráció szakirodalmi is óriásira duzzadt. Ennek egyszerű áttekintése és kritikai feldolgozása is tiszteletet parancsoló vállalkozásnak számít. A szerző viszont magyar szakirodalmi előzmények nélküli monográfia megírására vállalkozott,

amikor összefoglalta a nemzetközi migráció térbeliségével kapcsolatos leglényegesebb tényeket, folyamatokat és összefüggéseket.

A mű két nagy egységre bontható. Az első hat fejezet általános (másképpen fogalmazva ágazati) kérdéseket tárgyal, és a könyv címében jelzett regionális irányultságú egység a hetedik fejezettel kezdődik. „*A migráció regionális jellemzői*” című fejezet önmagában alkotja a könyv második nagy részét.

Ellentétben azzal, amit a könyv címe sugall, az első nagy részben az ötödik fejezet („*Főbb trendek a világban*”) kivételével az alkotó nem a földrajzi összefüggések kibontására helyezte a hangsúlyt, igaz az egyes résztémák tárgyalása során a térbeli összefüggéseket soha nem tévesztette szem elől. Az első fejezet („*Bevezető gondolatok a migrációról*”) gyakorlatilag egy strukturálás nélküli esszészzerű gondolatfolyam, melyben igen sok a lényeglátó elem, de előfordulnak benne vitatható megállapítások is. A második fejezet szakszerűen vezeti be az olvasót a migráció fogalmi rendszerébe, statisztikájába és a migrációs politika alapkérdéseibe. A terjengősség elkerülését szolgáló rövidítések következtében a gondolati kötések azonban nem mindig zökkenőmentesek. Igen gyakoriak a migrációs szakirodalomban közismert tényekre való rövid utalások, melyeket a nem migráció-kutatók (például az egyetemi hallgatók) nehezen érthetnek meg pusztán a szöveg alapján. (A potenciális olvasóközönség megjelölése megtörtént a könyv hátsó borítóján: „Ajánljuk a könyvet mindazoknak, akik jogi, szociológiai, földrajzi, nemzetközi gazdasággal, fejlesztéssel és biztonsággal foglalkozó tanulmányokat folytatnak.” – Tehát a mű a tágabb értelemben vett szakmai közönségnek szól.)

A második fejezettől fogva a könyv egészen végigvonul az a nehezen védhető felfogás, miszerint a migráció jelenségét, folyamatát cselekvőként értelmezi a szerző: „Ezzel a migráció az elvárásoknak megfelelően válogatást valósít meg.” (17. old.). A harmadik fejezetben („*A migráció hatásai*”) a demográfiai, gazdasági, szociokulturális és politikai következményekről is szól a szerző. A hatásokat tárgyaló fejezeteket azonban általában a monográfiák második felében, a tények és folyamatok kifejtését követően helyezik el a szerzők. E szokatlan, formabontó megoldásnak valószínűleg figyelemfelkeltő funkciója lehetett – gondolja az ismertetés írója. A hatások kifejtése során a globális vonatkozású népeségi és népesedési folyamatok kifejtése az egyik legszínvonalasabban megírt rész. Nehezen érthető, hogy a 3.1.7. („*A migráció hatása a munkaerőpiacra*”) és a 3.1.8. szekciókat miért a demográfiai hatások alfejezetben tárgyalja a szerző, hiszen a következő, 3.2. alfejezet témája a gazdasággal kapcsolatos. A 3.2. alfejezet („*A migráció gazdasági elmélete*”) a vonatkozó szakirodalom alapján készített korrekt és érthető összefoglalás. A szerző – mint általában a könyv egészében – nem rejti véka alá saját véleményét sem. Erre egy példa: „A nagyobb munkaválasztékot a minimálbér lejjebbvitelével lehetne módosítani, így a több jövedelemmel rendelkezők által igénybe vett szolgáltatások aránya nőne.” A 3.3. alfejezet („*A folyamat irányítása*”) a migrációs politikák egyes vonatkozásairól szól, és a szerző az állami migrációs politika aspektusát emelte ki. A 3.4. alfejezet („*A Berni Kezdeményezés*”) újra migrációs politikai vonatkozásokkal bír. A kezdeményezés gondolati nívója vitathatatlan, azonban sem világpolitikai jelentőségénél, sem utóéleténél fogva nem érdemes olyan terjedelemben tárgyalni, mint például a menekültkérdés egészét (lásd 4. fejezet). A 3.5. alfejezet („*Internal brain drain – belső agyelszívás*”) Magyarország vonatkozásában a szerző 1990-es évekig visszanyúló kutatási témája volt. A recenzens véleménye szerint a belső agyelszívás kérdése tematikailag nem illik a nemzetközi migráció földrajzát globális méretekben tárgyaló kötetbe, ahogy a kínai belső migrációt taglaló részek sem a 7.2. alfejezetben. A

migráció demográfiai hatásainak tárgyalása mellett a „*Hazautalások a világban*” című 3.7. alfejezet sok újdonsággal szolgál a hazai olvasónak. Magyarországon egyedülálló részletességgel ismerhetjük meg a migráns munkavállalók a globális tőkeáramlások részeként értelmezett hazautalásainak jellegzetességeit. A korábban néha nehezen érthető mondatok után e helyütt stílusosan megírt szöveg következik, melyben a fő folyamatokat logikus térbeli rendben és lényeglátóan emelte ki az alfejezet írója. Érdekes és újszerű megközelítés, hogy az agyelszívás problematikáját a 3.8. alfejezetben („*A migráció szociokulturális hatásai*”) is tárgyalja, csakúgy, mint a 3.7.4. szekcióban („*A hazautalás és a brain drain összefüggése Afrikában*”), továbbá a 3.5. („*Internal brain drain – belső agyelszívás*”) alfejezetben. A recenzens azt javasolja a szerzőnek, hogy a mű második kiadásában a hazautalásokhoz hasonlóan egy egész alfejezetet szánjon az agyelszívás problematikájának. E megoldást indokolja az is, hogy a 7. fejezet-óriásban („*A migráció regionális jellemzői*”) – amely egyben a könyv második nagy egysége –, a hazautalások, az agyelszívás, a magasan képzettek mozgása és a diákok vándorlása kontinensenként újra és újra előkerülő témák. A negyedik fejezetben („*Humanitárius feladatok*”) a kényszervándorlások egy speciális formáját, a menekültproblémát – a hatalmas nemzetközi és hazai szakirodalom ellenére – meglehetősen röviden érinti a szerző. A sajátos térbeli vonatkozások miatt ki lehetett volna bontani, sőt részletesen ki kellett volna fejteni a témát. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) rendszeresen közöl e tárgyban viszonylag pontos adatokat, idősorokat és elemzéseket.

Az ötödik fejezet („*Főbb trendek a világban*”) lehetne egyfajta bevezetése a könyv második részének, nevezetesen a 7. fejezetnek, ha nem ékelődne közéjük a 6. fejezet („*Képzettek mozgása*”). Ennek újdonsága a diákmigráció tárgyalása, melyet a szerző nagyon helyesen olyan tényezőként fog fel, mint amely a magasan képzettek mozgásának növekedését valószínűsíti. Itt a szerző saját eredeti kutatási eredményeit közli. Az ötödik és hatodik fejezet felcserélését indokoltnak látjuk.

A hetedik fejezet („*A migráció regionális jellemzői*”) több mint kettőszáz oldalas egység, egy önálló könyvként is megállná a helyét. Afrika és Ázsia, a magyar olvasók számára e kevéssé ismert két földrész került a regionális tárgyalás élére. Nagy erénye ennek a fejezetnek, hogy a szerző nem merült el a részletekben, hanem egyes tipikusnak tekintett országok bemutatásával mutatott rá a földrészek migrációs nagyrégióinak jellegzetességeire. A főszöveget gyakran illusztrálják szövegdobozokba helyezett újságcikkek és egyéb anyagok, melyek a szó szoros értelmében élettel töltik meg az írást. Nem mehetünk el azonban egy zavaró tényező mellett sem. Az afrikai alfejezet egyszintű címhierarchiája nem illik a tartalomhoz.

Egyiptom, a Zöld-foki-szigetek vagy Kenya példáján keresztül afrikai migrációs típus-országok kerültek bemutatásra, csakúgy mint ahogyan ázsiaiak Kína, Oroszország és Törökország folyamatainak bemutatása kapcsán. Az ismertetés írójában némi hiányérzet alakult ki India, Japán vagy Indonézia kimaradása miatt, azonban tudatában van annak, hogy a közel teljes spektrum felvázolása csak egynél több szerző többéves munkájának eredményeképpen állhatna elő. Afrika és Ázsia esetén a hazautalások, a brain drain és a képzettek mozgása témák területi jellegzetességeinek tárgyalása következetesen megtörtént. A 7.3. alfejezetben („*Az európai migrációs folyamatok*”) csak a migrációs politika volt az országról országra végighúzó vezetővonal.

A nemzetközi migráció magyar vonatkozásai részletesebb kifejtést igényeltek volna. A szerző utal arra, hogy „*Magyarországot érintő nemzetközi migráció*” címmel 2006-

ban a KBH kiadó gondozásában, Budapesten könyvet jelentetett meg (437. old), ez azonban nem menti őt fel a Magyarországot érintő rész megírásának terhe alól.

Amerika és Ausztrália a 7.4. alfejezetben „*A nagybefogadó államok*” címmel kerül tárgyalásra, ahol a migrációs politika szempontjából releváns témákat mutatja be a szerző. A recenzió írójában újra hiányérzet alakul ki Brazília és Argentína tipikus eseteinek kimaradása kapcsán. Az Ausztráliáról szóló részben igen sok a lényeglátó gondolat, de itt előfordulnak vitatható megállapítások is. Illusztrációképpen egy példa az előbbiekre: „A nagybefogadó országok benépesülést célzó gyakorlatának döntő elemét jelentette a lakosság térbeli eloszlásának kiegyenlítése.” (501. old.). Az utóbbiakra pedig: „Az elmúlt évszázadban még változóan, majd ezt később felváltotta az a tudatos politikai gyakorlat, amely a migráció folyamatos népességpótló szerepére alapozott.” (499. old.). Az ugyanezen az oldalon szereplő 78. ábráról egyértelműen leolvasható, hogy 1901-től 2000-ig folyamatos volt a természetes szaporodás, következésképpen Ausztrália vonatkozásában a nemzetközi migrációnak nem lehetett népességpótló szerepe, hanem egyértelműen a népességnövekedés második komponense volt. A nyolcadik befejező fejezet („*Speciális vonatkozások*”) négy oldalas terjedelme aránytalanul rövid. Valószínűsíthető, hogy a könyv lektorának inspirálására szenteltek egy teljes fejezetet a migráció általános biztonsági vonatkozásainak, mely egyébként a menekültügyhöz hasonlóan súlyponti kérdésként kezelendő.

A terjedelmében hatalmas könyv (568 oldal) elkészítése a szerző sokévi munkájának gyümölcse. Tiszteletreméltó vállalkozásának és bátor kísérletének eredményét tartalmazza a monográfia. A könyv megírása után a továbbfejlesztés az író előtt álló kikerülhetetlen kihívás.

Illés Sándor

FOLYÓIRATCIKKEK

LIN, I-F. – MCLANAHAN, S. S. : Parental Beliefs About Nonresident Fathers' Obligations and Rights (A szülők véleménye a különélő apák jogairól és kötelességeiről). *Journal of Marriage and Family*, 69. May 2007. 382– 398. p.

Napjainkban az Egyesült Államokban minden második gyermek hosszabb-rövidebb ideig apa nélküli családban él. Számos kutatás vizsgálta a különélő apák gyermektartásdíj-fizetési szokásait és ennek összefüggését a gyermekkel töltött idővel. Keveset tudunk azonban arról, hogy mi a szülők véleménye a különélő apák jogairól és kötelességeiről, illetve hogy ezek a vélemények mennyiben térnek el nemek szerint, azaz az apák és az anyák esetében. A szerzők a Fragile Families and Child Wellbeing Study (Törékeny Családok és a Gyermek Jóléte Kutatás) első hullámának adatait felhasználva próbálják megválaszolni a fenti kérdést, mégpedig párhuzamosan vizsgálva a jogokat és a kötelességeket.

Az igazságosság – és így az apák jogainak és kötelességeinek – megítélése többféle elv alapján történhet, és többféle magyarázat létezik arra, hogy ki mikor melyiket alkalmazza. A szerzők két lehetséges elvet emeltek ki: a méltányosságét és az egyenlőségét. Az itt vizsgált esetben a méltányosság elvét vallók szerint a láthatás és a gyermeket

érintő döntésekben való részvétel joga függ attól, hogy az apa teljesítette-e a gyermek-tartásdíj fizetésére vonatkozó kötelezettségét, míg az egyenlőség elve szerint ezek egymástól független kérdések. A szocializációs elmélet szerint a nők/anyák általában az egyenlőség elvét részesítik előnyben, míg a férfiak/apák inkább a méltányosság elvét alkalmazzák – aminek egyik lehetséges magyarázata az, hogy a nőktől jobban elvárják az önfeláldozó viselkedést, mint a férfiaktól. Ezzel ellentétben az önérdekre alapozó elmélet szerint az anyák a méltányosság, míg az apák az egyenlőség elve mellett fognak voksolni, mivel általában az anyák azok, akik együtt élnek a gyermekkel, és az apák azok, akik külön élnek tőle. A szerzők eredményei ez utóbbi magyarázatot támasztják alá.

A kutatás során 4300 anyát és 3400 apát kérdeztek meg közvetlenül gyermekük megszületését követően 1998 és 2000 között az Egyesült Államok 20 nagyvárosában. A mintában egyaránt szerepeltek házasok, élettársi kapcsolatban, illetve külön élők, és értelemszerűen eltérő volt az érintettek korábbi kapcsolati életútja is. Két kérdés foglalkozott a különélő apák gyermektartásdíj-fizetési kötelezettségével, további hat kérdés pedig a jogaikkal. Utóbbiak részben a láthatásra, részben pedig a gyermekkel kapcsolatos döntésekben való részvételre vonatkoztak, különböző feltételek mellett (ha fizet az apa tartásdíjat; ha nem fizet, mert nem tud; ha nem fizet, mert nem akar). Magyarázó változókként bevonták még a szerzők az elemzésbe a párkapcsolati életutat, a faji és etnikai hovatartozást, az iskolázottságot és a jövedelmet, a bevándorló státuszt és az életkort.

A szerzők eredményei azt támasztják alá, hogy az anyák a méltányosság, az apák pedig az egyenlőség elvét képviselik az itt vizsgált kérdésben.

A válaszadók 90%-a úgy gondolja, hogy a különélő apának kötelessége gyermektartást fizetni akkor is, ha az anyának új partnere van, vagy miután az apának új gyermeke születik egy másik partnertől. Az apák és az anyák egymáshoz hasonlóan ítélik meg a szülői kötelezettségeket abban az esetben, ha az apának új partnere van, de az apák kevésbé gondolják, hogy akkor is tartásdíjat kellene fizetniük, ha az anyának új partnere van. Általában a válaszadók nagyobb mértékben értenek egyet azzal, hogy a különélő apának joga van gyermeke(i) láthatásához, mint azzal, hogy joga van részt venni a gyermekekkel kapcsolatos döntések meghozatalában.

A többség egyetért azzal, hogy az apának joga van gyermekei láthatásához, illetve rájuk vonatkozó döntésekben való részvételhez akkor, ha fizeti a gyermektartásdíjat, valamint akkor is, ha nem tudja azt fizetni. Az apák véleménye a szülői jogokról és kötelességekről egyöntetűbb, mint az anyáké.

A mintában szereplő szülők nagy többsége egyetért azzal, hogy a különélő apák kötelessége a gyermektartásdíj fizetése, eltér azonban a véleményük a jogokat illetően. Főleg a gyermektartásdíjra jogosult anyák gondolják azt, hogy a különélő apának kevesebb láthatási és döntéshozási joggal kellene rendelkezniük, mint az együtt élő apáknak, ami arra enged következtetni, hogy a szülők véleménye kapcsolatban áll a gyermektartásdíjjal összefüggő tapasztalataikkal.

A középiskolai végzettséggel nem rendelkező anyák kevésbé hangsúlyozzák együtt az apák jogait és kötelességeit is, mint a középiskolánál magasabb végzettségűek. Az alapfokú végzettségű apák jobban kiemelik az apák kötelességeit, mint az ugyanilyen végzettségű anyák. A magasabb jövedelmű szülők fontosabbnak tartják az apák tartásdíj-fizetési kötelezettségét, mint a jogaikat. Nem találtak összefüggést a kérdezettek életkora és az apák jogaira és kötelességeire vonatkozó véleményük között.

A szerzők felhívják a figyelmet a tanulmány korlátaira, amelyek közül csak kettőt emelünk ki: egyrészt a kérdésfeltevés a különélő apákra vonatkozott – ugyanezt meg kellene ismételni a különélő anyákra is; másrészt csupán az egyenlőséget és a méltányosságot vették figyelembe az igazságosság megítélésénél, nem vizsgáltak azonban más lehetséges normákat. További kutatások szükségesek ezek feltárására.

Az az eredmény, hogy az apák és az anyák különbözőképpen látják a különélő apák jogait és kötelességeit, azért különösen jelentős, mert a gyermeces párkapcsolatok megszűnését követően ezek jelentik a viták fő forrását. Figyelembe véve azt a tényt, hogy az utóbbi évtizedekben növekedett a válások és a házasságon kívüli születések aránya, kiemelkedően fontos a kutatás további hullámaiban ennek a kérdésnek a vizsgálata, továbbá annak tanulmányozása, hogy a szülői jogok és kötelességek eltérő megítélése hogyan befolyásolja a különélő szülők szülői gyakorlatát és gyermekeik jólétét.

Földházi Erzsébet

MCDONALD, P.: Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy. (Alacsony termékenységek és az állam: a politika hatékonysága.) *Population and Development Review*, 32. 2006/3. 485–510. p.

Napjainkban mintegy 30 országban a teljes termékenységi arányszám 1,5 alatt van, amely értéket az érintett országok kormányai az ENSZ-nek tett jelentésükben kedvezőtlenül alacsonynak minősítettek. A népesség újratemelését messze nem biztosító termékenység negatív gazdasági következményei ismertek. A népesség öregedése, a fiatal, képzett munkaerő számának és arányának csökkenése részben a nyugdíjrendszer jelenlegi szintjének fenntarthatóságát kérdőjelezi meg, részben a versenyképesség szempontjából lényeges „high tech” széles körű alkalmazását korlátozhatja. Az egyes országok azonban csak lassan ébredtek rá a termékenység növelésének, a pronatalista politika alkalmazásának szükségességére. 1976-ban mindössze 7 OECD ország folytatott születést ösztönző politikát, és ez a szám 1996-ig nem változott. 2003-ra az érintett országok száma 13-ra nőtt.

Miért késlekedtek az európai kormányok a termékenység növekedését elősegítő intézkedések bevezetésével? Az egyik ok az a szakmai körökben is elfogadott álláspont volt, miszerint átmeneti jelenségről, időzítési problémáról van szó, és az elhalasztott házasságkötésekre, gyermekszülésekre idővel sor kerül, a demográfiai folyamatok önmagukat korrigálják. A következő ok arra a demográfusok és közgazdászok körében élő nézetre volt visszavezethető, miszerint a pronatalista politika drága és hatástalan. A harmadik ok a politikai érzékenységgel függött össze, a születésösztönzés negatív történelmi tapasztalataival (Németország, Ausztria). Szerepet játszott azonban az a liberális felfogás is, miszerint a népesség alakulásába a kormányok ne szóljanak bele, mert az minden ember magánügye. Végül sokan úgy gondolták, hogy a termékenységsökkenésből eredő problémákat a bevándorlással, bevándoroltatással lehet megoldani.

A szerző a továbbiakban az igen alacsony termékenység kialakulásának okait tekinti át. Az okokat elsősorban a társadalom liberalizálódásában és a gazdaság átstrukturálódásában látja. A társadalom liberalizálódása megváltoztatta a nemi szerepek hagyományosan kialakult rendjét, és a nők iskolai végzettségi szintjének robbanásszerű emelkedésével, a női egyenjogúság és esélyegyenlőség hangoztatásával, a munka-

erő-piaci lehetőségek bővülésével a nőket a gyermekvállalás korlátozására ösztönözte. A liberalizált világban értéknek tartott önmegvalósítás szempontjából a nőknek a családalapítás nagyobb kockázatot jelent, mint a férfiaknak, különösen akkor, ha nem állnak rendelkezésre a gyermekvállalás és a kereső tevékenység összeegyeztetését elősegítő intézményi és társadalmi feltételek. Az igen alacsony termékenység kialakulásának további okát a szerző a fiatal népesség esetében a globalizáció és a jelentősen megnövekedett iskolai végzettség támasztotta anyagi, gazdasági igények kielégítése iránti vágyban jelöli meg. A munkaerő-piaci bizonytalanságok, a munkanélküliség egyfelől, a komoly karrier lehetőségek másfelől mind a családalapítás halasztása, illetve elmaradása irányába hatnak.

A család, a gyermek ugyanakkor a magukat liberálisnak minősítő társadalmakban is fontos érték maradt. Kutatások bizonyítják, hogy a lakosság túlnyomó többsége intim, hosszan tartó monogám kapcsolatra, mindenekelőtt házasságra és legalább két gyermekre vágyik. A társadalom magatartását meghatározó hármás célrendszer: a szabadság és függetlenség, a nagyobb anyagi biztonság és a családi értékek ugyanakkor nem élveznek azonos mértékű állami támogatást, a családalapítási tervek támogatása messze elmarad az előző kettőtől.

A fejlett ipari országokat a termékenység színvonala alapján két részre osztva – 1,5-ös TFR-érték felettiekre és alattiakra – azt tapasztaljuk, hogy az első csoportba tartoznak a skandináv országok és valamennyi angolul, franciául, illetve flamandul beszélő ország. Az igen alacsony termékenységet (1,5-ös TFR alatt) felmutató országok csoportjában a dél-európai országok, a németül beszélő nyugat-európai országok, illetve a fejlett kelet-ázsiai országok találhatók. (A közép- és kelet-európai országokkal a szerző nem foglalkozik.) A második csoportba tartozó országokra a hagyományos nemi szerepek, a hagyományos családi berendezkedés, valamint az erőteljes család- és gyermekcentrikus értékrend jellemző. Az első csoportba tartozó országok társadalmaira a szociál-liberális jelző illik, a hagyományos családmodell hegemóniája már régen a múlté, a család és a gyermek kevésbé játszik fundamentális szerepet a társadalom és az egyén életében, mégis a hatékony családpolitika következtében a termékenységi mutatók jóval magasabbak annál, mint amit a második csoporthoz tartozó, hagyományos értékrendű országokban tapasztalunk.

Miért késlekednek az alacsony születésszámban érintett országok kormányai a családpolitikai intézkedések bevezetésével? Ez a magatartás részben a demográfusok, szociológusok szkepticizmusával is magyarázható. A szakemberek nem hittek korábban a születésszám csökkentését célzó családtervezési programok hatékonyságában sem, pedig a fejlődő országok termékenysége részben e programok következtében esett jelentősen vissza. E programoknak köszönhetően a világ népessége az eredetileg prognosztizált 16 milliárd helyett 2050-ben csak 9 milliárd körül várható.

A szerző a családpolitika hatékonyságának alátámasztására – Andorka Rudolf és Vukovich György 1985-ben publikált cikkére hivatkozva – éppen a gyes rendszerét említi meg. Az utóbbi években a kételkedőkkel szemben megnövekedett a családtámogatási rendszer hatékony voltát ismertető tanulmányok száma, a szerzők rávilágítanak a termékenység és a pénzbeni támogatások közötti, a korábban hittnél szorosabb kapcsolatra. Adkins 18 európai országra kiterjedő többváltozós elemzése alapján kimutatta, hogy a családi jövedelmen belül a családtámogatások 10%-os növekedése az anya termékenységének 25%-os növekedését eredményezheti. Hasonló eredményre jutottak

más kutatók is. Példaként egy norvég vizsgálat, amely a gyermekgondozási támogatások 20%-os emelkedése esetén 0,05-ös kohorsztermékenység emelkedéssel kalkulál.

A családtámogatási rendszer másik fontos eleme az intézményi ellátottság, amely lehetővé teszi a nők számára a gyermekvállalás és a kereső tevékenység összeegyeztetését. Az egyes országok kutatói egyetértenek abban, hogy szoros korreláció mutatkozik a gyermekintézményi ellátottság és a második, illetve harmadik gyermek vállalása között. A második, igen alacsony termékenyséű csoportba tartozó országok kormányai úgy tűnik, tanultak a pozitív skandináv és francia példából, és a korábbiaknál aktívabb születést ösztönző politika kialakításán és bevezetésén fáradoznak. Az igen alacsony termékenység emelése csak egy olyan alapvető változás útján érhető el, amely kiemelt támogatást és elismerést ad a gyermekeket vállaló és nevelő családoknak.

Pongrácz Tiborné

BENGTSSON, T. – DRIBE, M: Deliberate Controll in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864. (Tudatos termékenységekorrólatozás a természetes termékenység korában: Dél-Svédország, 1766–1864.) *Demography*, 43. 2006/4. 727–746. p.

A svéd szerzőpáros a természetes termékenység körülményei között előforduló, az iparosodás és a termékenységi átmenet előtti tudatos születéskorrólatozás lehetőségét vizsgálja egy dél-svédországi mintanépeség mikroelemzésével. Elsősorban arra keresik a választ, hogy a rövid távú gazdasági válságoknak, az élelmiszerárak emelkedésének van-e hatása a termékenységre, hogy az érintett népesség képes-e számolni a gazdasági nehézségekkel, és próbálja-e tudatosan tompítani azok hatását termékenységre korrólatozásával.

A természetes termékenység fogalmát Louis Henry használta először a demográfiai átmenet előtti fertilitás jellemzésére. Ennek lényege éppen az, hogy az emberek nem korrólatozzák tudatosan a termékenységüket, noha annak szintje sok tényező hatására meglehetősen különböző lehet. A termékenységi átmenet kezdetét hagyományosan az ún. „stopping behaviour” feltűnésével azonosítják, amikor a párok egy bizonyos, kívánatosnak tartott gyermekszám elérése után szakítanak termékenységi magatartásukkal. Ez a gyermekszám szerinti születésszabályozás mindenképpen tudatos termékenységi magatartásnak tekinthető. Sokan felvetik ugyanakkor egy másfajta, a termékenységi átmenet előtti tudatos születésszabályozás lehetőségét. Ezt a „természetes termékenység” helyenként és társadalmi csoportonként igen különböző szintje valószínűsíti. A termékenységi különbségek nem a gyermekszám szerinti kontroll következtében jöttek létre, hanem elsősorban a születek közötti intervallumok hosszának differenciáiból származnak. A születek közötti időszakok hosszát számos tényező befolyásolhatja, ezek egy része nem a párok tudatos magatartásából ered (szoptatás hossza, amelyet a helyi normák vagy a vallási előírások szabályoznak, a spontán abortuszok gyakorisága vagy a nők fogantatásra való képessége, amelyek a táplálkozás szintjének vagy a végzett munkának megfelelően változhatnak), de az időzítés, a „spacing” különbségei fakadhatnak az érintettek tudatos viselkedéséből is. Ma sokan úgy látják, hogy a termékenységi viselkedésben nagyobb a kontinuitás annál, mint ahogyan azt korábban gondolták. A gyermekszám szerinti korrólatozást nem lehet a tudatos születésszabályozással azonosíta-

ni, az korábban is jelen volt az európai társadalmakban, a 19. század végi átmenet során nem a születéskorlátozással szembeni attitűd változott meg, hanem az ideális családnagyságról vallott elképzelések módosultak.

A tanulmány kiindulópontként elfogadja a tudatos születéskorlátozás lehetőségét a 18–19. századi Svédországban. Ez nem a kívánt gyermekszám utáni korlátozó magatartást jelenti, hanem a termékenységnek a szülések időzítésén keresztül való befolyásolását. A párok nem számoltak valamely ideális gyermekszámmal, de voltak jól felismerhető, rövid távú gazdasági érdekeik. Alapvető törekvésük volt, hogy az élelmiszerárak hullámzásából eredő gazdasági nehézségeket enyhítsék, és ennek egyik eszköze lehetett a válságos időkben a termékenység korlátozása, a soron következő gyermekszülés elhalasztása, amely végső soron a befejezett gyermekszámot is erősen befolyásolhatta. A 18–19. századi Dél-Svédországra vonatkozó kutatási eredmények érvényessége bizonyos keretek között általános lehet: a preindusztriális világban mindenütt erős az élelmiszerárak hullámzása, erős az adott népességek kiszolgáltatottsága az áremelkedéseknek, és szinte mindenhol megfigyelhető az élelmiszerárak és a demográfiai események (halálozások, születések, házasságkötések) változásainak erős összefüggése.

Az elemzés öt dél-svédországi plébánia népességére irányul. A felhasznált források között vannak az egyházi anyakönyvek, amelyekből családrekonstrukciós elemzés készült. Emellett használtak adójegyzékeket és földkatasztereket a népesség társadalmi helyzetének megállapítására, ezek a források tették lehetővé a földtulajdonlás alapján négy társadalmi kategória kialakítását és a népesség besorolását (szabad birtokosok, nemesi birtokok bérlői, kisbirtokosok, földnélküliek). A két utóbbi kategória tagjai nem rendelkeztek a létfenntartásukhoz elegendő földdel, a szükséges élelmiszereket a piacon kellett megvásárolniuk, így az áremelkedések elsősorban őket érintették. A szabad birtokosok viszont rendelkeztek a piacon értékesíthető termékfelesleggel, az áremelkedések őket akár kedvezően is érinthették. Az élelmiszerárak változását a rozs árának évi alakulásával mutatják be a szerzők. A rozs volt a legalapvetőbb élelmiszer, az árhullámzás pedig elsősorban évi szinten jelentős, a havi ármozgások nem olyan jelentősek. Az ársorok forrásai az aratást követő őszi hatósági árjelentések voltak. Tehát a statisztikai adatok a termés betakarítása utáni tényleges helyzetet tükrözik, de a korabeli népesség már jóval azelőtt, nagyjából tavasztól-nyártól rendelkezett bizonyos információkkal a termés várható nagyságáról, minőségéről és a várható élelmiszerárakról. Így a válságokra való felkészülés, az esetleges tudatos demográfiai válasz kialakítása (házasságkötések, a következő szülések elhalasztása) már az aratás előtt elindulhatott.

A szerzők megállapítása szerint a gazdasági krízisek többféleképpen hathatnak a termékenységre. Ezek egy része nem tekinthető tudatos születéskorlátozó tevékenységnek (pl. a krízisek okozta fokozott elvándorlás, amely a párok szétválásával járhatott, a szoptatási idő megnyújtása az inséges időkben, a megtermékenyíthetőség csökkenése, a spontán abortuszok valószínűségének növekedése). Ezek közös jellemzője, hogy a krízis következtében megfigyelhető termékenységi reakciók viszonylag erős késéssel jelentkeznek (az őszi áremelkedés után kb. 9–15 hónappal). Ezzel ellentétben a tudatos reakció (mesterségesen előidézett abortuszok, coitus interruptus, önmegtartóztatás gyakorlásának erősödése) rövidebb időtartamon belül jelentkezik, nem sokkal az áremelkedések kezdete után, és tart a krízis végétől számított kb. kilenc hónapig. Mindez azt is jelenti, hogy az érintettek már az aratás előtt előrelátták a válságok bekövetkezését, és már előre megkezdték a felkészülést.

A válságok termékenységi hatásának ilyen finom mérése aggregált adatok felhasználásával nem lehetséges. A szerzők ezért individuális szintű adatokat használtak, amelyek lehetővé tették a társadalmi csoportok szerinti elemzést, a különböző társadalmi, gazdasági és demográfiai faktorok hatásának kiszűrését, valamint az időzítés kérdésének a vizsgálatát. Az áremelkedést követő gyors reakciót (6–9 hónapon belül) tekintették a tudatos születésszabályozás jelének. Az elemzés céljára Cox-féle részarányos kockázati modellt használtak. Az egyes áremelkedések hatását három havi időszakonként két éven át követték nyomon. Az elemzés során csak a második és többedik születeket vizsgálták, feltételezve, hogy az első szülés sokkal inkább függ egyéb tényezőktől.

Az elemzés eredményei szerint a házasság termékenység társadalmi csoportonként különböző volt. Szintje a szabad birtokosok között volt a legmagasabb, a földnélküliek családjában pedig a legalacsonyabb. 10%-os gabonaár-emelkedés 5%-os termékenységsökkenést idéz elő a földnélkülieknél és közel ugyanekkorát a kisbirtokosoknál. A megfelelő nagyságú földdel rendelkező szabad birtokosok vagy bérlők termékenységét az áremelkedések nem érintik. A termékenységi reakció erőssége a válságok erejétől függ, de a földnélküliek fertilitása csekély áremelkedésre is érzékenyen reagál. Az áremelkedések nagysága gyakran 20–30%-os volt, így a földnélküliek termékenységét igen jelentős mértékben befolyásolta (a válságok hatása a halandóság emelkedésében is jól megragadható). A termékenységi reakció már az aratás után, a gabonaár-jelentésektől fogva, októbertől megfigyelhető kb. 18 hónapon keresztül, de a második évtől mértéke gyengül. A termékenységi válasz az első hat hónap során a legerősebb, ami azt bizonyítja, hogy a bizonytalan egzisztenciájú társadalmi rétegek előre látták a nehéz idők bekövetkezését, előre készültek rá, tudatosan csökkentették termékenységüket, próbálták szabályozni, a válságos időkhöz illeszteni a család fogyasztását. Ugyanakkor megfigyelhető a termékenységsökkenésnek egy későbbi hulláma is, általában a következő év tavaszán, ami inkább az alultápláltság és a spontán abortuszok növekvő arányának következménye volt. Ez azt is mutatja, hogy a szegény családok pusztán a termékenységük tudatos csökkentésével nem tudták ellensúlyozni a válságok hatását.

Az elemzés tehát bizonyította, hogy a rurális társadalmak bizonyos (szegényebb) rétegei előre kalkuláltak a gazdasági kilátásokkal, és termékenységük szabályozása révén megpróbálták alkalmazkodni ezekhez. Tudatos döntéseket hoztak a rendelkezésükre álló információk alapján, számoltak a termés mennyiségével, minőségével, a munkaerő-kereslettel és demográfiai szempontokkal, lehetőségekkel is (migráció, háztartáskialakítás módjai, termékenységsökkentés). Világos továbbá, hogy a preindusztriális világban is volt tudatos születésszabályozás, még ha ez nem is a gyermekszám szerinti szabályozást, hanem inkább az időzítés szabályozását („spacing behaviour”) jelentette.

Óri Péter

SCHELLEKENS, J. – VAN POPPEL, F.: Religious differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands) 1860–1909. (Vallási különbségek a hágai házasság termékenységben, 1860–1909.) *Population Studies*, 60. 2006/1. 23–38. p.

A házasság termékenység terén erős különbségeket figyeltek meg az egyes felekezetek között mind a demográfiai átmenet előtti időszakban, mind az átmenet idején. Németer-

szágban és Hollandiában a római katolikusok termékenysége például magasabb volt, mint a protestánsoké, Itáliában vagy Németországban a zsidók a termékenységi átmenet előfutárai voltak stb. A különbségeket háromféleképpen próbálták magyarázni: a felekezeti csoportok eltérő társadalmi összetételével, a vallási tanításoknak a demográfiai viselkedést eltérő módon befolyásoló hatásával, és egyes felekezetek kisebbségi státusával. A társadalmi összetétel hatása világos, többnyire az alacsonyabb társadalmi státusú népesség termékenysége szokott magasabb lenni. Az egyes felekezetek tanításai különbözőek lehetnek a születésszabályozás vagy a szoptatás megítélésében, ami befolyásolhatja a termékenységi magatartást. A hollandiai katolikusoknál a 19. század második felében megfigyelhető a szoptatás negatív megítélése (szemérmetlennek tartották), míg az izraelitáknál a szoptatási idő lényegesen hosszabb volt, mint a katolikusoknál és a reformátusoknál. A kisebbségi létből származhat pl. a zsidók fokozott igénye a társadalmi mobilitást és az elfogadottságot jobban biztosító kisebb családnagyságra, vagy ebből magyarázható a szintén kisebbségben élő katolikusok között az egyház erős befolyása, amely irányította a mindennapi életet.

A szerzők a házasság termékenységi különbségeit vizsgálják a 19. század második felében egy hágiai népességmintán (2145 nő termékenységi adatai). Megpróbálják elemezni a társadalmi összetétel és a vallásos tanítások szerepét a különbségek kialakulásában, és választ adnak arra a kérdésre is, hogy a zsidók tekinthetők-e (Hollandiában legalábbis) a házasság termékenységének csökkentése előfutárainak. A vizsgálat forrásai a hágiai házassági anyakönyvek (1859–1902) voltak, amelyeket kiegészítettek a népesség-nyilvántartások adataival (születés dátuma, helye, a családfőhöz való viszony, nem, családi állapot, foglalkozás, vallás). Az individuális adatokat többszintű, véletlenszerű modellben, logisztikus regresszióanalízis segítségével elemezték. A vizsgált népességet négy vallási csoportba (reformátusok, római katolikusok, zsidók és egyéb), illetve hét foglalkozási kategóriába sorolták.

Az elemzés során kiderült, hogy 1880 előtt (a termékenységi átmenet látható kezdete a városban) a zsidók, azután pedig a katolikusok házasság termékenysége a legmagasabb. 1880 előtt nem igen lehetett szó gyermekszám szerinti születésszabályozásról (kívánt gyermekszám elérése után a termékenységi magatartással való felhagyás). 1880 után a születésszabályozás jól megfigyelhető mind a reformátusoknál (a legerősebben), mind pedig (bár jóval kisebb mértékben) a katolikusoknál és a zsidóknál is. A reformátusok és a katolikusok termékenységi magatartása világosan 1880 után különül el egymástól. A differencia a társadalmi különbségek kiszűrése után is fennáll, tehát nyilvánvalóan nem a társadalmi összetétel különbségéből ered a házasság termékenység eltérése. Ugyanígy a zsidók demográfiai átmenet előtti magasabb házasság termékenysége sem speciális társadalmi összetételük eredménye. A szerzők jelen vizsgálatuk alapján a másik két lehetséges magyarázat (a vallási tanítások, illetve a kisebbségi lét szerepe) között nem tudnak dönteni. A zsidók átmenet előtti magas házasság termékenységének okai tisztázatlanok maradnak, míg a katolikusok kisebb hajlandósága a születésszabályozás iránt magyarázható a vallásos tanítások, normák szerepével. A zsidók Hágában egyértelműen nem tekinthetők a születésszabályozás előfutárainak. Néhol bizonyára ennek ellenkezőjét lehet kimutatni, de ez semmi esetre sem lehet általános európai jelenség.

Ha elfogadjuk azt a kutatási eredményt, hogy egy bizonyos felekezet tagjai az egyik helyen a születésszabályozás élharcosai, a másik helyen viszont magas házasság termékenységgel tűnnek ki, akkor a vallási hovatartozás, a vallás nem tekinthető a termé-

kenységcsökkenés, a születésszabályozás magyarázatának. Nyilvánvalóan nem a vallási hovatartozás az egyetlen döntő szempont, hanem a tanítások mellett fontos szerepe lehet a hívek elkötelezettségének, az egyházak befolyása erejének is, ami helytől és időtől függően változhat. Mindezek alapján a vallás nem magyarázat, legfeljebb csak a termékenységcsökkenés ütemét szabja meg a vizsgált népeségek esetében.

Óri Péter

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

2007. No. 2.

RABUSIC, L. – CHROMKOVA MANEA, B-E.: A Hakim-féle referenciaelmélet cseh szemmel.

SVOBODOVA, K.: Az öregedés társadalomszichológiai vonatkozásai.

MARESOVA, J. – DRBOHLAV, D.: A határon keresztül ingázás jelensége: a Chebi régió és Bajorország közötti ingázás.

BAUER, M. – CHYTILOVA, J. – SREBLOV, P.: A kívánt gyermekszám meghatározói Ugandában: egy mikrogazdasági felvétel eredményei.

PATTA, I.: A demográfiai problémák komplex megoldási lehetőségei.

SANDA, R.: A 2000. évi népszámlálások nemzetközi eredménye.

2007. No. 3.

KRETSCHMEROVA, T.-A Cseh Köztársaság népességfejlődése 2006-ban.

BURCIN, B. – DRBOHLAV, D. – KUCERA, T.: A népesség-utánpótlást biztosító vándorlás fogalma és annak alkalmazása a Cseh Köztársaságban.

KRAUS, J.: A termékenységi arányszámok regionális különbségei – területi statisztikai megközelítés.

SPROCHA, B.: A romák termékenységi arányszámai Szlovákiában.

CTRNECT, P.: Az európai Unió és a Cseh Köztársaság készülnek a következő, 2011. évi népszámlálásra.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2007. No. 1.

- KOHLER, H-P. – BEHRMAN, J.B. – WATKINS, S.C.: A szociális háló és a HIV/AIDS rizikójának észlelése.
- EVANS, D.K. – MIQUEL, E.: Árvák és iskolába járás Afrikában.
- DE ROSE, L.F. – KRAVDAL, O.: Oktatási kérdések és az első gyermek születésének időzítése a Szaharától délre eső Afrikában.
- LUNDBERG, S. – MV LANAHAN, S. – ROSE, E.: A gyermek neme és az apa részvétele a nevelésben törékeny családok esetében.
- NEPOMNYASCHY, L.: A gyermek támogatása és az apa-gyermek kapcsolat.
- HAAS, S.A.: A gyermekkori gyenge egészségi állapot hosszú távú hatásai.
- HAMIL – LUKER, J. – O'RAND, A.M.: A gyermekkori társadalmi-gazdasági státusz és hatása a felnőttkori infarktus rizikójára.
- KALMIJN, M. – LOEVE, A. – MANTING, D.: Jövedelemdinamika és a házasság vagy együttélés felbomlása.
- BILLARI, F.C. – LIEFBROER, A.C.: Az életkori normák hatása az otthonelhagyásra.

2007. No. 2.

- RAYMER, J. – ROGERS, A.: A migrációs folyamatok indirekt becslése a kor és területi vándorlási struktúrák felhasználásával.
- VAN HOOK, J. – GLICK, J.E.: Bevándorlás és életkörülmények: a gazdasági igények meghaladása vagy kulturális adaptáció.
- MUTCHLER, J.E. – PRAKASH, A. – BURR, J.A.: A fogyatékkal élők demográfiája és a bevándorlás-történet hatásai: idős ázsiaiak az Egyesült Államokban.
- GILES, J. – MU, R.: Az idős szülő egészsége és a felnőtt gyermekek vándorlási döntései: tapasztalatok a kínai vidékről.
- ZIMMER, Z. – MARTIN, L.G. – OFSTEDAL, M.B. – CHUANG, Y-L.: A felnőtt gyermekek képzése és idős szülei halandósága Tajvanon.
- GORDON, R.A. – KAESTNER, R. – KORENMAN, S.: Az anyák munkavállalásának hatása a gyermekek sérüléseire és fertőző betegségeik előfordulására.
- LIN, M-J. – LIU, J-T. – CHOU, S-Y.: A kissúlyú szülöttek növekedésével tudják-e az iskolázott szülők közömbösíteni e nemkívánatos tényező hatásait?
- RINDFUSS, R.R. – GUILKEY, D. – MORGAN, S.P. – KRAVDAL, O. – GUZZO, K.B.: A gyermekjóléti szolgáltatások elérhetősége és az első gyermek megszületésének időzítése Norvégiában.
- FLETCHER, J.M.: A szexuális kezdeményezések döntései az amerikai egyetemi hallgatók körében.
- TEACHMAN, J.: Faj, katonai szolgálat és a házasság időzítése: tapasztalatok az 1979. évi Nemzeti Longitudinális Adatfelvételtől.
- HEUVELINE, P. – POCH, B.: A phoenix-i népesség: demográfiai krízis és Kambodzsa hatása.

MARTIN, E.: A kötődés ereje: a lakóhelyükhöz gyenge szálakkal kötődő lakosok vizsgálata.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2007. No. 2.

CARMICHEL, G.A. – WHITTAKER, A.: Választás és körülmények: a jelenkori ausztráliai gyermektelenség kvalitatív elemzése.

SANCHEZ-BARRICARTE, J.J. – FERNANDEZ-CARRO, R.: A halasztott termékenység és helyreállításának jellegzetességei Európában.

JANSSEN, F. – KUNST, A. – MACKENBACH, J.: Az öregkori halandóság-csökkenés gyorsaságának variációi hét európai országban, 1950–1999: az élet korábbi szakában követett dohányzás szokások és más korábbi tényezők szerepe.

REHER, D.S.: A hosszú távú népességsökkenés felé: a lényeges kérdések tárgyalása.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

2007. No. 1.

TABUTIN, D.: Milyen demográfia felé tartunk? Ötven év erősségei, gyengéi és tudományfejlődése

CASELLI, G. – EGIDI, V.: A multidiszciplináris megközelítés szükségessége.

COURGEAU, D. – FRANCK, R.: Demográfia, konstruált vagy a konstruálás alatt lévő tudomány?

HOBcraft, J.: A demográfiai magatartás jobb megértése felé.

HOEM, J.: Demográfia, jelen és jövő.

ROSSIER, C. – PIRUS, C.: A terhesség-megszakítások számának alakulása Franciaországban, 1976–2002.

ZHAO, Z.: Az ENSZ 1982. évi modell halandósági táblái: megjegyzések a fejlődő országokbeli alkalmazásukkal kapcsolatban

PAN KÉ SON, J.-L.: Az újabb francia népszámlálás és hatása a mobilitás vizsgálatokra.

BACCAINI, B.: A régiók közötti migrációs folyamatok Franciaországban az utóbbi ötven évben.

MODENES CABRERIZO, J.A. – LOPEZ COLAS, J.: Az ideiglenes lakóhelyek Spanyolországban: társadalmi-demográfiai és területi jellegzetességek.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2007. No. 2.

YI, Z.: A termékenységi politika változásának lehetőségei Kínában.

SOARES, R.R.: A halandóság csökkentésének feltételeiről a fejlődő országokban.

LAVELY, W.: Szex, szoptatás és házas termékenység az átmenet előtti Kínában.

- GURVEN, M. – KAPLAN, H.: Hosszú élet a vadászó-gyűjtögető népegekben: kultúrák közötti vizsgálódás eredményei.
- CARNES, B.A. – OLSHANSKY, S.J.: Realista nézet az öregedésről, halandóságról és a jövőbeni hosszú életről.
- DUBUC, S. – COLEMAN, D.: A születéskori nemi arány emelkedése az indiai születésű, de Angliában vagy Walesben élő nők körében: bizonyítékok a nemek szerinti szelektív abortuszról.

2007. No. 3.

- MAC CELLAR, L.: Influenza világitvány: áttekintés.
- JONES, G.W.: Késletetett házasság és nagyon alacsony termékenység Kelet-Ázsiában.
- KNODEL, J. – ZIMMER, Z. – KIM, K.S. – PUCH, S.: A felnőtt gyermek AIDS elhalálozásának hatása az idős szülőkre Kambodzsában.
- DE WALQUE, D.: Szero-inkompatibilis házaspárok öt afrikai országban: tanulságok a prevenció stratégia számára.
- VALEGGIA, C.R.: Használjuk a laboratóriumot a gyakorlatban: a reprodukciós hormonok figyelése a népességkutatásban.
- SANDERSON, W.C.: A nyugdíjasok közeli többsége a választásokon: kilátások és politikák.
- BUZZELL, E. – PRESTON, S.H.: Az amerikai csapatok halandósága az iraki háborúban.
- JIANG, L. – O'NEILL, B.: A demográfiai folyamatok hatása az amerikai háztartás-nagyságra és struktúrára.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2007. No. 3.

- HAO, L. – ASTONE, N.M. – CHERLIN, A.J.: A gyermektámogatás és a jóléti politika hatása a nem házas tizenévesek gyermekvállalására.
- VAN HOOK, J. – SNYDER, J.: Bevándorlás, etnikum és a fehér gyermekek számának csökkenése a kaliforniai iskolákban, 1990–2000.
- SOLIS, P. – PULLUM, T.W. – BRATTER, J.: Az iskolai végzettség homogémiája és a migrációs státusz Monterrey-ben, Mexikóban: változás és folyamatosság az idő tükrében.
- OMARIBA, D.W.R. – BEAJUT, R. – RAJULTON, F.: A csecsemő- és gyermekhalandóság meghatározói Kenyában: elemzés az esendőség kiszűrésével.
- GAUTHIER, A.H.: A családpolitika hatása a termékenységre az iparosodott országokban: irodalmi áttekintés.
- TAYMAN, J. – SMITH, S.K. – LIN, J.: Pontosság, hiba és bizonytalanság a népesség előrebecslésben: idősor-modellek elemzése.

2007. No. 4.

- WITNAUER, W.D. – ROGERS, R.G. – SAINT ONGE, J.M.: A baseball karrierék hossza az első ligában a XX. században.
- ELLEN, I.G. – O'FLAHERTY, B.: Szociális programok és háztartás-nagyság: New York város példája.
- JENNISSEN, R.: Oksági láncolatok a nemzetközi vándorlás rendszerszerű megközelítésében.
- SMITH, S.K. – HOUSE, M.: Ideiglenes vándorlás: Florida esettanulmánya.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata

2006. No. 1.

- MERLI, M.G. – HERTOOG, S. – WANG, B. – LI, J.: A HIV/AIDS terjedésének modellezése Kínában: a szexuális úton való terjedés szerepe.
- SCHNELLELENS, J. – VAN POPPEL, F.: Vallási különbségek a házas termékenységekben Hágában (Hollandia) 1860–1909.
- SCHOENI, R.F. – LIANG, J. – BENNETT, J. – SUGISAWA, H. – FUKAYA, T. – KOBAYASHI, E.: Az öregkori funkcionális egészség és mozgássérülés trendjei Japánban, 1993–2002.
- HURT, L.S. – RONSMANS, C. – THOMAS, S.L.: A születések számának hatása a női halandóságra: a termékeny életkor utáni nők körében gyűjtött tapasztalatok rendszerezése.
- ROSINA, A.: A nupcialitási adatok elemzése hosszú távon továbbélők modelljével.
- KUATE-DEFO, B. – DAVANZO, J.: A szoptatás korai elhagyása okainak megbízhatósága: kétváltozós valószínűségi modell és mintavétel alkalmazása az 1976–77 és 1988–89. évi malajziai felvételekből.
- ROBIN, J-M. – CASELLI, G. – RASULO, D. – COURNIL, A.: A nők arányának változása a száz éves és idősebb népességben: variációk az észak és dél-olasz adatokban 1870 óta.

2006. No. 2.

- SPOERER, M.: A szövetséges foglyok és a Németországba deportált belga lakosság halandósága az első világháború alatt: a kényszermunka hatásának újraértékelése.
- STEELE, F. – JOSHI, H. – KALLIS, C. – GOLDSTEIN, H.: Az együttélés és a gyermekszülés összehasonlításának változása a fiatal, 1958 és 1970 között született angol nők körében.
- HOBBCRAFT, J.: A demográfiai magatartás ABC-je: milyen tényezők befolyásolják a kutatási célokat a népesedési folyamatok megismerésében.
- CHATTOPADHYAY, A. – WHITE, M.J. – DEPUUR, C.: A vándorlók termékenysége Ghánában: kiválasztódás versus adaptáció mint oksági mechanizmusok.
- ADSERA, A.: Házas termékenység és vallás Spanyolországban, 1985 és 1999.

DE WALQUE, D.: A vörös khmerek uralmának társadalmi-demográfiai hagyatéka Kambodzsában.

2006. No. 4.

KOENING, M. – ACHARYA, R. – SINGH, S. – ROY, T.K.: Valóban alábecsülik a jelenleg alkalmazott módszerek a nem kívánt születések arányát? Tapasztalatok a vidéki Indiából.

GOLDSTEIN, J.R. – WACHER, K.W.: A naptári és kohorsz várható élettartam kapcsolata: különbségek és időbeni késések.

GAGE, A.J. – CALIXTE, M.G.: A család- és növedelmi szolgáltatások fizikai elérhetőségének hatása az igénybevételükre Haiti vidéki területein.

PHILPOV, D. – SPÉDER, ZS. – BILLARI, F.C.: Most, később vagy valamikor? Az anómia és a társadalmi tőke hatása a termékenységi szándékokra Bulgáriában (2002) és Magyarországon (2001).

HENLEY, D.: Az alacsony termékenységtől a magasig Sulaweziben (Indonézia) a gyarmati időszakban: az „első demográfiai átmenet” magyarázata.

HONG, Y.: A házassági döntések és az első születések időzítése Kína vidéki területein 1990 előtt.

CHRISTOPHER, A.J.: Az azonosítás kérdései a nemzetközösség ezredforduló körüli népszámlálásaiban.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztika Hivatalának folyóirata

2007. No. 127.

ABBOT, O.: A 2001. évi népszámlálás teljességének értékelése és a kiigazítás stratégiája.

EVANS, H. – CHAPPELL, R. – WRIGHT, E.: Az omnibusz felvétel felhasználása a kivándorlásra vonatkozó kérdések tesztelésére.

SMITH, J. – SHARFMAN, A.: A rövidtávú migrációs becslések megvalósíthatósága.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata

2006. No. 3–4.

BUCHER, H. – MAI, R.: Az európai régiók csökkenő népessége.

BUCHER, H. – SCHLÖMER, C.: A Szövetségi Építésügyi és Regionális Tervezési Hivatal regionális népesség-előreszámítása.

MAI, R. – SCHAREIN, M.: A nemzetközi vándorlás hatása a tartományok népességi trendjeire.

KEMPER, F.-J.: Nemzetközi vándorlás és Németország külföldi népessége.

HAUG, S. – SAUER, L.: Vándorlás és az etnikai németek területi eloszlása Németországban.

- NEUMANN, U. – SCHMIDT, C.M.: A remény sugara, habár az ég még szürke – a demográfiai változások mértéke és természete a Ruhr-vidéken.
- WEISS, W.: A reziduális népességszám alakulása Mecklenburg-Nyugat-Pomeránia területén a hosszan tartó szelektív bevándorlás hatására
- GANS, P. – HORN, M.: A népesség öregedésének és a népességstruktúra változásának hatása az urbanus fejlődésre. Ludwigshafen (Rajna tartomány) példája.
- COY, M. – STEINICKE, E.: Franciaország regionális népességének alakulása.
- HEINS, F.: Olaszország regionális népességének alakulása.
- SWIACZNY, F.: Hollandia regionális népességének alakulása.

2007. No. 1–2.

- KHALATBARI, P.: A női emancipáció és teremtő magatartás.
- SCHWARZ, K.: Problémák a családi gazdasági aktivitás és a kereső foglalkozás, valamint a kívánt családnagyság elérése közötti kapcsolat becslésében.
- ETTE, A. – RUCKDESCHER, K.: A különbség a nagymama! A szülőknek nyújtott intézményi és informális segítség hatása a további termékenységi elképzelésekre.
- HÖHN, C.: Népesedési kutatások és a demográfiai változások – A demográfia politikai hatásai 1970 óta.
- OEL, H-U.: Tudományos ismeret és politikai felelősség. Hogyan foglalkozunk a demográfiai változások jelenségével Németországban.
- BUCHER, H.: A regionális fejlődés előrejelzése és a demográfiai változások.
- FLÖTHMAN, E-J.: A demográfiai öregedés regionális hatásai – kismintás elemzés Észak-Rajna/Wesztfália kerületeinek és városi kerületeinek mintáján.
- DIEHL, C.: Az új bevándorlók szociális profilja és bevándorlási motivációi. A mikrocenzus és az Intézet „Új bevándorlók vizsgálatának próbafelvétele” alapján.
- GLATZER, W.: A jóléti állam és a társadalom minőségének érzete.
- SCHULZE, E. – MEYER, S.: A nők valóban másfajta alapítványokat hoznak létre? Tanulmány a nők viselkedéséről a német alapítványi rendszerben.
- REULECKE, J.: „Gyökértelen fiatalok”: a háború utáni fiatalok az ötvenes évek „szociális világának” perspektívájából.
- VAN DE KAA, D.J.: A Holland Királyi Művészeti és Tudományos Akadémia az ország megszállásának két időszakában.
- FERDINAND, U.: Nemzetiszocialista népesedési tanulmányok és a politika az 1937. évi Párizsi Nemzetközi Népesedési Kongresszus tükrében.
- SWIACZNY, F.: A zsidó népesség lakta területek településszerkezetének változása a Bajor palotagrófságban a XIX. században. Egy kisebbség népesség-földrajzi aspektusai.
- JÜRGENS, U. – BAHR, J.: Külföldiek a dél-afrikai (bel)városokban.
- SCHULZ, R.: A világ népességfejlődése az ENSZ népesedési előrejelzése szerint.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Óri Péter
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Buday László u. 1–3.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345-6000

Kiadóhivatal: 1024 Budapest, Buday László u. 1–3.
Telefon: 345-6449 Fax: 345-1115
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: - - - -

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
1008 Budapest Orczy tér 1.
Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján.
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
faxon: 303-3440
További információ: 06 80/444-444;
Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal.
Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség